

ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๙

อธิบายเรื่องราวราชทูตไทยไปยุโรป

ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
กับจดหมายเหตุของหม่อมราโชทัย (ม.ร.ว. กระจ่าง)

เรื่องราวราชทูตไทยไปประเทศอังกฤษในรัชกาลที่ ๔

เมื่อปีมะเด็ง พ.ศ. ๒๔๐๐

ขุนนันทเขตอรุณ พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานปลงศพ

นายโป รัตนาพัฒน์ ผู้บิดา

ที่วัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๒๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๖

โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

คำนำ

ชนนันทเขตรอวัง แจ้งความมายังราชบัณฑิตยสภา ขออนุญาต
พิมพ์หนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๘ เพื่อแจกเป็นพระลภในงาน
ปลงศพของคุณ นายไ้ รัตนปณนท ผู้เป็นบิดา ราชบัณฑิตยสภา
จึงอนุญาตให้ตามประสงค์

ราชบัณฑิตยสภา

วันที่ ๑๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๖

อธิบายเรื่องราชทูตไทยไปยุโรป

๑ ในสมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เคยมีราชทูตไทยไป
ถึงยุโรปหลายคราว ตามที่มิได้จดหมายเหตุปรากฏนั้น ราชทูตไทยไป
ถึงยุโรปครั้งแรกเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ โปรดให้
ทูตานุทูตเชิญพระราชสาส์นออกไปยังประเทศชอแลนด์ เจริญทาง
พระราชไมตรีกับเจ้ามอริสในราชวงศ์ออเรนจ์ เมื่อขอมะแม พ.ศ. ๒๑๕๐
ตรงกับคฤศตก ๑๖๐๗ ต่อมาจึงมีราชทูตไทยได้ออกไปยุโรป
ในรัชกาลอื่น ๆ อีก แต่ในเรื่องราชทูตที่ไปมากับประเทศสยาม จะเป็น
ราชทูตที่พระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศแต่งตั้งเข้ามาก็มี ฤๅราชทูตไทย
ไปเจริญทางพระราชไมตรีถึงต่างประเทศก็มี ตอนไหน ๆ ไม่เลื่อง
ราวแพร่หลายเท่าเมื่อ สมเด็จพระนารายณ์ มหาราชมีทางพระราชไมตรี
กับพระเจ้าหลุยส์ ๑๔ กรุงฝรั่งเศส เพราะพระเจ้าหลุยส์ ๑๔ มีรับสั่ง
ให้สร้างสิ่งทูลเกล้าถวายเฉลิมพระเกียรติยศหลายอย่าง เป็นต้นแต่ให้
ตั้งหนังสือทั้งเรื่องราชทูตฝรั่งเศสเข้ามากรุงสยาม แล้วเรื่องราชทูต
สยามคราวโกษาปานออกไปเมืองฝรั่งเศสพิมพ์ไว้ หนังสือเหล่านั้น
แพร่หลายทั้งในภาษาฝรั่งเศส แล้วได้แปลเป็นภาษาอื่นยังปรากฏอยู่
จนทุกวันนี้ จึงได้ทราบเรื่องกันยิ่งกว่าคราวอื่น ๆ

เรื่องราชทูตไทยไปเมืองฝรั่งเศสครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์
มหาราช ได้ความตามหนังสือจดหมายเหตุของฝรั่งเศสในครั้งนั้นว่าไปถึง
๔ คราว คราวแรกไปเมื่อฤดูศกศก ๑๖๘๑ ตรงกับ (พระกา รุส
ศักราช ๑๐๔๓) พ.ศ. ๒๒๒๔ ราชทูตเชิญพระราชสาส์นไปถวายพระเจ้า
หลุยที่ ๑๔ แล้วไปปลอกรุงโรม ออกพระพิพัฒน์ราชไมตรีเป็นตัวราชทูต
ออกหลวงศรีวิสารสุนทรเป็นอุปทูต ออกขุนนครวิชัยเป็นตรีทูต ไปในเรือ
กำปั่นฝรั่งเศส เรือลำนั้นไปแตกที่เกาะมดระคัคคา คนที่ไปหายสูญไปหมด
ต่อมาอีก ๒ ปีถึง พ.ศ. ๒๒๒๖ ทูตไทยไปเป็นคราวที่ ๒ ทูตที่ไปคราว
นี้ได้ความว่าเป็นแต่ขุนนางผู้น้อยในกรมท่าคน ๑ ในกรมอาสาจามคน ๑
โดยสานเรือกำปั่นฝรั่งเศสไปลี้ข่าวทูตไทยไปคราวแรกที่หายไปนั้น ทูต
๒ คนไปถึงกรุงปารีส เข้าใจว่าเห็นจะถือศุภอักษรเสนาบดีกรุงศรีอยุธยา
ไปด้วย จึงปรากฏว่ารัฐบาลฝรั่งเศสต้อนรับ แต่ไม่ได้เชิญพระราช
สาส์นไป จึงมิได้เข้าเฝ้าพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ โดยฐานทูต เป็นแต่ให้เข้า
ไปคอยเฝ้าเวลาเสด็จออกทรงพระดำเนิน ได้หยุดทรงปราสาทย แต่
ครั้งนั้นเมื่อพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ ได้ทรงทราบว่า สมเด็จพระนารายณ์มหา
ราชจะใคร่มีทางพระราชไมตรีก็ทรงยินดี โดยเป็นโอกาสที่จะแผ่
เกียรติยศ ให้มาปรากฏทางประเทศทิศตะวันออก จึงแต่งให้เส
เลียเศอไซมอนงเป็นราชทูต เชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการ
มาเจริญทางพระราชไมตรี ยังสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทูตฝรั่งเศส
มากับเรือรบ รัชทูตไทยทั้ง ๒ คนกลับมาส่งด้วย มาถึงปากน้ำ

เจ้าพระยาเมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๒๒๘ ครั้นถึงเดือนธันวาคม ทศ
 ฝรั่งเศสจะกลับไป สมเด็จพระนารายณ์มหาราชจึงทรงแต่งตั้งให้พระวิสูตร
 สุนทร คือโกษาปาน เป็นราชทูตเชิญพระราชสาส์นแลเครื่องราช
 ยวรมณการ ไปเจริญทางพระราชไมตรีตอบแทนพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔
 โกษาปานไปคราวนี้นับเป็นทูตไทยไปคราวที่ ๓ ไปเรือรบฝรั่งเศสกับ
 เซเวเลียมเคอโซมองด้วยกัน ไปถึงเมืองฝรั่งเศสได้เข้าเฝ้าพระเจ้าหลุยส์
 ที่ ๑๔ ทพระราชวังเวอซาย เมื่อวันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๒๒๘ โกษา
 ปานอยู่ในเมืองฝรั่งเศส ๗ เดือน กลับเมื่อเดือนมีนาคม เมื่อโกษาปาน
 จะกลับจากเมืองฝรั่งเศส พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงแต่งตั้งให้องสือเออเคอลา
 ลูแบร์ เป็นราชทูตเชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราชยวรมณการเข้ามา
 ถวาย สมเด็จพระนารายณ์มหาราชอีกครั้ง ๓ มาเรือรบแลรับโกษาปาน
 กลับมาส่งด้วย มาถึงปากน้ำเจ้าพระยาเมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๒๓๐
 ถึงเดือนธันวาคม เมื่อทูตฝรั่งเศสจะกลับไป* สมเด็จพระนารายณ์
 มหาราชทรงแต่งตั้งราชทูตเชิญพระราชสาส์น แลเครื่องราชยวรมณ
 การไปถวายพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แลไปณกรุงโรมอีกครั้ง ๑ นับ
 เป็นคราวที่ ๔ (ใครเป็นราชทูต ข้าพเจ้ายังหาพบชื่อไม่ ชื่อที่
 ปรากฏในหนังสือภาคหลวงตะชาต์ผู้ไปกับทูตคราวนั้นเรียกว่า “ออก
 ขุนชำนาญ” เห็นจะไม่ใช่ตัวราชทูต) พาเด็กนกเวียน ๕ คน

* ที่ปรากฏว่าทูตฝรั่งเศสมาถึงในเดือนกันยายน แลกลับไปในเดือนธันวาคม
 เหมือนกันทั้ง ๒ คราว เพราะการให้เรือใบต้องไปมาให้ได้ฤกษ์มรสุม.

ออกไปเล่าเรียนวิชาในประเทศฝรั่งเศสด้วย ราชทูตไทยไปถึงเมือง
ฝรั่งเศสเมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๒๓๓ ทางนั้นสมเด็จพระนาราย
ณ์มหาราชสวรรคต พระเพทราชาได้ราชสมบัติ เกิดรบพุ่งกับท้าว
ฝรั่งเศสที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทยจับไล่ทหารฝรั่งเศสไปหมด แต่ข้าวยี่
ไม่ทราบออกไปถึงยุโรป เมื่อทูตไทยไปถึงเมืองฝรั่งเศส พระเจ้า
หลุยส์ ๑๔ ไม่เสด็จอยู่ในพระนคร รัฐบาลฝรั่งเศสจึงทำให้ทูตไปเฝ้า
โยเซฟินโนเชนซ์ที่ ๑๑ ที่กรุงโรมก่อน ทูตได้เข้าเฝ้าโยเซฟินเมื่อวันที่ ๒๓
ธันวาคม พ.ศ. ๒๒๓๓ แล้วจึงกลับมาเมืองฝรั่งเศส ได้เข้าเฝ้าพระเจ้า
หลุยส์ ๑๔ แล้วพักอยู่ในเมืองฝรั่งเศสเกือบ ๑ ๑/๒ ปีจนปลายปีมะเส
 พ.ศ. ๒๒๓๒ ฝรั่งเศสจึงได้จัดส่งมาชนที่เมืองมะริก ซึ่งเป็นเมืองที่
ของกรุงสยามทางทะเลหน้าอกในเวลานั้น เรื่องราชทูตไทยไปเฝ้า
ฝรั่งเศสครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มีเนื้อความที่
แสดงมาน.

ในหนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวว่า เมื่อสิ้นรัชกาลสมเด็จพระ
นารายณ์มหาราชแล้ว สมเด็จพระเพทราชาธิราชทรงแต่งตั้งราชทูตไป
เจริญทางพระราชไมตรีกับพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสอีกครั้ง ๑ เมื่อปลายปี
จุลศักราช ๑๐๕๐ เหมือนอย่างครั้งโกษาปานออกไปเฝ้าในแผ่นดินก่อน
อันความที่กล่าวนี้เพราะผู้แต่งหนังสือพระราชพงศาวดารลงศักราช
สมเด็จพระนารายณ์มหาราชสวรรคตผิด เร่วไป ๖ ปี จึงหลงเอาท
ที่ไปกับมองซิเออดาลูแบร์ มาลงผิดรัชกาลไป จะเป็นความจริงหรือไม่

วัยในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชาเกิดวิวาทขาดทางไมตรีกับฝรั่งเศสมา
แต่เริ่มรัชกาลตั้งกล่าวมาแล้ว มีจดหมายเหตฝรั่งเศสกล่าวอีกแห่ง ๑ ว่า
เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ พระเจ้าฟิลิปที่ ๕ พระเจ้าแผ่นดิน
สเปนให้ราชทูตเชิญพระราชสาส์นแลเครื่องราชบรรณาการ เข้ามา
เจริญทางพระราชไมตรี เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๒๖๑ . ต่อมาในจดหมายเหตุ
ของพวกสเปนว่า มีเรือกำปั่นหลวงพาทูตไทยออกไปถึงเมืองมินิลา
อันเป็นหัวเมืองขึ้นของสเปนทางตะวันออก แต่ทูตไทยไปเกิดความ
ไม่พอใจในการที่รับรองถ้อยคำกรุงศรีอยุธยาเสีย ไม่ได้ออกไปเจริญ
ทางพระราชไมตรีคอยแทนถึงยุโรป จึงเข้าใจว่าตั้งแต่สิ้นรัชกาลสมเด็จพระ
พระนารายณ์มหาราชแล้ว ไม่ได้มีทูตไทยไปถึงยุโรปอีกจนตลอดสมัย
กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ถึงกระนั้นก็ทราบทูตไทยที่ไปเจริญทางพระ
ราชไมตรีถึงต่างประเทศที่อยู่ในอาเซียด้วยกัน ยังมีไปเนื่อง ๆ ไม่ขาด
คือ ไปเมืองจีน เมืองฮกเก้ แลเมืองลังกาเป็นต้น ประเพณีการทูต
ทั้งที่รับราชทูตต่างประเทศ แลที่แต่งราชทูตไปต่างประเทศ จึงคงมี
แบบแผนติดต่อกันแต่ครั้งกรุงเก่ามาจนถึงในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์นี้

ประเพณีการทูตที่ถือเป็นแบบแผนในประเทศนี้ เห็นจะมีนิตินิติได้มา
ทางมิชฌิมประเทศแต่โบราณทีเดียว เพราะยุคคล้ายคลึงกับที่ถือเป็น
ประเพณีทั้งประเทศมอญพม่าแลลังกาทวีป บางข้อผิดตรงกันข้ามกับ
ประเพณีทูตของฝรั่ง เป็นต้นว่าตามประเพณีของฝรั่งเขาถือว่าราชทูต
เป็นผู้แทนพระองค์พระมหากษัตริย์ไปยังประเทศโน้น พระราชสาส์น

เป็นแต่หนังสือสำคัญสำหรับแสดงว่า ผู้เชิญไปเป็นราชทูต เพราะฉะนั้น
 การรับรองเขาให้เกียรติยศแก่ตัวราชทูต ส่วนพระราชสาส์นนั้นจะเอาไป
 อย่างไรไม่ถือเป็นข้อสำคัญ แต่ประเพณีของไทยเราแต่โบราณ ถือว่า
 พระราชสาส์นต่างพระองค์พระมหากษัตริย์ ราชทูตผู้จําทูลพระราช
 สาส์นเป็นแต่อย่างข้าราชการที่ไปตามเสด็จ แบบแผนข้อทักกล่าวนถ
 พิจารณาในเรื่องราวทูตไทยไปส่งพระอภัยมณีเมืองลังกา ซึ่งพิมพ์
 อยู่ในหนังสือเรื่องประวัติฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาที่ปีนั้น ก็
 เห็นได้ชัดเจน ตั้งแต่พระราชสาส์นออกจากพระราชวัง ก็แห่แหน
 อย่างกระบวนเสด็จ พระราชสาส์นไปยั้งที่ไหนก็ปักเพนที่ประทับ ถึง
 เวลาเสด็จออกมีประโคม แล้วทูลนาทูตเข้าไปถวายบังคมพระราชสาส์น
 อย่างเข้าเฝ้าทุกวัน แม้ขุนนางต่างประเทศที่มาต้อนรับราชทูตก็ให้เข้า
 ไปถวายบังคมพระราชสาส์น อย่างว่าพาเข้าเฝ้า เคารพพระราชสาส์น
 ไปโดยอาการอย่างนี้ จนได้ถวายถึงพระหัตถ์พระมหากษัตริย์ประเทศ
 โนนแล้วจึงเป็นเสร็จกิจ ถึงพระราชสาส์นมาแต่ต่างประเทศ ตั้งแต่เข้า
 มาถึงในพระราชอาณาเขตเราก็เคารพอย่างเดียวกัน ที่ประเพณีผู้
 กับไทยมีกันในเรื่องการพพระราชสาส์น ดังกล่าวนั้น ถึงเคยเป็นเหตุ
 เกิดประทัดประเทิก ครั้งเชวเรเลียเคอโซมองเป็นราชทูตของพระเจ้าหลุยส์
 ที่ ๑๔ เข้ามาครั้งแรกในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มีความ
 ปรากฏอยู่ในหนังสือกฎหมายเหตุของทูตฝรั่งเศสคราวนั้นว่า ตั้งแต่ทูต
 ถึงเมืองสมุทปราการ ไทยก็รับรองแห่แหนพระราชสาส์นเป็นสำคัญ

แต่ส่วนทุกนั้นเป็นแต่จัดเรือรับตามพระราชสาส์นไป เมื่อถึงที่สำนัก
 ในระหว่างทาง เจ้าพนักงานเรือไทยเข้าไปถวายบังคมพระราชสาส์นแล้ว
 จึงเชิญขึ้นไว้ในห้องซึ่งจัดตกแต่งเป็นที่พักของพระราชสาส์น ครั้นเมื่อ
 จะเชิญพระราชสาส์นกลับลงเรือก็เข้าไปถวายบังคมพระราชสาส์น แล้ว
 จึงเชิญลงเรือไป ราชทูตแปลกใจ ครั้นสืบถามไต่ความว่าประเพณีไทย
 ถือว่าพระราชสาส์นสำคัญกว่าราชทูต จึงคิดอุบายจะให้ไทยเคารพ
 ต่อราชทูตเหมือนกับเคารพพระราชสาส์น คราวนั้นก่อนเวลาจะเชิญ
 พระราชสาส์นลงเรือ ราชทูตให้เอาเก้าอี้เข้าไปตั้ง แล้วไปนั่งอยู่เคียง
 ข้างพระราชสาส์น เมื่อเจ้าพนักงานเรือไทยถวายบังคมแล้ว จึงยกพาน
 พระราชสาส์นส่งให้เจ้าพนักงานเรือไทยเชิญไปลงเรือ ในวันหลังเมื่อพัก
 อยู่บนนอนหลวงไว้วัดโปรกสัต์ ถึงวันจะแห่พระราชสาส์นเข้ากรุง ฯ
 ราชทูตก็ขอให้เป็นเกียรติยศยิ่งขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง คราวนี้ให้ขาดหลวง
 เกอชวชี (ซึ่งเตรียมมาจะให้ป็นราชครูผู้สอนคฤศตศาสนาถวายสมเด็จพระ
 พระนารายณ์ ฯ) เข้าไปยืนอยู่ด้วย เมื่อขุนนางไทยเข้าไปถวายบังคม
 พระราชสาส์นแล้ว ราชทูตไม่ให้ไทยเชิญพระราชสาส์น ให้ขาดหลวง
 เกอชวชี เชิญพานพระราชสาส์นเคียวมากับราชทูต เข้าในเงาพระกลดที่
 กันพระราชสาส์นมาด้วยกัน หวังจะให้ไทยนับถือว่ามีบรรดาศักดิ์สูง มา
 ถวายพระราชสาส์นให้ไทยต่อเมื่อถึงเรือขบวนซึ่งจัดลงมารับพระราชสาส์น
 การที่คิดเล่ห์กลให้ไทยถวายบังคมราชทูตด้วยได้ ในครั้งนั้น คุณเป็น
 ที่พอใจของราชทูตมาก

ประเพณีการทูตตามแบบโบราณ นอกจากข้อที่กล่าวมาแล้ว
ยังมีอย่างอื่นอีก จะลองเรียบเรียงลงไปต่อไป ตามที่ได้พบใน
จดหมายเหตุเก่า คือ :—

ว่าด้วยพระราชสาส์นตามแบบโบราณ ต้องจารึกลงในแผ่น
สุพรรณบัตร เขียนจำลองลงแผ่นกระดาษแต่สำเนา ซึ่งส่งไปก็
คู่กับอักษรของเสนาบดี การที่จารึกลงแผ่นทองถือว่าเป็นเครื่องหมาย
แห่งไมตรี แม้หนังสือสัญญาทางไมตรีที่มีต่อกันในระหว่างประเทศ
ก็ใช้จารึกในแผ่นสุพรรณบัตร แลการที่หมายสำคัญใช้ประทับยอ
หิวแหวนกตรอยไว้ในแผ่นทองแทนประทับตรา ด้วยเหตุนี้จึงเป็นคำพูด
กันว่า “เป็นทองแผ่นเดียวกัน” แล “เป็นสุวรรณบัลลังก์เดียวกัน”
มาแต่โบราณ ประเพณีอันนี้ไม่มีในประเทศฝรั่งแลประเทศจีน

ว่าด้วยทูตที่จําทูลพระราชสาส์น ประเพณีของไทยเราแต่โบราณ
ถ้าหากมีพระราชสาส์นแล้วจําต้องแต่งทูตานุทูตเชิญไป ที่จะส่งพระราช
สาส์นไปด้วยประการอย่างอื่น แม้แต่จะมอบให้ราชทูตต่างประเทศ
เชิญพระราชสาส์นมา เชิญกลับมาก็ไม่ได้ ถ้าหากจะไม่แต่งทูตานุทูต
ไปก็ไม่มีพระราชสาส์นที่เดียว ถ้าเช่นนั้นให้เสนาบดีมีคู่อักษรไป
เสนาบดีประเทศโน้นให้นำกระแสรับส่งขึ้นกราบทูล คู่อักษรนั้นมอบ
ให้ทูตต่างประเทศถือกลับไป หรือส่งไปอย่างไรก็ได้ ความที่กล่าวไว้
ข้อนี้จะเห็นตัวอย่างได้ในเรื่องราวทูตไปลังกา เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระ

เจ้าบรมโกษฐ์ ซึ่งพิมพ์อยู่ในเรื่องประเพณีฐานพระสงฆ์สยามวงศ์
ในลังกาทวีปนั้นเหมือนกัน คือ เมื่อส่งพระอภัย พระอริยมุนี ไปกับ
คณะสงฆ์คราวแรก มีราชทูตเชิญพระราชสาส์นไปด้วย ต่อมาคราวส่ง
พระวิสุทธิธาราย์ พระวรญาณมุนี กับคณะสงฆ์ไปเปลี่ยนคณะสงฆ์
ชุดก่อน ก็มีราชทูตเชิญพระราชสาส์นไปด้วย คราวนั้นเมื่อพระเจ้าเกียรติ
สิริราชสิงหะให้ราชทูตลังกาเชิญพระราชสาส์นพาพระอริยมุนี กับคณะ
สงฆ์ที่ไปคราวแรกกลับมาส่ง ข้างกรุงศรีอยุธยาจะไม่แต่งทูตไปลังกาอีก
จึงมีแต่ศุภอักษรเสนาบดีไทย ให้ราชทูตลังกาถือไป ถึงเสนาบดี
ในลังกาทวีป ให้ทูลกระแสรับส่งตอบพระราชสาส์นแก่พระเจ้าเกียรติ
สิริราชสิงหะ.

แต่ประเพณีฝรั่งในเรื่องมีพระราชสาส์น เขาไม่ถือว่าจำเป็น
จะต้องมีราชทูตเชิญไป ด้วยเหตุนี้ในครั้งกรุงเก่าเมื่อแรกบริษัทฝรั่ง
ต่างชาติเข้ามาค้าขายที่กรุงศรีอยุธยา มักจะทูลขอให้พระเจ้าแผ่นดิน
ประเทศของตนมีพระราชสาส์นทรงฝากฝัง ขอให้พวกพ่อค้าค้าขายได้
โดยสะดวก พระเจ้าแผ่นดินก็มีพระราชสาส์นให้พวกพ่อค้าของบริษัท
ถือมา ฝ่ายไทยเราเคารพนับถือพระราชสาส์นเป็นสำคัญ เมื่อรู้ว่า
มีพระราชสาส์นมาแต่พระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศ ก็รับรองแห่แหน
พระราชสาส์น แลรับรองพ่อค้าซึ่งเป็นเชื้อพระราชนัดดาให้เข้าเฝ้า
แห่แหนได้ จนเลยเข้าใจกันในพวกฝรั่งทั่วไปในครั้งนั้นว่า ถ้าจะให้
ไทยรับรองให้ดีแล้วก็ต้องมีพระราชสาส์นถือมากด้วย ด้วยเหตุนี้

เมื่อบาทหลวงฝรั่งเศสจะเข้ามาตั้งสังฆสนศาสนาฤๅก็
พระราชสาส์นพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แลมหาสมณสาส์นของโป๊ปเซซิลมา
อันเป็นต้นเหตุอย่าง ๑ ซึ่งจะแต่งทูตไทยออกไปประเทศฝรั่งเศสเนล
กรุงโรมเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช.

ว่าด้วยพาหนะที่รับพระราชสาส์นไปยังต่างประเทศ เพราะประเพณี
ไทยแต่โบราณ ถือว่าพระราชสาส์นต่างประเทศก็ถึงกล่าวมาแล้ว
จำต้องไปด้วยพาหนะของหลวงในประเทศนี้ จนถึงอาณาเขตของ
ประเทศโน้น พอเข้าในอาณาเขตแล้วเจ้าของประเทศก็ต้องเป็นธุระ
รับรองให้ต้อนรับไปให้สมพระเกียรติยศ ด้วยเหตุนี้ถ้าหากว่าทูตซึ่ง
พระราชสาส์นไปทางเรือ ต้องไปด้วยเรือหลวง จะโดยสานเรือ
อื่นไปนั้นไม่ได้ ความข้อนี้ เมื่อครั้งกรุงเก่าแต่แผ่นดินสมเด็จพระ
เอกาทศรถมาจนแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มีเรือกำปั่นหลวง
ไปค้าขายถึงต่างประเทศเสมอ เรือกำปั่นหลวงเหล่านั้นเคยรับทูตไทย
ไปจนถึงประเทศยิบรอลเตอเรีย แลประเทศอื่น ๆ ที่ยังเป็นอิสระอยู่ใน
อินเดียเมือง ๆ แต่ไม่มีเรือกำปั่นหลวงเคยออกไปถึงยุโรป เมื่อจะแต่ง
ราชทูตออกไปยุโรปในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ จึงต้องคิดเป
วินัยกรรม ให้ราชทูตเชิญพระราชสาส์นไปเรือกำปั่นหลวงจากกรุงศรี
อยุธยาเพียงถึงเมืองบันทัม (ใกล้ที่ตมเมืองเบตาเวียทุกวันนี้)
อันเป็นหัวเมืองใหญ่ของฮอลันดาในครั้งนั้น โดยถือว่าเข้าในอาณาเขต
ของฮอลันดาแล้ว แต่นั้นรัฐบาลฮอลันดาหาเรือรบรับทูตไทยไปจนถึง
ยุโรป มาถึงแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เมื่อทูตไทยเชิญ

พระราชสาส์นไปเมืองฝรั่งเศสคราวแรก เข้าใจว่าก็คงไปด้วยเรือกำปั่น
หลวง ไปจากเมืองมะริดจนถึงเมืองปอนทิเรออันแปนหัวเมืองขึ้นของ
ฝรั่งเศส ซึ่งมีอยู่ในอินเดียน แล้วจึงลงเรือกำปั่นของฝรั่งเศสแต่นั้นไป
กำปั่นนั้นไปแตกที่เกาะมะตะคักคาตังกล่าวมาแล้ว แต่เมื่อโกษาปาน
จะไปเมืองฝรั่งเศส ผ่านประเทศลงมาถึงขั้นหนึ่ง เพราะมีเรือรบ
ของประเทศโน้นมารับ จึงให้ทอดไปในเรือรบฝรั่งเศสตั้งแต่ออกจาก
อ่าวสยามไป ต่อมาถึงแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษา เมื่อทอด
ไทยไปลังกาคราวแรกก็ไปด้วยเรือกำปั่นหลวง เรือลำนั้นไปชำรุด
ที่หน้าเมืองนครศรีธรรมราช ทอดกับพระยาลี้ต้องกลับเข้ามากรุงศรี
อยุธยาเสียคราวหนึ่ง จะไปอีกคราวนี้ ที่จริงไปในเรือกำปั่นของ
พ่อค้าชอลันดา แต่ถือว่าเพราะเจ้าของเรือรับอาสาพาทอดไปส่งเมืองลังกา
เหมือนอย่างทอดลงมาถึงประเทศนี้ มิใช่อาศรัยโดยสารไปก็ไม่เสีย
ประเพณี แต่ทอดที่ไปเมืองจีนก็ดี หรือเมืองญวนก็ดี ยังคงไป
เรือหลวงตลอดมาจนในชั้นกรุงรัตนโกสินทร.

ว่าด้วยยศราชทูตที่ไปเจริญทางพระราชไมตรี ยังต่างประเทศ
ประเพณีฝรั่งกับประเพณีไทยในชั้นนี้ผิดกัน คือที่ฝรั่งถือว่าทูตเป็นผู้
ไปแทนพระองค์ ไทยถือว่าทูตเป็นแต่ผู้เชิญพระราชสาส์นไป ตำแหน่ง
และหน้าที่ทูตของฝรั่งกับของไทยจึงต่างกัน ตำแหน่งทูตของฝรั่งมียศ
เป็น ๓ ชั้น ชั้นสูงสุดเป็นเอกอรรคราชทูต ชั้นที่ ๒ เป็นอรรคราชทูต
ชั้นที่ ๓ เป็นราชทูต การที่ฝรั่งจะแต่งทูตไปต่างประเทศ ถือเอาการที่

ไป หรือประเทศที่ไปเป็นสำคัญ ถ้าสำคัญอย่างยิ่ง ทูตที่ไปก็
เลือกสรรบุคคลชั้นสูงให้เป็นตำแหน่งเอกอรรคราชทูต ถ้าสำคัญ
ไม่ถึงอย่างยิ่ง ทูตที่ไปก็แต่เพียงชั้นอรรคราชทูต หรือราช
ทูตตามสมควรแก่การแลประเทศที่ไปนั้น จะยกตัวอย่างเช่นราชทูต
ฝรั่งเศส ซึ่งเข้ามาเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช
เซวเรลีย์ เดอ โซมอง ที่เข้ามาคราวแรกมียศเป็นเอกอรรคราชทูต
แต่เมื่อถึงลา ลูแบร์ ที่เข้ามาคราวที่ ๒ มียศเป็นแต่เพียงอรรคราชทูต
เพราะการที่ทูตเข้ามาครั้งที่ ๒ ไม่สำคัญเหมือนทูตที่เข้ามาคราวแรก
แต่ถึงยศจะเป็นชั้นใด ทูตฝรั่งเศสเป็นตัวทูตแต่คนเดียว ผู้ที่มาด้วย
เป็นแต่บริวารของทูต เช่นเป็นเลขานุการ เป็นต้น

ส่วนประเพณีทูตานุทูตไทยที่ไปจำทูลพระราชาสาส์นยังต่างประเทศ
แต่โบราณ ยศราชทูตไม่มีชั้นสูงต่ำอย่างแบบฝรั่ง ทูตคงไปเป็นคณะ
๓ คน เหมือนกันทุกคราว เรียกว่า ราชทูตคน ๑ อุปทูตคน ๑ ทวี
ทูตคน ๑ นับเป็นทูตด้วยกันทั้ง ๓ คน บรรดาศักดิ์ราชทูตตามที่ปรากฏ
ในจดหมายเหตุดังกรงเก่า เป็นชั้นออกพระเป็นอย่างสูง ที่บรรดา
ศักดิ์เพียงชั้นออกขุนเป็นราชทูตก็มี พิเคราะห์ตามราชทินนามของ
ทูตานุทูตที่ปรากฏ เช่นคราวโกษาปาน ราชทูตเป็นออกพระวิสุทธสุนทร
อุปทูตเป็นออกหลวงศรีวิสารวาจา ทวีทูตเป็นออกขุนกัลยาณราชไมตรี
ทูตไทยไปเมืองจีนในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ราชทูต
เป็นที่ออกขุนสิริราชไมตรี ต่อมาในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ

ราชทูตไปลังกาคราวแรกเป็นที่พระสุธรรมไมตรี อุปทูตเป็นชนชาติ
 พิจิตร ครั้นทูตเป็นหมื่นพิพิธเสนหา ราชทินนามที่กล่าวมานั้นเห็นได้ว่า
 ล้วนเป็นนามแต่งตั้งสำหรับผู้เป็นทูตทั้งนั้น จึงเข้าใจว่าประเพณีเก่า
 เมื่อเลือกสรรคนที่จะเป็นทูตนั้นแล้ว จึงทรงตั้งราชทินนามสำหรับ
 ไปรับราชการในคราวนั้น เมื่อไปราชการทูตมีบำเหน็จความชอบกลับ
 มากได้เลื่อนยศบรรดาศักดิ์สูงขึ้นไป ดังเช่นโกษาปานเป็นที่ออกพระ
 วิสูตรสุนทรราชทูตไปเมืองฝรั่งเศส กลับมากได้เลื่อนเป็นพระยาโกษา
 ธิบดี จดสดมภ์กรมพระคลังเมื่อก่อนสมเด็จพระนารายณ์มหาราชสวรรคต
 เพียงสักสองสามเดือนเท่านั้น.

ว่าด้วยอำนาจของราชทูตที่ไปต่างประเทศ ประเพณีฝรั่งกับไทย
 ก็ผิดกันเป็นข้อสำคัญ ข้างประเพณีฝรั่ง การที่จะพูดจาว่าขานอย่างไร
 ในกิจที่ไปนั้น มอบไปในราชทูตเยี่ยงเสด็จฯ ไปในพระราชสาส์นแต่ว่า
 ถ้าราชทูตจะพูดจาว่ากล่าวประการใด ขอให้ถือว่าเหมือนเป็นพระวาจา
 ของพระเจ้าแผ่นดินประเทศโน้นตรัส เชื้อฟังได้ทุกกัน แต่ฝ่ายประเพณี
 ทูตของไทย กิจการอันใดที่จะว่ากล่าวกับประเทศโน้น เสนายติมี
 ศุภอักษรให้ราชทูตถือไป ถึงเสนายติประเทศโน้นในคราวเดียวกันที่ทูต
 เชิญพระราชสาส์นไป ทูตเป็นแต่ผู้จะพูดจาชี้แจงข้อความตามศุภอักษร
 นั้น ความที่กล่าวในข้อนี้จะเห็นตัวอย่างได้ในสำเนาพระราชสาส์นแล
 ศุภอักษรเสนายติ ซึ่งมีไปมาในระหว่างกรุงธนบุรีกับกรุงศรีสัตนาคนหุต
 อันพิมพ์อยู่ในหนังสือพระราชวิจารณ์นั้น

ว่าด้วยประเพณีการรับทศต่างประเทศ ตามที่สังเกตเห็นใน

จดหมายเหตุครั้งกรุงเก่า ตั้งแต่ทศเข้ามาถึงในพระราชอาณาเขต การ
 กินอยู่เป็นของหลวงทั้งสิ้น เห็นจะเป็นด้วยเหตุนี้จึงเรียกว่าแขกเมือง
 เมื่อมีทศเข้ามาถึง โดยจะเพาะที่เป็นราชทูตจำทูลพระราชสาส์น จำ
 ต้องให้ทูตพักรออยู่ที่ปลายแดนก่อน เพื่อเตรียมการรับรองหลาย ๆ
 วัน ถ้าทูตมาทางทะเลก็ต้องคอยอยู่ที่ปากน้ำ เพราะทางในกรุง ๆ จะ
 ต้องจัดเรือกระบวนลงไปรับพระราชสาส์นแลทูตานุทูตให้ขึ้นมา ทั้งจะ
 ต้องจัดหอพระราชสาส์น แลที่สำนักทูตตามระยะทาง คือ ที่เมืองสมุท
 ปราการแห่ง ๑ ที่เมืองพระประแดงแห่ง ๑ ที่เมืองธนบุรีแห่ง ๑ ที่เมือง
 นนทบุรีแห่ง ๑ ที่เมืองประทุมธานีแห่ง ๑ ที่ขอนแก่นหลวงได้วัดโปรดส์ตัว
 อีกแห่ง ๑ ในเวลาที่ทูตคอยอยู่ที่ปากน้ำนั้น มีเจ้าพนักงานลงไปเยี่ยม
 เยียนแลส่งสิ่งของเสบียงอาหารไปเลี้ยงดู ครั้นเมื่อรับเข้ามาถึงที่สำนัก
 ตามระยะทางก็มีข้าราชการไปต้อนรับทักทายทูลกระพระ จนกระทั่งถึง
 ขอนอนหลวงที่ได้วัดโปรดส์ตัว ถึงนั้นแล้วก่อนจะเข้าไปในกรุง ทูตยัง
 ต้องคอยอยู่ที่ขอนแก่นหลวงอีกหลายวัน เพราะต้องแปลพระราชสาส์นแล
 ศุภอักษร ตรวจทำบายัญชีสิ่งของเครื่องราชบรรณาการ แลเตรียม
 ตกแต่งถนนหนทางในพระนครรับแขกเมือง แลหาฤกษ์วันที่จะเสด็จ
 ออกรับแขกเมืองด้วย เมื่อถึงกำหนดจึงจัดเรือกระบวนแห่พร้อมด้วยเรือ
 ข้าราชการเป็นกระบวนใหญ่ลงมารับพระราชสาส์น ทั้งทูตานุทูตแลเครื่อง
 ราชบรรณาการ แห่เข้าพระนครไปขึ้นที่ท่าประตูไชย อยู่ตรงวัดพุทธไธ

ศัวรรษข้าม เชิญพระราชสาส์นขึ้นราชรถ ทูลถามทูลขึ้นเสด็จยัง คาน
 หามยัง ชี่มายัง ตามควรแก่บรรดาศักดิ์ มีกระบวนช้างม้าแลพลเทเว
 เท้าให้ไปยังพระราชวัง ให้ราชทูตพักคอยอยู่ที่ศาลาลูกขุน ทูลลึงกว่า
 เวลาเมื่อทูตคอยอยู่ศาลาลูกขุนนั้นเจ้าพนักงานรำนาคอกไม่มั่งคดมาพระ
 ราชทานราชทูต แต่ทูตฝรั่งเศสหาปรากฏว่ามีไม่.

การเสด็จออกรับแขกเมืองถวายพระราชสาส์น เป็นการเต็มยศ
 ใหญ่ มียืนช้าง ยืนม้า แลทหารนั่งกลียาที่สนามในพระราชวังหลาย
 กอง จำนวนคนนับพัน แม้ชาวต่างประเทศ แยก ฝรั่งเศส จีน ญี่ปุ่น ที่
 เข้ามาฟังพระบรมโฑธิสมภาร ก็บ่าวร้องให้แต่งตั้งเป็นสง่าราศี พวกกัน
 มาประชุมที่สนามในคชบริขารแขกเมืองด้วย แต่ที่เสด็จออกรับแขก
 เมืองนั้นต่างกันเป็น ๒ อย่าง เสด็จออกสัหิบัญญัติให้แขกเมืองเข้าเฝ้า
 ในท้องพระโรงอย่าง ๑ เสด็จออกมุขเด็จให้แขกเมืองเฝ้าที่ศาลาหน้า
 พระที่นั่งอย่าง ๑ เมื่อทูตฝรั่งเศสเข้ามาในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์
 มหาราช ทูลเข้าเฝ้าในท้องพระโรง แต่เมื่อทูตลังกาเข้ามาเฝ้าใน
 แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ตามที่กล่าวพรรณนาไว้ในจดหมาย
 เหตุของราชทูต ปรากฏว่าเสด็จออกมุขเด็จพระที่นั่งสรรเพชญปราสาท
 ราชทูตเฝ้าที่ศาลาหน้าพระที่นั่ง.

อันลักษณะเสด็จออกรับแขกเมืองเป็น ๒ อย่างนี้ อธิบายไว้ใน
 หนังสือระยะทางของเขวเลียบ เทอ โสมอง ราชทูตฝรั่งเศสว่า ถ้าเป็น
 ราชทูตมาแต่ประเทศใหญ่ เช่นราชทูตจีน แลราชทูตเปอเซีย เป็นต้น

โปรดให้เข้าเฝ้าในท้องพระโรง ถ้าราชทูตที่มาแต่ประเทศน้อย เช่นทูต
ตังเกีย ทูตอ๊กแจ แลทูตกรุงศรีสัตนาคนหุต ทูตเชียงใหม่ เส็จจ้อออก
ทมิขเค็จ ความที่กล่าวนั้นจะถูกผิดอย่างไรไม่พบหลักฐานที่จะสอบสวน.

ว่าด้วยกิริยาที่แขกเมืองเข้าเฝ้า มีกล่าวไว้แรงไว้ในหนังสือ
จดหมายเหตุราชทูตฝรั่งเศสมาครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเลียบ
ลอบ ด้วยว่าเมื่อทูตฝรั่งเศสเข้ามาครั้งแรก เวลาพักรออยู่ที่軒นอกหลวง
ราชทูตถามถึงขนบธรรมเนียมที่จะเข้าเฝ้า เจ้าพนักงานกำกับทูตชี้แจง
ให้ฟัง ราชทูตฝรั่งเศสไม่พอใจในขนบธรรมเนียมบางอย่างร้องขอให้
แก้ไข จึงโปรดให้เจ้าพระยาวิชเยนทรไปปรึกษาทูตอีก แล้วราชทูต
ฝรั่งเศสจึงได้เข้าเฝ้า.

ประเพณีทูตเข้าเฝ้าอย่างเดิม ตามที่ทูตฝรั่งเศสพรรณาวโร่นั้น
เมื่อทูตไปถึงพระราชวังแล้ว พักคอยอยู่ที่ศาลาลูกขนุน ครั้นจวน
เสด็จออก เจ้าพนักงานกรมวังกับกรมท่ามาพาทูตเข้าไปพักอยู่ที่มณฑป
แห่ง ๑ ในบริเวณพระมหาปราสาท เจ้าประเทศราชแลขุนนางผู้ใหญ่เข้าไป
คอยเฝ้าอยู่ในท้องพระโรงหมอบเอน ๒ ฝ่าย ตั้งเครื่องยศสำหรับตัวทุก
คน ขุนนางชั้นรองลงมาหมอบอยู่ที่มณฑปหน้าพระมหาปราสาท ครั้น
เวลาเสด็จออกพอสุดเสียงระโคมแล้วเจ้าพนักงานจึงมาพาทูตไป เมื่อ
ทูตถึงหน้าพระมหาปราสาท ทูตต้องคุกเข่าลงถวายบังคมที่ศาลาหน้า
พระมหาปราสาท ๓ ครั้ง แล้วคลานขึ้นบันไดพระมหาปราสาท เข้าใน
พระทวารถึงหน้าพระที่นั่งในท้องพระโรงต้องถวายบังคมอีก ๓ ครั้ง แล้ว

คลานขึ้นไปดั่งตำแหน่งเผ่าเงวายบังคมอีก ๓ ครั้ง ถ้าทศเผ่าทศาลา
 หน้ามุขเกี้ยว ขุนนางผู้ใหญ่หมอบเฝ้าที่ทิมคค ขุนนางผู้น้อยหมอบเฝ้า
 ในซาลา ทศเข้าไปจากศาลาลงจนถึงหน้าฉานถวายบังคม ๓ ครั้ง
 แล้วคลานเข้าไปในซาลาตรงหน้าพระที่นั่งถวายบังคมอีก ๓ ครั้ง ขึ้นไป
 ดั่งตำแหน่งเผ่าถวายบังคมอีก ๓ ครั้ง เรื่องทศถวายบังคมทกล่าวน
 พิเคราะห์ให้เห็นว่า เพราะกิริยาแสดงความนอบน้อมของชาวประเทศทาง
 ตะวันออกเป็นทำนองเดียวกันทุกประเทศ คือคงอยู่ในคุกเข่าลงก้มกราบ
 นับว่าเป็นอันถวายบังคมเหมือนกัน แต่กิริยานอบน้อมของฝรั่งทียนค่านับ
 นั้นผิดกันไกล ทศฝรั่งเข้าเฝ้าเป็นสามัญครั้งกรุงเก่า จะให้ทำอย่างไร
 ยังหาพบอธิบายไม่ได้ พบบ้างแต่ในกรุงรัตนโกสินทร์ แฉกเมือง
 ฝรั่งเข้าเฝ้าไม่ต้องหมอบคลาน ยอมให้เคี้ยวเข้าไปถึงที่ควรถวายบังคม
 แล้วนั่งลงยกมือขึ้นถวายบังคม ๓ ครั้ง เข้าใจว่าในครั้งกรุงเก่าก็จะ
 อย่างเดียวกัน.

แขนงแผนทางเมืองพม่า ในเรื่องทศฝรั่งเข้าเฝ้า มีในจดหมายเหตุ
 ของนายพันเอกบุล ซึ่งเป็นเลขานุการทูตอังกฤษ คราวเซอร์อาเธอร์ แพร
 ไปเฝ้าพระเจ้ามินทง เมื่อศกศตศก ๑๘๕๕ พรรณนาไว้ถนัด ปรากฏ
 ว่า ทศอังกฤษเกียงไม่ยอมไปนั่งคอบที่ศาลาลงขุน พม่าจึงให้ทศ
 อังกฤษเข้าไปคอบอยู่ในท้องพระโรงแต่ก่อนเสด็จออก ทำนองจะเกียง
 กันด้วยเรื่องพม่าจะให้คลานเข้าไปนั่นเอง ฝรั่งไม่ยอมคลาน พม่าก็
 ไม่ยอมให้เคี้ยว จึงตกลงเป็นฉันทน์ให้เข้าไปคอบอยู่ก่อน แต่ต้องถวาย
 บังคมเหมือนกัน

ลักษณะถวายพระราชสาส์นโดยปรกตินั้น ทูลไม่ได้ถวายต่อ
พระหัตถ์ เวลาทูลเข้าเฝ้าตั้งพานพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการ
ไว้ข้างหน้าทูล ครั้นทูลเข้าไปถึงที่เฝ้า ถ้าเป็นทูลจัน แลแขก ฝรั่ง
โกษาธิบดีทูลเบิก ถ้าเป็นทูลลาว จะเป็นมหาดไทยฤๅโกษาธิบดีทูลเบิก
ขึ้นส่งสยอยู่ เมื่อทูลเบิกแล้ว จึงมีพระราชปฏิสันถาร.

ลักษณะพระราชปฏิสันถารทูลก็มีแบบโบราณว่า ทรงปฏิสันถาร
๓ นิตเป็นธรรมเนียม แลเป็นธรรมเนียมลงไปจนถึงข้อความของพระราช
ปฏิสันถาร คือคำรัสดามว่า พระเจ้าแผ่นดินฝ่ายโน้น กับทั้งพระราชวงศ์
ทรงสบายดีอยู่หรือนิต ๑ ว่าทูลาทศเทิรทางมาสควกดีอยู่หรือ เทิรทาง
มาช้านานเท่าใดจึงมาถึงนิต ๑ ว่าประเทศโน้นฝนฟ้าตกต้องตามฤ
กาลบ้านเมืองมีความสุขสมบูรณไพร่บ้านพลเมืองมีความสุขอยู่หรือนิต ๑
แบบพระราชปฏิสันถารอย่างนี้ เข้าใจกันซึมทราบมาแต่ก่อน จนอาจ
จะแต่งลงเป็นบทเสภา เมื่อสมเด็จพระพันวษาเสด็จออกรัยทูลล้านช้าง
ได้ดังนี้.

๑ ความนี้พระองค์ผู้ทรงเดช
เห็นราชทูตมาถวายยังคมคัล
จึงตรัสประภาษปราไส
กวันจงลงพระถาร
อนักรงนาคยวิ
หรือฝนแล้งเขาแพงมีไภย
ทั้งองค์พระเจ้าเวียงจันท
ไม่มีโรคาภัย

ข้าเลื่องพระเนตรฉายผัน
กับทั้งเครื่องสุวรรณบรรณา
ว่ามาในป่าไม้ ไผหนา
มรรคายากง่ายประการใด
เขากล้าชาติหรือไฉน
ศึกเสื่อเหินอโศกยบ
ทรงธรรมเป็นสุขเกษมศรี
อยู่ดีหรืออย่างไรในเวียงจันท ๑

แบบแผนทางเมืองพม่ายิ่งหนักมือไป ถึงพระเจ้าแผ่นดินไม่ต้อง
มีรับสั่งว่ากระไร เพียงพริกพระพักตร์เท่านั้น ผู้สนองพระโอรสก็รับสั่ง
มาแจ้งพระราชปฏิสันถารแก่ทูตตามข้อความที่กล่าวมา.

เมื่อมีพระราชปฏิสันถารนัดหนึ่ง โภยาธิบดีก็รับพระราชโองการ
มายกแก่กรมท่าชาวหรือซ้าย อันเป็นเจ้าหน้าที่ ๆ บอกเล่าม ๆ แล้วยก
ทูต ทูตกราบทูลว่ากระไรก็ต้องย้อนกลับโดยนัยอันเดียวกัน แล้วมี
พระราชปฏิสันถาร นัดที่ ๒ ที่ ๓ ต่อไป ครั้นมีพระราชปฏิสันถารแล้ว
เจ้าพนักงานจึงยกพานหมากกับเสื่อผ้ามาตั้งพระราชทานทูตทูต เป็น
สัญญาว่าเสร็จการแล้ว พอดีพานหมากแล้วไม่ช้าก็ยกพานพระบัญชา
เสด็จขึ้น มีประโคม แลข้าราชการกับทูตทูตถวายบังคมอีก ๓ ครั้ง
แล้วทูตจึงออกจากท้องพระโรง เมื่อทูตออกมาจากเฝ้าแล้ว เจ้าพนักงาน
พาไปดูสิ่งสำคัญในพระราชวัง คือพระยาช้างเผือกเป็นต้น ปรากฏ
เหมือนกันทั้งคราวราชทูตฝรั่งเศสแลราชทูตลังกา แล้วจึงพาทูตกลับ
ไปพัก แบบเมืองพม่าก็เหมือนกันอย่างนี้

การที่ขอรับแก้ไข ใน ครั้งเมื่อทูตฝรั่งเศสเข้าเฝ้า สมเด็จพระ
นารายณ์มหาราชนั้น คือ

ข้อ ๑ ขอให้ขุนนางนายเรือรบกับพวกขาดหลวงได้เฝ้าด้วย ได้รับ
อนุญาตให้พวกนั้นเข้าไปนั่งคอยเฝ้าอยู่ในท้องพระโรงกับขุนนางไทยตั้งแต่
ก่อนเสด็จออก ไม่ได้เข้าไปพร้อมกันทูต เพราะตำแหน่งไม่นับว่า
เป็นทูต

ข้อ ๒ เรื่องถวายพระราชสาส์น ทูลขอถวายเองต่อพระหัตถ์
 จึงเอาพระราชสาส์นไว้ให้ยาคหลวง เสด็จ วัชชี เชิญเข้ามากับตัวทูล
 ครั้นถึงในท้องพระโรงราชทูตจึงรับพานพระราชสาส์นถือเข้าไปถวายที่พระ
 บัญชร ปรากฏในจดหมายเหตุของทูตว่า พระบัญญัติสูง ทูลส่งถวาย
 ไม่ได้ สมเด็จพระนารายณ์ต้องส่งงิ้วพระองค์ออกมารับพระราชสาส์น
 ด้วยไม่เคยมีประเพณีถวายพระราชสาส์นเช่นนั้นมาแต่ก่อน

ข้อ ๓ กิริยานอบน้อม ยอมให้ถวายคำนับอย่างฝรั่ง ไม่ต้อง
 ถวายบังคม ขอนั้นพรรณนาไว้ในจดหมายเหตุทูตฝรั่งเศสว่า เมื่อเชวเรเลีย
 เสด็จ โสมอง เข้าเฝ้านั้น เจ้าพระยาโกษา กับเจ้าพระยาวิเศษนทร์เป็นผู้นำ
 ท่านทั้ง ๒ นั้นคลานเข้าไปถวายบังคมที่ใดทูตก็ถวายคำนับ กับศิระ
 ลงอย่างต่ำที่สุดแล้วก็รีบออกไปจนถึงที่เฝ้าจึงนั่งลงแล้วใส่หมวก กิริยา
 ที่ทูตใส่หมวกเฝ้าในท้องพระโรงที่กล่าวนี้ ชรอยขุนนางไทยที่เข้าเฝ้า
 จะสวมลอมพอก ทูลจึงทำตาม ความที่กล่าวข้อนั้นด้วยรูปโกษาปาน
 เข้าเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ ๑๔ ในรูปนั้นพวกทูตไทยก็สวมลอมพอกทั้งนั้น
 ที่เมืองพม่า เสด็จออกแขกเมืองขุนนางก็สวมลอมพอกเข้าเฝ้าเหมือนกัน

ยังมีความอีกข้อ ๑ ซึ่งปรากฏในครั้งทูตฝรั่งแรกเข้ามาในกรุง
 รัตนโกสินทร์ คือที่ไม่ยอมให้ทูตชักกระบี่แลสวมรองเท้าเข้าเฝ้า
 ประเพณีนั้นเห็นจะมีมาแต่ครั้งกรุงเก่า เมืองพม่าก็ห้ามอย่างเดียวกัน
 ด้วยเป็นการฝาดประเพณีบ้านเมืองในสมัยนั้น เข้าใจว่าทูตฝรั่งเศสจะ
 ใ้รับยกเว้นข้อนี้ด้วย อีกประการ ๑ เสด็จมาที่สมเด็จพระนารายณ์

พระราชทานทูตฝรั่งเศสนั้น กล่าวในจดหมายเหตของทูตว่า ครั้งนั้น
โปรดให้ยกเยื้องธรรมเนียมเก่า ต่อทูตเฝ้าแล้วจึงให้ข้าราชการนำแพ
แลผ้าอย่างดีไปพระราชทานยังที่พัก เจ้าพนักงานแจ้งกระแสรับสั่งว่า
ทูตมาแต่เมืองหนาว มาถึงเมืองนี้เป็นเมืองร้อน จึงโปรดให้นำแพ
ผ้ามาพระราชทานให้ทำเครื่องแต่งตัวให้สบาย ครั้นจะตั้งทำเป็นเครื่อง
แต่งตัวมาให้เสร็จก็เกรงจะไม่ถูกใจทูต ให้ทำเอาตามชอบใจเถิด ตาม
ความที่ปรากฏถึงกล่าวมานี้เข้าใจได้ว่า เสื้อผ้าที่พระราชทานแขกเมือง
ซึ่งยังมีเป็นธรรมเนียมมาจนกรุงรัตนโกสินทร์ ที่จริงเป็นของพระราช
ทานให้แขกเมืองใช้เวลาแขกเมืองอยู่ในกรุง ฯ มิใช่พระราชทานให้
ไปใช้สอยในบ้านเมืองของตน

การที่ราชทูตเข้าเฝ้านั้น เฝ้าเสด็จออกเต็มยศใหญ่แต่ ๒ คราว
คือเฝ้าเมื่อมาถึงตั้งพระรณามาแล้วคราว ๑ เฝ้าเมื่อทูลลาจะกลับ
ไปบ้านเมืองอีกคราว ๑ แต่ในเวลาทูตพักอยู่ในกรุง ฯ ยังได้เข้าเฝ้าเวลา
อื่นอีก ตามแต่กิจที่จะโปรดให้เข้าเฝ้าเป็นพิเศษ เช่นทูตลังกาได้เข้า
เฝ้าที่พระที่นั่งทรงปืน เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเสด็จออกทอด
พระเนตรเครื่องราชบรรณาการที่จะจัดส่งไปลังกานั้นเป็นต้น ราชทูต
ฝรั่งเศสเข้ามาคราวแรกครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ก็เข้าเฝ้าใน
กรุงศรีอยุธยาอีกคราว ๑ เฝ้าแล้วมีการเลี้ยงพระราชทาน แต่เลี้ยง
ลับหลังพระที่นั่ง แล้วตามเสด็จขึ้นไปเมืองลพบุรี ได้เฝ้าที่พระราชวัง
แลที่ตำหนักทเลชุบศรัยอีกหลายครั้ง ลักษณะที่ทูตเข้าเฝ้าในครั้งโบราณ

ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์นั้น ก็ว่าเสด็จออกที่พระบัญชา ทูตนั้น
 ฝ่าช้างนอก ความทักล่าวขึ้น เมื่อไปพิจารณาที่ประทับของสมเด็จพระ
 นารายณ์ ทั้งที่พระที่นั่งสหภาศวรรย์ในพระนารายณ์ราชนิเวศน์แล
 ที่ตำหนักทเลศบุศร เห็นแผนที่เป็นอย่างเดียวกัน คือ ห้องในซึ่ง
 เป็นห้องเสด็จอยู่ อยู่ในหลังขวาง อย่างพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ทั้ง
 พระโรงเป็นมุขอย่างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย แต่พื้นเสมอกัน แล
 พระที่นั่งของสมเด็จพระนารายณ์เล็กกว่ามาก ทรงผนังหลังขวางต่อ
 ท้องพระโรงมีพระบัญชาอยู่เต็ม ๆ พอตั้งพระแท่นที่ประทับข้างใน เข้า
 ใจว่าโดยปรกติถ้าเสด็จออกให้ขุนนางเฝ้าในท้องพระโรงคงประทับที่พระ
 บัญชรนั้น ทรงลุกขึ้นไปข้างหน้าท้องพระโรงยังมีพระบัญชาที่เสด็จออก
 มุขเด็จอีกแห่ง ๑ ให้ข้าราชการเฝ้าในศาลาหน้าพระลาน การที่ราชทูต
 ฝรั่งเศสเข้าเฝ้าที่ลพบุรีถึงพรรณานั้น ก็คือเฝ้าอย่างเสด็จออกในท้อง
 พระโรงเป็นสามัญนั่นเอง ไม่ได้จัดการพิเศษอย่างใด

ทูตเข้าเฝ้าแล้ว จึงกำหนดวันไปเฝ้าพระมหากษัตริราช แลไป
 หาขุนนางผู้ใหญ่บางคน แต่ที่เป็นหัวหน้าในราชการ เพราะต้องมิของ
 ถวายแลของกำนันไปให้ทุกแห่ง ลักษณะที่พระมหากษัตริราชเสด็จออก
 รับแขกเมือง ก็จำลองแบบวังหลวงทุกอย่าง แม้ที่สุดจนข้อที่ทรง
 ปฏิสันถารก็เป็นอย่างเดียวกัน ฝ่ายลักษณะที่ขุนนางผู้ใหญ่รับทูต ถ้า
 ทูตเป็นผู้น้อย เช่นทูตลังกาที่เข้ามาขอสงฆ์ไปหาเจ้าพระยาชำนาญบริ
 รักษ์ เจ้าพระยาชำนาญฯ นั้นเพียงให้ทูตนั้นกับพนักข้าราชการผู้ใหญ่

ในกรมท่าด้วยกัน ถ้าพูดเป็นฝรั่งแต่มียศสูง เช่น เซวเรเลีย เดอ
 โซมอง ไปหาเจ้าพระยาพระคลัง จิตตั้งโตะเกาหรืออย่างฝรั่ง เมื่อตก
 ทายปราชัยกันแล้ว จึงเลี้ยงอาหารทูต บางแห่งก็มีระบำดนตรีให้ดูด้วย
 ประเพณีทางเมืองพม่าก็อย่างนี้เหมือนกัน นายพันเอกยกว่า เมื่อ เซอ
 อาเธอแฟร์ เป็นทูตอังกฤษไปเมืองพม่า ไปหาขุนนางผู้ใหญ่ในวันเดียวกัน
 กัน ต้องกินเลี้ยงในตอนเช้าวันนั้นถึง ๕ ครั้ง เมื่อเสร็จการเข้าเฝ้า
 ทูลเกล้าทูลกระหม่อมมาแล้ว ก็เป็นเสร็จพิธีรับทูต ต่อนั้นก็ไปคุดตานที่ต่าง ๆ
 แลถ้ามีการเข้าเฝ้าเจ้าพนักงานราก็พาไปดู แต่มิได้เข้าเฝ้าแทนในการ
 พิธีนั้น

เมื่อทูตเข้าเฝ้าทูลลาจะกลับไป เป็นเวลาที่ใต้พระราชทานบำเหน็จ
 บำเหน็จที่พระราชทานต่างกันตามชั้นยศผู้ที่ไปทูตตามทูต เซวเรเลีย เดอ
 โซมอง ราชทูตฝรั่งเศสได้พระราชทานพานทองเครื่องยศกับของอื่น ๆ
 อีกหลายสิ่ง คราวทูตลังกาได้พระราชทานสิ่งของต่าง ๆ มีพรรณาวัว
 ในศุภอักษรหลายสิ่ง แต่มิใช่เป็นเครื่องยศขุนนางชั้นสูง.

ลักษณะการแต่งทูตแลรับทูตแต่โบราณ ตามที่ปรากฏในหนังสือ
 เก่า ตรวจได้แต่ในความคงพรรณามาฉนี้.

มาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร เมื่อในรัชกาลที่ ๑ เป็นเวลามี
 ศักสงครามวุ่นวายในยุโรป ตั้งแต่เกิดกลางในประเทศฝรั่งเศส
 ติดต่อกันมาจนรบกับ เอมเปอเรอ นะโปเลียนที่ ๑ ทางข้างประเทศนี้
 ก็รบกับพม่าติดพันกันอยู่ ทูตฝรั่งเศสมีเข้ามาต่อเมื่อในรัชกาลที่ ๒

ก็เป็นแต่ทูตของขุนนางผู้สำเร็จราชการหัวเมืองชั้นของประเทศโปรตุเกส
แลอังกฤษต่างมา ไม่มีปัญหาที่จะต้องแต่งราชทูตไปจำทูลราชสาส์น
ตอบแทน ทูตฝรั่งที่ผู้เป็นใหญ่ในประเทศต่างมาในกรุงรัตนโกสินทร
มิเข้ามาครั้งแรกในรัชกาลที่ ๓ เมื่อประธานาธิบดีของประเทศสห
ปาลิรัฐอเมริกา แต่งให้นายเอคมอนต์ รอเบิต เป็นทูตเชิญอักษร
สาส์นกับเครื่องบรรณาการเข้ามาถวาย ขอทำหนังสือสัญญาทางพระราช
ไมตรี เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๗๕ ในคราวนั้นท่านองจะคิดเห็นกันว่า
ประธานาธิบดีเป็นผู้ซึ่งราษฎรเลือกขึ้นทั้งเป็นหัวหน้าอยู่ชั่วคราว มิใช่
พระมหากษัตริย์เสวยราชย์ตามราชประเพณี ประกอบกับที่ประเทศ
สหปาลิรัฐอเมริกา อยู่ห่างไกลสุดหล้าฟ้าเขียว พันวิสัยที่จะแต่งทูต
ไปเจริญทางพระราชไมตรีได้ ก็มีได้มีทูตไทยไปตอบแทน จึงยุติได้ว่า
ตั้งแต่สิ้นรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชมา ตลอดเวลากว่า ๑๖๐ ปี
ไม่ได้มีทูตไทยออกไปถึงยุโรปอีกเลย จนถึงรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร
จึงได้มีทูตไทยไปยุโรปอีก เมื่อปีมะเสง พ.ศ. ๒๔๐๐ ตรงกับศกศต
ศก ๑๘๕๗.

เรื่องราวอันเป็นเหตุที่ทูตไทยจะไปยุโรปครั้งแรกเมื่อในรัชกาลที่ ๔
นั้น คือเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๘๘ สมเด็จพระราชินีวิกตอเรียพระเจ้าแผ่นดิน
อังกฤษทรงแต่งให้ เซอ ยอน เบาริง เป็นราชทูตเชิญพระราชสาส์น
แลเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวชวนให้กรุงสยามทำหนังสือสัญญาตามแบบอย่างทางพระราชไมตรี

ในระหว่างต่างประเทศที่มอัครเสมกัน ทูตอังกฤษเข้ามาคราวนั้น
 เข้าใจด้วยกันทั้งฝ่ายไทยแลฝ่ายอังกฤษ ว่าเป็นการสำคัญกว่าทูตที่เคย
 เข้ามาคราวก่อน ๆ ด้วยเป็นครั้งแรกที่เป็นราชทูตเชิญพระราชสาส์น
 ของพระเจ้าแผ่นดินอินเป็นมหาประเทศ ๑ ในยุโรป เข้ามายังกรุง
 รัตนโกสินทร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริที่
 เห็นว่า เชอขอนเบาริงเข้ามาคราวนั้นเป็นอย่างเดียวกับราชทูตฝรั่งเศส
 ซึ่งเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี เมื่อแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์
 มหาราชครั้งกรุงเก่า จึงโปรดให้จัดการรับรองตามแบบอย่างครั้ง
 สมเด็จพระนารายณ์รับราชทูตฝรั่งเศส ฝ่ายข้างเชอขอนเบาริงที่เข้า
 มานั้นก็ปรารถนาจะให้ไทยรับรองให้เกียรติยศสูงกว่าเมื่อขอนครอเฟ็ดแล
 เชนร์เบอร์เป็นทูตของผู้สำเร็จราชการหัวเมืองอินเดียของอังกฤษเข้ามา
 แต่ก่อน เติร์มหากทหมายเหตุครั้งสมเด็จพระนารายณ์รับราชทูต
 ฝรั่งเศสเข้ามาไว้สอยทานการที่ไทยรับรอง เมื่อเห็นว่าการรับรอง
 เป็นทำนองเดียวกันก็พอใจ ได้กล่าวความอันนี้ไว้ในจดหมายเหตุของ
 เชอขอนเบาริงที่เข้ามาในคราวนั้น.

ความปรากฏในจดหมายเหตุของเชอขอนเบาริงว่า เมื่อพระ
 บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เข้าเฝ้าในที่โหรฐาน
 ได้มีรับสั่งปรารภว่า มีพระราชประสงค์จะทรงแต่งตั้งทูตไปเจริญ
 ทางพระราชไมตรีต่อยกแทนถึงเมืองอังกฤษ แต่ยังขัดข้องอยู่ด้วยไม่มี

เรือที่จะไปยุโรป แลทรงหาเรือเซยอนเบาริงถึงลักษณะพระราชสาส์น
แลเครื่องราชบรรณาการที่จะส่งไปถวายสมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย ว่า
อย่างไรจะสมควรในสมัยนั้น เซยอนเบาริงทูลว่า พระราชสาส์นนั้นถ้า
ทรงพระราชนิพนธ์ไปภาษาอังกฤษเห็นจะดี ด้วยยังไม่มีพระเจ้าแผ่นดิน
ประเทศใดในทิศตะวันออก นอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่จะได้ทรงศึกษาทราบภาษาอังกฤษ สมเด็จพระราชินีวิกตอเรียคงจะ
ทรงยินดีที่จะได้รับพระราชสาส์นเช่นนั้น ส่วนเครื่องราชบรรณาการนั้น
เห็นว่าถ้าให้เป็นของฝีมือไทยทำ เป็นสิ่งของเครื่องใช้สอยตามประเพณี
ในกรุงสยามจะสมควรกว่าอย่างอื่น ได้ความตามจดหมายเหตุนั้นของเซ
ยอนเบาริงดังกล่าวนั้น.

ต่อมาอีกปี ๑ ถึงปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๘๘ ฤกษ์ศก ๑๘๕๖
นายพลแยกสันประธานาธิบดีแห่งสหปาลีรัฐอเมริกา แต่งให้นาย
เทวน์เซนด์แฮริสเป็นราชทูต สมเด็จพระเจ้านะโปเลียนที่ ๓ เอมเปอเรอ
ฝรั่งเศสแต่งให้นายมอติคนี่เป็นราชทูต เข้ามาชวนทำหนังสือสัญญา
ทางพระราชไมตรีอย่างเดียวกับประเทศอังกฤษ ในส่วนทางประเทศ
อเมริกาจะมีเรื่องราวเป็นสาขาคความอย่างไรบ้างข้าพเจ้ายังหาทราบไม่
แต่ทางข้างฝรั่งเศสนั้นเข้าใจว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคงจะ
ได้ทำสัตยปรารภกับราชทูตฝรั่งเศส ถึงพระราชประสงค์ที่จะใคร่แต่ง
ราชทูตไทยไปเจริญทางพระราชไมตรีต่อยแทนถึงประเทศฝรั่งเศส ราช
ทูตทูลความนั้นไปยังเอมเปอเรอนะโปเลียนที่ ๓ ความปรากฏว่าเอมเปอเรอ

เรอมิรับสั่งให้รัฐบาลฝรั่งเศสบอกมายังเสนาบดีว่า ถ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงแต่งตั้งราชทูตไปประเทศฝรั่งเศส เอมเปอเรอร์ก็จะทรงยินยอมที่จะให้เรออบฝรั่งเศสมารับราชทูตไป แลให้กลับมาส่งเหมือนอย่างครั้งพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทราบพระประสงค์ของเอมเปอเรอร์ไปเยือนที่ ๓ ทรงพระราชดำริเห็นว่า อังกฤษได้มาเจริญทางพระราชไมตรีก่อน จะแต่งทูตไทยไปเจริญทางพระราชไมตรีตอบแทนประเทศฝรั่งเศส ไม่บอกให้อังกฤษทราบเสียก่อนหาควรไม่ จึงโปรดให้เสนาบดีออกไปยังรัฐบาลอังกฤษว่า เติมนิมีพระราชประสงค์จะแต่งตั้งราชทูตไปเจริญทางพระราชไมตรียังประเทศอังกฤษ การชักข้ออยู่ด้วยเรออบทูตจะไป จึงยังหาได้แต่งตั้งไปไม่ บัดนี้ไทยได้ทำสัญญาทางพระราชไมตรีกับประเทศฝรั่งเศส ๆ จะให้เรออบมารับราชทูตไทยไปเจริญทางพระราชไมตรีตอบแทน จึงโปรดให้แจ้งความมาให้ทราบ เพราะมีพระราชประสงค์ในทางพระราชไมตรีต่อประเทศอังกฤษเหมือนกัน ถ้าหากว่ารัฐบาลอังกฤษส่งเรออบมารับราชทูตไทยเหมือนอย่างฝรั่งเศส ก็จะทรงยินยอมที่จะแต่งตั้งราชทูตไทยไปยังประเทศอังกฤษอย่างเดียวกัน รัฐบาลอังกฤษตอบมาว่า สมเด็จพระราชินีวิกตอเรียทรงยินยอมที่จะให้เรออบมารับแลส่งราชทูตไทย แลจะต้อนรับราชทูตไทยให้สมควรแก่พระเกียรติยศด้วยประการทั้งปวง ด้วยเหตุนี้จึงโปรดให้พระยามนตรีสุริยวงศ์ เป็นราชทูต เจ้าหมื่นสรรเพชญ์ภักดี เป็นอุปทูต จมื่นมณฑลพิทักษ์เป็นตรีทูต เชิญพระราช

๑. รายชื่อผู้ไปในราชการทูตครั้งนั้น ได้สืบมาพิมพ์ไว้ข้างท้ายจดหมายเหตุ

สาส์นแลเครื่องราชบรรณาการไปถวายสมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย เจริญ
 ทางพระราชไมตรีตอบแทนประเทศอังกฤษ เมื่อปีมะเสง พ.ศ. ๒๔๐๐
 ส่วนประเทศฝรั่งเศสในระบุนั้นพระเจ้าเนโปเลียนมีการสงคราม จึงต้อง
 รบมาจนยาวอก พ.ศ. ๒๔๐๓ โปรดให้พระยาศรีพิพัฒน์ เป็นราชทูต
 เจ้าหมื่นไวยวรนาถ เป็นอุปทูต พระณรงค์วิจิตร เป็นตรีทูต เจริญพระ
 ราชสาส์นแลเครื่องราชบรรณาการไปถวายพระเจ้าเนโปเลียนที่ ๓ เอม
 เปอเรอฝรั่งเศส เจริญทางพระราชไมตรีตอบแทนประเทศฝรั่งเศส.

หม่อมราโชทัย กระต่าย ได้เป็นตำแหน่งล่ามในคณะทูตที่ไป
 ประเทศอังกฤษเมื่อปีมะเสงนพศก คราวพระยามนตรีสุริยวงศ์เป็นราช
 ทูตนั้น จึงแต่งจดหมายเหตุนั้นทางที่พิมพ์ต่อไปในสมุดเล่มนี้

ท่านทั้งหลายผู้อ่านเรื่องราวทูตไทยไปเมืองลอนดอนที่หม่อมราโช
 ทัยแต่ง โดยจะเพาะผู้ที่เป็นักเรียนภาษาต่างประเทศในชั้นหลัง ถ้า
 ไม่รู้ฐานะของหม่อมราโชทัย น่าจะไม่เห็นราคาตามสมควรของ
 หนังสือเรื่องนี้ บางทีถึงอาจจะมีผู้ยืมเยาะว่า หม่อมราโชทัยช่างไป
 ดันเอาของจิต ๆ เช่นละครม้า แลทางรถไฟสายโทรเลข มาแต่งพรรณา
 ความเป็นวิจิตรพิสดารไปด้วยความคิดว่ รวากับท้าวแสนนาญเข้าเมือง
 ผู้ที่ระคึกเห็นเช่นกล่าวมานี้ ต้องนึกถึงฐานะของหม่อมราโชทัยว่า
 เมื่อแต่งหนังสือเรื่องนี้ เป็นเวลาแรกที่ไทยจะได้ไปพบเห็นของเหล่านั้น
 จึงแต่งพรรณาโดยตั้งใจจะเล่าให้ไทยซึ่งยังไม่มีใครเคยเห็นเข้าใจว่า
 ของเหล่านั้นเป็นอย่างไรร ถ้าอ่านด้วยฐานะเช่นว่านี้ ข้าพเจ้าเชื่อว่า

คงจะขมเป็นอย่างเดียวกันทุกคน ว่าหม่อมราโชทัยแต่งพรรณาที่มีใช้น้อย ยกตัวอย่างแม้แต่ตรงว่าด้วยละครคนม้า ชาวเราที่ได้ดูละครคนม้าในชั้นหลัง อ่านหนังสือเรื่องนั้นคงจะรับเป็นพยาน ว่าที่หม่อมราโชทัยพรรณาเข้าใจได้ซึมซาบเหมือนกับจะหลับตาเห็นละครคนม้าที่หม่อมราโชทัยได้ดูทกอาการที่เล่น ถึงพวกที่เคยได้ไปต่างประเทศอังกฤษ หรือแม้ที่เคยอ่านเรื่องราวแบบวรรณนิยายอังกฤษ ถ้าอ่านตรงหม่อมราโชทัยพรรณาถึงสถานที่ หรือการพิธีเช่นลักษณะที่อยู่ไฮเต่ล็กกี้ หรือพิธีเปิดปาร์เล่ย์เมนต์กั๊ก เมื่อคิดเทียบดูกับที่ตนรู้จักจะเห็นได้ว่า หม่อมราโชทัยพรรณาได้เพียงใด เป็นแต่ใช้ถ้อยคำอย่างเก่า ๆ เพราะคำใหม่ที่เรารู้กันยังไม่เกิดในเวลานั้น ยังมีความสำคัญอีกข้อหนึ่ง ซึ่งยากที่นักเรียนในเวลานั้นจะเข้าใจได้ ว่าผู้ที่ไ้เรียนรู้อังกฤษถึงสามารถจะได้เป็นล่ามไปในราชการทูต แลอาจจะแต่งหนังสือเล่าถึงกิจการของฝรั่งได้ทั้งหม่อมราโชทัยแต่งหนังสือเรื่องนี้ ในสมัยนั้นหายากสักเพียงใด เว้นแต่จะได้อ่านทราบบรรณานานการที่ไทยเรียนภาษาฝรั่งกันแต่ก่อนอันเป็นรื่องน่ารู้อยู่บ้าง เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจะลองสาธกแก่ท่านทั้งหลายตามที่ได้ศึกษามา.

ความจริงในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์นี้ พังมีไทยเรียนรู้อังกฤษมาไม่ช้านัก เมื่อในรัชกาลที่ ๒ มีแต่พวกฝรั่งก๊วจินซึ่งเป็นเชื้อสายไปตุเกศครั้งกรุงเก่ายังเรียนรู้อังกฤษไปตุเกศอยู่บ้าง คนพวกนี้รับราชการในตำแหน่งเรียกว่า “ล่ามฝรั่ง” ในกรมท่ามีอัตราในบาญชี

๕ คน ที่เป็นหัวหน้าลุ่มเป็นที่ชนเทพวาทา รับเบี้ยหวัดละ ๗
 คำลึง พวกลุ่มฝรั่งเหล่านี้จะมีความรู้ทันทุกสักเพียงไรทราบไม่ได้ แต่
 รัฐบาลไปตุเกศเท่านั้น หน้าที่ก็ไม่สู้มีอันใดนัก เพราะราชการที่เกี่ยวข้อง
 ข้องกับไปตุเกศมีแต่การค้าขายทางเมืองมาเก่า นานๆ เจ้าเมือง
 มาเก่าจะมีหนังสือมาสักครั้งหนึ่ง ส่วนภาษาอังกฤษถึงแม้ว่ามีเรือกำนัน
 อังกฤษไปมาค้าขายอยู่ในสมัยนั้นบ้าง นายเรือรู้ว่าไม่มีใครพูดภาษา
 อังกฤษได้ในเมืองนี้ ก็หาแขกมลายูเข้ามาเป็นล่าม เพราะฉะนั้นการ
 ที่ไทยพูดจากับอังกฤษที่เข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ ก็คือ หรือพูดทางราชการ
 ที่เกี่ยวข้องกับอังกฤษที่เมืองเกาะหมากแลสิงคโปร์ก็ดี ใช้พูดจากัน
 แต่ด้วยภาษามลายู แม้นั้นเมื่อผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษให้
 หมอ ยอน ครอเฟ็ค เป็นทูตเข้ามายังกรุงรัตนโกสินทร์เมื่อขมมะเสง
 พ.ศ. ๒๓๖๔ ตรงศกศตศก ๑๘๒๑ ในตอนปลายรัชกาลที่ ๒ ก็ต้อง
 พูดจาราชการกับไทยทางภาษามลายู ความปรากฏในจดหมายเหตุที่
 ครอเฟ็คแต่งไว้ว่า การที่พูดจากับรัฐบาลไทยครั้งนั้น ทูตต้องพูด
 ภาษาอังกฤษแก่ล่ามที่เขาพาด้วย ล่ามต้องแปลเป็นภาษามลายูบอก
 หลวงโกษาอิศหาก หลวงโกษาอิศหากแปลเป็นภาษาไทยเรียนเจ้า
 พระยาพระคลัง ฯ ตอบว่าอะไรก็ตามก็ต้องแปลย้อนกลับไปเป็นคำ ๆ อย่าง
 เดียวกัน ครั้นต่อมาเมื่อครอเฟ็คกลับไปแล้ว ได้ไปเป็นเรสซิเดนต์
 อยู่ที่เมืองสิงคโปร์ อังกฤษเกิตรกับพม่าครั้งแรกเมื่อปลายรัชกาลที่ ๒
 ครอเฟ็คจะบอกข่าวการสงครามมาให้ไทยทราบ ต้องให้แปลหนังสือ
 พิมพ์ข่าวภาษาอังกฤษเป็นภาษาไปตุเกศเสียก่อน แล้วจึงส่งเข้ามายัง

กรุงเทพ ฯ เพราะภาษามลายูถ้อยคำนี้น้อย ไม่พอจะแปลความในหนังสือพิมพ์ข่าวภาษาอังกฤษเข้าใจได้แจ่มแจ้ง ครั้นต่อมาถึงต้นรัชกาลที่ ๓ ผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษให้เฮนรีเบอนัวเป็นทูตเข้ามาขอทำหนังสือสัญญา เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ทรงกับคฤศตศก ๑๘๒๕ การที่พุดจกกับไทยสวดกษิณกว่าครึ่งครอเพ็ดหน้อยหนึ่ง ด้วยเบอนัวพูดภาษามลายูได้ ถึงกระนั้นหนังสือสัญญาที่ทำก็ต้องใช้ภาษาต่าง ๆ กำกับกันถึง ๔ ภาษา คือภาษาไทย ภาษาอังกฤษ ภาษาโปรตุเกส แลภาษามลายู เพราะไม่มีภาษาใดที่จะเข้าใจกันได้ด้วยกันทั้งสองฝ่าย.

ในรัชกาลที่ ๓ นั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ทรงกับคฤศตศก ๑๘๒๘ พวกมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาตั้งในกรุงเทพ ฯ เป็นครั้งแรก อันนี้เป็นต้นเหตุที่ไทยจะได้เรียนภาษาอังกฤษเป็นเดิมมา ด้วยลัทธิของพวกมิชชันนารีอเมริกันไม่ได้ตั้งตัวเป็นสมณะเหมือนพวกบาทหลวงวางตนเป็นแต่เพียงมิตรสหาย ใช้การส่งเคราะห์ เป็นต้นว่าช่วยรักษาโรคแลช่วยขอกกล่าวส่งสอนวิชาการต่าง ๆ ให้แก่ผู้อื่นเป็นเบื้องต้นของการสอนศาสนา เพราะฉะนั้นเมื่อคนทั้งหลายรู้จักคุ้นเคยจึงชอบสมาคมคบหากับพวกมิชชันนารีอเมริกันมาแต่แรก.

ในสมัยนั้นผู้มิสสัญญาที่เป็นชั้นสูงอยู่ในประเทศนั้นแลเห็นอยู่แล้วว่าการสมาคมเกี่ยวข้องกับฝรั่งต่างประเทศคงจะต้องมียิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน แลภาษาอังกฤษจะเป็นภาษาสำคัญทางประเทศตะวันออกนี้ มีเจ้านายบางพระองค์แลข้าราชการบางคนปรารถนาจะศึกษา วิชาการแลขนบธรรมเนียม

นิยมของฝรั่ง แลจะเล่าเรียนให้รู้ภาษาอังกฤษ จึงพยายามเล่าเรียน
 ศึกษากับพวกมิชชันนารีอเมริกันตั้งแต่เมื่อในรัชกาลที่ ๓ ที่สำคัญคือ
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เวลานั้นยังทรงผนวชเป็นพระ
 ราชาคณะอยู่พระองค์ ๑ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เวลา
 นั้นยังเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์พระองค์ ๑ สมเด็จพระเจ้าพระยา
 บรมมหาราชวิริยวงศ์ เวลานั้นยังเป็นหลวงสิทธิินายเวรมหาดเล็ก
 แล้วได้เลื่อนเป็นเจ้านายวรนาถอีกองค์ ๑ แต่สมเด็จพระเจ้าพระยาทาง
 ภาษารู้แต่พอพูดอังกฤษได้บ้าง ไม่เชี่ยวชาญเหมือนพระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แลพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่
 ท่านทั้ง ๓ ที่กล่าวมานี้ศึกษาได้ความรู้การฝรั่งต่างประเทศ ท่านได้
 ใช้วิชาช่วยราชการมาแต่เมื่อในรัชกาลที่ ๓ เพราะเมื่อบอจ พ.ศ. ๒๓๘๓
 ครองกับยศดุษฎี ๑๘๕๐ รัฐบาลอังกฤษให้เชื้อชมสระบกเป็นทูตมา
 ด้วยเรือรบ ๒ ลำ จะเข้ามาขอแก้หนังสือสัญญาที่เขอรินไคมาทำไว้ เชอ
 ชมสระบกเข้ามาครั้งนั้นไม่เหมือนกับครอเฟ็ด แลเขอรินไคมาแต่ก่อน
 ด้วยเป็นทูตตรงมาจากประเทศอังกฤษ การที่มาพดจแลหนังสือที่มี
 มาถึงรัฐบาลไทย ใช้ภาษาอังกฤษ กิริยาอาการที่มักทนงองอาจ
 ฝิดกับทูตแต่ก่อน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระราช
 ดำริหาผู้ที่สนทนาคอย่างธรรมเนียมฝรั่ง ให้พอที่จะรับรองได้ตอบ
 กับเชอชมสระบกได้ ความปรากฏในจดหมายเหตุการณ์แลรับสั่งใน
 เรื่องเชอชมสระบก (ซึ่งหอพระสมุดฯ พิมพ์ เมื่อ ร.ศ. ๑๒๘ พ.ศ. ๒๔๕๓)
 ว่า :—

“ทรงพระราชดำริห์ * * * เห็นว่าผู้ใดมีสติปัญญาสมควร
จะเอาเข้ามาเป็นที่ปรึกษาด้วย การครั้งนี้เป็นการฝรั่ง สมเด็จพระ
เจ้าองค์ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ทรงอย่างธรรมเนียม
ฝรั่งมาก ควรจะเอาเป็นที่ปรึกษาใหญ่ได้ แต่ก็คิดประจักษ์อยู่ที่
เมืองสมุทรปราการ (ด้วยครั้งนั้นไม่ไว้พระทัย เกรงอังกฤษจะเอา
อำนาจมาบังคับให้แก้หนังสือสัญญา อย่างทำแก่เมืองจีน จึงให้พระ
เทวัญรักษาขอมคึกให้มั่นคง) จมื่นไวยวรนาถ (คือสมเด็จพระเจ้าพระยา
บรมมหาศรีสุริยวงศ์) ก็เป็นคนสันตติชนในอย่างธรรมเนียมฝรั่ง ก็ลง
ไปรักษาเมืองสมุทรปราการอยู่ ให้พระยาศรีพิพัฒน์ (คือสมเด็จพระเจ้า
พระยาบรมมหาพิชัยญาติ เป็นผู้รั้งราชการกรมท่า ด้วยเจ้าพระยา
พระคลังลงไปสักเลขอยู่ที่เมืองชุมพรในเวลานั้น) แต่งคนที่มีสติ
ปัญญาเข้าใจความ เชิญกระแสนพระราชดำริห์ลงไปปรึกษา” แลการ
ที่หนังสือโต้ตอบกับเซอเซมสละบรูกครั้งนี้ ปรากฏว่าหนังสือที่
มีมาเป็นภาษาอังกฤษ ให้หมอยอน (คือหมอยอน เตเลอ โยนส์
มิชชันนารีอเมริกัน) แปลเป็นภาษาไทยกับล่ามของสมเด็จพระเจ้าพระยา ฯ
อีก ๒ คน เรียกว่า โยเซฟ เป็นฝรั่งยูเรเชียนคน ๑ เรียกว่าเสมียนยัม
(คือ เซมส์เฮ) อังกฤษอีกคน ๑ ส่วนหนังสือที่ไทยมีตอบเซอเซม
สละบรูกนั้น ร่างในภาษาไทยถวายทรงแก้ไขก่อน แล้วให้หมอยอนกับ
ล่ามช่วยกันแปลเป็นภาษาอังกฤษ แล้วส่งไปถวาย “ทูลกระหม่อมพระ”

คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตรวสอบอีกชั้นหนึ่ง เพราะ
ในทางภาษาอังกฤษทรงทราบว่าผู้^๒อื่นที่เล่าเรียนด้วยกันในครั้งนั้น

ไทยที่ศึกษาวิชาความรู้กับมิชชันนารีอเมริกัน เมื่อในรัชกาลที่ ๓
ยังมีอีกแต่ไปเรียนทางวิชาอื่น เช่นกรมหลวงวงศาธิราชสนิททรงกำกับ
กรมหมอยู่ในเวลานั้น ทรงศึกษาทางวิชาแพทย์ฝรั่งจนได้ประกาศ
นียบัตร ถวายเป็นพระเกียรติยศมาจากมหาวิทยาลัยแห่ง ๑ ใน
ประเทศอเมริกา กรมหลวงมหิศวรินทรากรมเรศอีกพระองค์ ๑ ว่า
ทรงศึกษาการช่างฝรั่ง แต่จะทรงศึกษากับใครเล่าทรงสามารถเพียงใด
หาทราบไม่ ยังนายโหมค อดายกุลที่ได้เป็นพระยากระลาปนกิจโกศล
เมื่อในรัชกาลที่ ๕ อีกคน ๑ ได้ศึกษาเรื่องเครื่องจักรและวิชาประสมธาตุ
จากพวกมิชชันนารีอเมริกัน แลหัดชักกรรปจากขาดหลวงหลุยลานอก
ฝรั่งเศส แต่เมื่อยังถ่ายด้วยแผ่นเงิน เป็นผู้เรียนวิชาฝรั่งมีชื่อเสียง
มาจันรัชกาลที่ ๕ แต่ผู้ที่เล่าเรียนแต่ทางวิชาช่างไม่สู้จะเอาใจใส่ใน
ทางภาษาจึงไม่ใคร่รู้ภาษา ถึงสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์
ก็เพราะเอาใจใส่ในวิชาต่อเรือกำปั่นเสียมาก จึงไม่ใคร่สนทนิตทางภาษา
อังกฤษ.

ผู้ที่เล่าเรียนรู้ภาษาอังกฤษในเมืองไทยเมื่อในรัชกาลที่ ๓ นอก
จากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า
เจ้าอยู่หัว มีปรากฏอีกแต่ ๒ คน คือหม่อมมาโชทัยผู้ที่แต่งหนังสือ
เรื่องนั้นคน ๑ เกิดในรัชกาลที่ ๒ เมื่อปลายจุลศักราช ๑๓๘๑ พ. ศ. ๒๓๖๒
เดิมเป็นแต่หม่อมมาชวงศ์กระต่ายบุตรหม่อมเจ้าช่อม ในเจ้าฟ้า

กรมขุนอิศราณรัชย์ เป็นข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
 อยู่หัว เพียรเรียนตามเสด็จจนรู้ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ หม่อมเจ้าชုံมไค้
 เป็นกรมหมื่นเทวานุรักษ์ หม่อมราชวงศ์กระต่ายไค้ไปนม่อมราชโชนทัย
 แล้วจึงไค้เป็นตำแหน่งล่ามไปเมืองอังกฤษกับพระยามนตรีสุริยวงศ์ ชุ่ม
 บุนนาค เมื่อทอดไทยไปคราวแรกนั้น ครั้นกลับจากราชการทูต ทราบบว่าไค้
 พระราชทานพานทองเล็ก แล้วไค้เป็นอธิบดีผู้พิพากษาศาลต่างประเทศ
 คนแรก อยู่มาจนตายไค้ ๔๘ ปี ถึงอนิจกรรมในปลายรัชกาลที่ ๔ เมื่อ
 ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐ อีกคน ๑ ชื่อนายกิดเป็นมหาดเล็กข้าหลวงเดิมใน
 พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวไค้ฝึกหัดวิชาเคีรเรือ แลเรียนรู
 ภาษาอังกฤษ ฝรั่งเศสเรียกกันว่า “ กัปตันคิก ” มีชื่ออยู่ในหนังสือ
 เชอຍอนเขาวังแต่งเรื่องเมืองไทย คนนี้ในรัชกาลที่ ๔ ไค้เป็นที่ขุนปริชา
 ชาญสมุท เป็นล่ามของจมนมดเคีรพิทักษ์ตรีทูตไปเมืองอังกฤษด้วย
 ต่อมาไค้เป็นที่หลวงสุริยเคษ เป็นครูสอนภาษาอังกฤษแก่พระเจ้าลูกเธอ
 ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแทบทุกพระองค์ อยู่มาจนใน
 รัชกาลที่ ๕ ไทยที่เรียนรูภาษาอังกฤษในเมืองไทยเมื่อในรัชกาลที่ ๓
 มีปรากฏแต่ ๔ ด้วยกันดังกล่าวนั้น ยังมีไทยที่ไค้ออกไปเล่าเรียน
 ถึงยุโรปเมื่อในรัชกาลที่ ๓ อีกคน ๑ ชื่อนายคุณ เป็นคนที่สมเด็จพระเจ้า
 พระยา ฯ เลียงมา เห็นว่าฉลาดเฉลียวจึงฝากเรือกัปตันอังกฤษออกไป
 ฝึกหัดวิชาเคีรเรือกำปั่น ไค้ไปเรียนอยู่ในเมืองอังกฤษจนไค้ประกาศนียบ
 ัตรเคีรเรือทะเลไค้แล้วจึงกลับมา (เข้าใจว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๔) ไค้

เป็นที่ขุนจรเจตทะเล แลไต่ป็นล่ามของพระยามนตรีสุริยวงศ์เมื่อไปเป็น
ราชทูตด้วย ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๕ ไต่ป็นหลวงชลธารพินิจัย ตำแหน่ง
เจ้ากรมคลอง แลแล้วเลื่อนเป็นพระชลธารพินิจัย

ถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็น
พระราชธรรมาธิการเล่าเรียนภาษาฝรั่ง มาแต่แรกเสด็จเถลิงถวัลยราช
สมบัติ เรื่องนี้มีภาษิตสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรเวศ
รียาลงกรณ์คำรัสว่า “ในรัชกาลที่ ๑ ใครแข็งแรงในการศึกสงคราม
ก็เป็นคนโปรด ในรัชกาลที่ ๒ ใครแต่งบทกลอนดีก็เป็นคนโปรด ใน
รัชกาลที่ ๓ ใครศรัทธาสรางวัตรก็เป็นคนโปรด แลในรัชกาลที่ ๔ ถ้า
ใครเรียนรู้ภาษาฝรั่งก็เป็นคนโปรด” ทั้งนี้ แต่ในสมัยเมื่อราชทูตไทย
ออกไปประเทศอังกฤษเมื่อคราวบะมะเล้ง ผู้ที่เริ่มเล่าเรียนภาษาฝรั่ง
ขึ้นในรัชกาลที่ ๕ ยังอยู่ในเวลาเล่าเรียน หรือพอเริ่มจะเข้ารับราชการ
ในตำแหน่งต่ำ ยังไม่มีผู้ใดซึ่งเป็นข้าราชการชั้นสูงจะสามารถรับ
หน้าที่ทำการได้อย่างหม่อมราโชทัย ด้วยเหตุที่ทั้งปวงดังกล่าวมานี้
จึงควรนับว่า จดหมายเหตุของหม่อมราโชทัยเป็นหนังสือแต่งดีแล่น่า
อ่านด้วยประการทั้งปวง.

๑๙.

ตอนที่ ๑

แต่ราชทูตออกจากกรุงเทพ ฯ จนถึงเมืองสิงคโปร์

๑ ข้าพระพุทธเจ้า หม่อมราชวงศ์ กระจ่าง ได้รับพระราชทาน
จดหมายรายเรื่องความ ตามระยะทางที่พวกราชทูตกราบถวายบังคมลา
ออกจากกรุงเทพมหานคร ไปจำเริญทางพระราชไมตรีพระเจ้ากรุง
ลอนดอน ทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย.

ใจความว่า ณวันศุกร์ เดือน ๘ ขึ้น ๓ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๓๘
ปีมะเส็งนพศก (พ.ศ. ๒๔๐๐) เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ พระยามนตรี
สุริยวงศ์ ราชทูต เข้าหมั้นสรวเพธภักดี อุปทูต จมื่นมณฑิบาล
พิทักษ์ ครุฑทูต หม่อมราชวงศ์ ล่ำม จมื่นราชามาตย์ นายพิจารณ์
สรวพกิจ ผู้กำกับเครื่องมงคลราชบรรณาการ^๑ พร้อมกันในพระบรม
มหาราชวัง เชิญพระราชสาส์นขึ้นใส่พระยานมาศแห่ไปถึงท่าพระ แล้ว
เชิญลงเรือพระที่นั่งชลพิमानไชย ล่องลงไปเมืองสมุทรปราการ. ฯ

๑ วันเสาร์ เดือน ๘ ขึ้น ๔ ค่ำ ย่ำรุ่งแล้ว พระเจ้าน้องยาเธอ
กรมหลวงวงศาธิราชสนิท กับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมันตพงศ์พิสุทธ
มหารัชมณีในคม ว่าทูลสมพระกลาโหม ให้เชิญพระราชสาส์นแล้วย
เครื่องราชบรรณาการ ลงเรือพระที่นั่งกลไฟสยามอรสุมพลเสร็จ เวลา
เช้าโมงหนึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยา

๑ ราษฎรผู้ไปราชการทูตครั้งนี้ ทั้งราษฎรผู้ส่งของเครื่องราชบรรณาการ แลของ
ซึ่งส่งไปพระราชทาน มีราชเลขาออกแจ้งอยู่ในใบเพิ่มข้างท้ายหนังสือ

ศรีสุริยวงศ์ แลพวกขุนนางทั้งผู้ซื้อซึ่งจะไปด้วยราชทูตนั้น รวม ๒๗ คน
ลงในเรือแล้วให้ ไล่ไฟใช้จักรออกไปถึงเรือรบอังกฤษเป็นเรือกลไฟชื่อ
เอนกวนเตอ จักรท้าย ยาวสองร้อยสิบสี่ฟุต กว้างสามสิบสามฟุต
กินน้ำหกสิบแปดฟุต ถ้าจะคิดอย่างไทย ฟัดหนึ่งสิบสี่นิ้วกับสาม
กระเบียดใหญ่ ยาวสองร้อยสิบสี่ฟุต คือ เส้นสิบสองวาสามคอกกับ
กับกึ่งนิ้ว กว้างสามสิบสามฟุต คือ หัววาหกนิ้วกับสามกระเบียด กินน้ำ
หกสิบแปดฟุต คือ สิบเอ็ดคอกกับกึ่งนิ้ว กำลังสามร้อยหกสิบแรงม้า
คนในเรือกัปตัน ๓ ขอฟีเชอ ๒๐ ลูกเรือทหารคนใช้รวม ๑๘๖ คน
เป็นเรือกวน^๒ ไพร่ให้มารับพวกราชทูต เวลาเช้า ๓ โมงครึ่งกัปตัน
กับขุนนางนายทหาร จักรทหารถอยบนเรียงเคียงกันคำนับพระราชสาส์น
สองแถว ๆ ละหกคน มีคนตักลองคนหนึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ
กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ จึงขึ้นไปบนเรือ
เอนกวนเตอก่อน แล้วให้หม่อมราชวงศ์เชษฐาภรณ์พระบรมราชสาส์น จมื่น
มณฑลพิษณุโลก เชษฐาภรณ์พระบรมราชสาส์นขึ้นไปต่อภายหลัง กัปตัน
ขุนนางแลทหารคำนับรับพระราชสาส์น แล้วให้ทหารยิงปืนใหญ่สลุต
ราชทูตสิบเก้านัด แล้วให้เชษฐาภรณ์พระบรมราชสาส์นขึ้นไว้นในห้องข้างท้าย
เป็นที่พวกราชทูตอยู่ ครั้นขึ้นเครื่องราชบรรณาการขึ้นบนเรือ เอน
กวนเตอเสร็จแล้ว เวลาบ่ายโมงหนึ่งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศา
ธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็ลงเรือพระที่นั่งสยามอรุณผลกลับ

๒ คือสมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย

เข้ามากรุงเทพ ฯ เวลาบ่ายโมงเศษ กัปตันโอแกแลแซน ให้ใส่ไฟใช้จักรออกจากท่าทอดสมอนอกสันดอน ฯ

๑ พอเวลาสว่างขึ้นเป็นวันอาทิตย์เดือน ๕ ขึ้น ๕ ค่ำ ถึงหน้าภูเขาสามร้อยยอด เวลาพลบถึงเกาะอ่างทองได้ลมดี กัปตันให้เอาจักรขึ้นแล่นไป ฯ

๑ วันจันทร์เดือน ๕ ขึ้น ๖ ค่ำ เวลาบ่ายถึงเกาะพังัน ครั้นเวลาสายซัดลมเร็วไม่เคียว บางทีก็ถอยหลัง บางทีเคียวไปสักหน่อย จนถึงบ่ายสองโมงจึงมีลมแล่นออกไปได้ถึงแหลมกลุมพอกพลบ ฯ

๑ วันอังคาร เดือน ๕ ขึ้น ๗ ค่ำ สว่างที่อ่าวบางตรึงเกาะกระขณะนั้นซัดลม จนบ่ายสองโมงเศษจึงได้ลมแล่นต่อไป พันเกาะกระประมาณยี่สิบห้าไมล์ คือพันร้อยยี่สิบห้าเส้น พอดำ ฯ

๑ วันพุธ เดือน ๕ ขึ้น ๘ ค่ำ มาสว่างตรงแหลมหน้าเมืองท่านเวลาพลบถึงหน้าเมืองกลันตัน ลมทวนหน้า กัปตันให้ใส่ไฟใช้จักรต่อไป ฯ

๑ วันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ มาสว่างที่หน้าเมืองตรังگان พันอ่าวตรังگانออกไปมีเกาะชื่อเกาะฝ้าย เรือทวนน้ำทวนลม จนเวลาค่ำจึงถึงเกาะตังโกรัน พวกจีนเรียกเกาะเต่า เป็นแขวงเมืองตรังگان กัปตันให้เอาจักรขึ้น ใช้ไป ฯ

๑ วันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๐ ค่ำ สว่างพันเกาะตังโกรันออกไปประมาณยี่สิบห้าไมล์ คือพันร้อยยี่สิบห้าเส้น เรือทวนน้ำทวนลมก้าวไม่ออก กัปตันให้ทหารหัดขึ้นใหญ่ทำท่ารบต่าง ๆ ให้ราชทูตดู เวลา

ย้ายโมงหนึ่งให้เอาจักรลงที่ แล้วใส่ไฟใช้จักรต่อไป เวลาทุ่มเศษถึงหน้าเมืองประหาร ฯ

๑ วันเสาร์ เดือน ๙ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เวลาบ่ายถึงเกาะหม้อใต้เมืองประหารหน่อยหนึ่ง เวลาบ่ายค้ำถึงเกาะนาก พวกจีนเรียกแต่ยั่ว ฯ

๑ วันอาทิตย์ เดือน ๙ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เวลาสว่างถึงศิลาขาว ที่ศิลาขาวนั้น เป็นศิลางอกขึ้นพื้นน้ำข้าง อยู่น้ำข้าง เป็นที่น่ากลัวเรือเข้าเรือออกจะโดนก็จะเป้นอันตราย จึงก่อหอคอยส่งจดโคมไว้บนนั้น เรือเข้าออกจะได้เห็นแปดที่สังเกต มีคนผลัดเปลี่ยนกันรักษาอยู่ที่นี่เป็นนิจเวลาเช้า ๔ โมง ถึงเมืองสิงคโปร์รวม ๘ วัน ฯ

กับตันให้ชักธงพระจอมเกล้าขึ้นบนปลายเสากระโงงหน้าแล้วให้ทอดสมอลง กับตันก็ลงเรือโยกขึ้นไปหาอนเนอ เรยลด์สันแคล เจ้าเมือง ฯ ให้มีศเทศแหมกเนียบลงมากักตามข่าวราชทูตที่ในเรือรบ มีศเทศแหมกเนียบ บอกว่าเจ้าเมืองสิงคโปร์ให้มาแจ้งความแก่ท่านราชทูตว่าได้ยินข่าวราชทูตจะออกมาแล้ว เจ้าเมืองสิงคโปร์ตั้งใจคอยอยู่ทุกวันมิได้ขาด แต่วันนี้ราชทูตมาถึงเป็นวันอาทิตย์ เจ้าเมืองเสียบใจนักด้วยจะจัดแจงเชื้อเชิญเลี้ยงสลดรับยังไม่ได้ ขอเชิญพักอยู่ในเรือรบสักคนหนึ่งก่อน ต่อรุ่งขึ้นวันจันทร์จึงจัดทหารตั้งกระบวนรับราชทูตให้เป็นเกียรติยศแก่พระเจ้าอยู่หัวกรุงสยาม ราชทูตตอบว่าชอบแล้วเมื่อเรือกลไฟเข้าไปถึงกรุงเทพฯ พระเจ้าอยู่หัวแลท่านเสนาบดีผู้ใหญ่ก็ให้จัดแจงให้เรือออกมา เราก็มีความปรารถนาจะออกมาให้ถึงโดยเร็วจะใคร่พบรู้จักกับเจ้าเมืองแลขุนนางด้วย แต่วันนี้เป็นวันอาทิตย์จะของค

ต่อเวลาพຽນ^๕ จึงจะจัดแจงรับทูลตามทูลนั้น^๕ ตามแต่เจ้าเมืองสิงคโปร์
จะจัดแจงให้สมควรแก่พระเกียรติยศเกิต^๕ พดกันเท่านั้นแล้วมีศ^๕เทอ
แมกเนียบ ก็ลากลับไป ๗

๑ วันจันทร์ เดือน ๙ ขึ้น ๓๓ ค่ำ เวลาเช้าโมงครึ่ง เจ้าเมือง
สิงคโปร์ให้จัดเรือใบตลำหนึ่ง^๕ หน้าเรือยกธงพระจอมเกล้า^๕ ท้ายเรือ
ปักธงอังกฤษ มีขุนนางฝ่ายทหารซึกกระบืออยู่หน้าเรือคนหนึ่งอยู่ท้ายเรือ
คนหนึ่ง คนตีกระเชียงสียเล่ม^๕ คนถือขอล่องง่ามคอยรับเรือสองคน
คนถือหางเสือคนหนึ่ง^๕ รวมอังกฤษสียห้าคน ออกมารับราชทูตที่เรือ
รบ^๕ พวกราชทูตทั้งหกคนแต่งตัวใส่หมวกยอตกของ^๕ ใส่เสื้อเข็มขาย
นุ่งผ้ายกทอง^๕ ใส่สนับเพลาคาดเข็มขัดราดคต^๕ ใส่ถุงเท้ารองเท้า^๕
เมื่อราชทูตจะลงเรือขึ้นไปในเมืองนั้น^๕ ทเรือเอนกวนเตอ^๕ มีทหาร
สียสองคน^๕ ถือปืนปลายหอกยื่นค้ำบัลลัง^๕ ครั้นพวกราชทูตทั้งหกคน
ลงเรือใบตออกไปห่างกำปั่นประมาณสามเส้นเศษ^๕ ที่ในเรือรบยิงปืน
ใหญ่นัดหนึ่ง^๕ ให้ขุนนางที่บนเมืองรู้เป็นสัญญาณว่าราชทูตลงเรือมาแล้ว
เมื่อราชทูตลงท่าหน้าเมือง^๕ มีศ^๕เทอ แมกแกนซ์^๕ ทสองเจ้าเมือง
กับมีศ^๕เทอ แมกเนียบแลจันกิมีจ^๕ เป็นที่พระพิเทศพานิชสยามพิชิตภักดี^๕
ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณ^๕ เป็นผู้ช่วยดูแลว่ากล่าวในที่กงสุล^๕

๔ สมัยนั้นยังไม่ใช้รองเท้าถุงเท้ากันในกรุง ๗ จึงกล้านับเท้าในเครื่องแต่งตัวทูต

๕ ต่อมาได้เป็นที่พระยาอภัยภูถศกศึกษา ผู้ว่าราชการเมืองกระบี่ ครั้นในรัชกาล
ที่ ๕ เลื่อนเป็นพระยาอนุกุลสยามกิจ กงสุลเขนราลสยามที่เมืองสิงคโปร์.

ไทยอยู่ที่เมืองสิงคโปร์ ลงมาขึ้นคอยรัยราชทูตอยู่ เมื่อพวก
 ขนางไทยจะขึ้นจากเรือนนี้ มีศเคอ แมกเนียบ ลงมาจนถึงทรมเรือ
 แล้วบนมอให้ราชทูตแลขนางไทยจับประคองขึ้นไป ครั้นขึ้นไปบนตลิ่ง
 พร้อมกันแล้ว มีศเคอ แมกเนียบขึ้นบอกว่า เจ้าเมืองก็ลงมาคอยรัยอยู่
 ด้วย แต่ขันหาสุสขายไม่ ขอลาขึ้นไปก่อน ให้ข้าพเจ้ากับมีศเคอ
 แมกเนียบคอยรัยราชทูตแทน ครั้นพดกันเท่านั้นแล้ว นายทหารก็
 เป้าแตรสัญญา ให้ทหารขึ้นใหญ่หน้าย้อมลักระบอกยิงสลุต ๑๘ นัด ที่
 ขึ้นใหญ่มีทหารรักษาอยู่กระบอกละ ๕ คน ลักระบอกรวมทหารยี่สิบคน
 ทางพระราชทูตขึ้นนมทหารบนปลายหอกยืนค้ำบับอยู่สองแถว ๆ ละหกสิบ
 ห้าคน สองแถวร้อยสามสิบคน มีคนเป่าแตรตีกลองตีฉาบอีกยี่สิบสี่คนมา
 ตามส่งราชทูตด้วย รถที่มารับพวกราชทูตห้าวรถ แคร่รถราชทูตปดต
 รถหนึ่ง เป็นรถมีประทุนเทียมด้วยม้าเทศคู่หนึ่ง ครั้นมาถึงตกทพิก
 ซอเลศเปอแวนคโฮเต็ล เป็นที่สำหรับเตรียมให้นายห้างขนางคนไป
 มาเช่าอาศรัย เจ้าเมืองสิงคโปร์จัดทหารแต่งตัวถ้อยบนปลายหอกผลัด
 เปลี่ยนกันเฝ้ายาม ตรวจตรารักษาพวกราชทูตทั้งกลางวันกลางคืน
 สามสิบคน มีรถประจำอยู่สำหรับให้ใช้สามรถ ในคืนนั้นมีเตียงที่นอน
 ครบทุกนาย แล้วเวลาเช้า ๓ โมงเลี้ยงเช้า เที่ยงเลี้ยงน้ำชา มีขนม
 นมโค น้ำตาลทราย ผลไม้ต่าง ๆ ย่ำ ๓ โมงเลี้ยงเช้าเย็น เวลา
 ๒ ทุ่มเลี้ยงน้ำชา มีของเหมือนเลี้ยงกลางวันอีกครั้งหนึ่ง มีเครื่อง
 สำหรับใช้ต่าง ๆ เป็นอันมาก เจ้าเมืองสิงคโปร์ให้มีศเคอ แมกเนียบ
 มาเยี่ยมเยียนถามข่าวอยู่เนื่อง ๆ แลขนางอื่น ๆ ไปมามีได้ขาด ฯ

๑ ฅวันอ้งการ เดือน ๙ ขัน ๑๕ คำเวลาเช้า ๓ โมงเศษ เซอแมก
กอสแลนค์ เป็นขนนางสำหรับคักสันความในเมืองสิงคโปร์มาเยี่ยม
ราชทูตถึงตกที่อยู่ เมื่อมานั้นแต่งตัวใส่เสื้อสักหลาดแดงกรอมลงไป
ถึงเท้า มีคนถือกระบะของหุ้มเงินนำหน้าคักหนึ่ง เวลา ๔ โมงเช้ามีคเตอ
แมกเนียบ เอรอดทรอมาเชิญพวกราชทูตไปบ้านเจ้าเมือง พวกราชทูต
ทั้งหกคน แต่งตัวเหมือนเมอแรกขึ้นมาจากกำปั่นเสร็จแล้ว มีคเตอ
แมกเนียบ ก็เชิญให้ ขนรดาพาไปบ้านเจ้าเมืองบนยอศกฐา เมอถึง
นั้นมัทหารขันธ์ปลายหอกยืนอยู่หน้าบ้านไคสองแถวๆ ละหกคน คนหนึ่ง
ผลัดเปลี่ยนกันเคียวถักล้องล้องคอยคุดเหตุการณ ซึ่งจะมีมาในท้องทะเล
จะได้รู้โดยเร็ว ครั้นรดาประทับหน้าบ้านไคแล้ว พวกราชทูตก็พากันขึ้น
ไปหาเจ้าเมือง ต่างทักทายปราโมทย์กันตามธรรมเนียม แล้วลา
เจ้าเมืองไปบ้านพระพิเทศพานิช อยู่ทีนั้นประมาณครึ่งชั่วโมงจึงกลับมา
ตกที่สำนั ๗

๑ วันพร เดือน ๙ ขัน ๑๕ คำ เวลาเช้า ๔ โมงเศษ เจ้าเมือง
มาเยี่ยมราชทูตถึงที่อยู่พักกันแล้วก็ลากลับไป ประมาณสิบนาทิตา
รองเจ้าเมืองชื่อ มีคเตอ แมกแกนซ์ มาหาราชทูต ตามข่าวสุขทุกข์
กันตามธรรมเนียม. ๗

๑ รุ่งขึ้นณวันพฤหัสบดี เดือน ๙ แรมคำ ๑ เวลาเช้า ๔ โมง
มีคเตอ แมกเนียบ มาเชิญพวกราชทูตไปเที่ยวดูถื่นฐานบ้านเมือง แลไป
หา เซอแมกกอสแลนค์ผู้ชำระความ แล้วกลับมาคักที่พัก ย่ำโมง

หนึ่งพวกกงสุลหลายชาติมาเยี่ยมราชทูต เวลาบ่าย ๔ โมงพวกราชทูต
ไปหา มิสเตอร์แมกแกนซี เวลาทุ่มหนึ่งพระพิเทศพานิชเชิญพวก
ราชทูตหกคนไปกินโต๊ะ เลี้ยงอย่างอังกฤษ มีอังกฤษ ๑๑ คน
ไทย ๖ คน จีน ๒ คน แขกคน ๑ รวมกัน ๒๐ คน ฯ

๑ วันศุกร์ เดือน ๘ แรม ๒ ค่ำ เวลา ๔ โมงเย็น จีนจางหว
นายห้างพระยาพิศาลศุภผล^๖ เชิญราชทูตไปกินโต๊ะเลี้ยงอย่างจีน มีไทย
๖ คน จีน ๒ คน รวม ๘ คน เวลา ๒ ทุ่มกัปตันกิมเสง^๗ จีนเชิญพวก
ราชทูตไปกินโต๊ะที่บ้านบนยอดภูเขา เมื่อไปนั้นจมนมดเคี้ยวพิทักษ์
จมนราชามาด้วยไปรดเคียวกัน รดน้ำล้างล้าง คนขับรถพาหลงทางไป
ไม่ถูกกัณคนกลบที่สำนัก ที่กัปตันกิมเสงเลี้ยงโต๊ะมีพาย้อย่า
อังกฤษวงหนึ่ง ๒๘ คน มีพวกอังกฤษรำเท้า ผู้ชายผู้หญิงเต้นเป็นคู่กัน
ประมาณ ๓๐ คู่^๘ พวกอังกฤษที่ไปกินโต๊ะประมาณร้อยห้าสิบเศษล้วน
ผู้ดีทั้งสิ้น พวกราชทูตไทย ๔ คน จีนประมาณยี่สิบเศษ แขกเทศ
แขกมลายู ๑๕ คน พวกราชทูตอังกฤษรำเท้าอยู่จนห้าทุ่มเศษจึงกินโต๊ะ
ครั้นเสร็จพักอยู่สักสิบนาทีกก็กลับมาตักทอย

๖ พระยาพิศาลศุภผล (จีน)

๗ ที่เรียกกัปตัน เปนยศหัวหน้าจีน

๘ เปนการมีบอล เลี้ยงโต๊ะ คือ ขัปเปอ

แคส

ตอนที่ ๒

ว่าด้วยราชทูตออกจากเมืองสิงคโปร์
ไปถึงเมืองไคโร แวะแคว้นอาชชูบโต^๘

๑ วันเสาร์ เดือน ๘ แรม ๓ ค่ำ มีคนอังกฤษผู้ต่อมาเยี่ยม
ราชทูตหลายคน จนถึงเวลาบ่าย ๕ โมงเศษพวกราชทูตก็ขึ้นรถพร้อม
กันออกจากที่สำนักไปลงเรือที่ท่า มีทหารถือปืนยืนค้ำนัยสองแถว ๆ
ละหกสิบคน มีทหารเข้าแถวเป็นสัญญาณขอให้ทหารยืนใหญ่สามกระบอก
ยิงสลุตสิบเก้านัด มีเศอแมกแกนซี่ ๑ มีเศอแมกเนียบ ๑ เซอแมก
กอสแลนด์ ๑ พระพิเทศพานิช ๑ ขุนนางอังกฤษฝ่ายกรมท่า ๑ ลงมา
ส่งที่เรือ ในเรือนนั้นมีขุนนางฝ่ายทหารกำกับเรือคน ๑ คนถือช่อธงาม
คอยรับเรือสองคน คนตีกระเชียงสิบคน พวกราชทูตก็ลงเรือมาถึงเรือ
กลไฟแล้ว กัปตันจึงบอกว่าคนไปค้างอยู่บนเมืองสิงคโปร์เก่าคน ยัง
ให้ไปตามหาอยู่ ในเวลานี้ยังจะไปมิได้ แล้วเตือนว่ามีคนนัก ต่อเกือบ
สว่างจึงค่อยไป ถึงเวลาสิบเอ็ดทุ่มจึงให้ถอนสมอใช้จักรไปสว่างที่ใน
อ่าวเรียว^๙ ฯ

๑ หนึ่งวันอังคาร เดือน ๘ แรม ๖ ค่ำ เวลาห้าโมงเช้าถึงเกาะ
แคสปา บ่ายโมงเศษถึงเกาะเมนคานออยู่ข้างซ้ายมือ พันออกไป

^๘ คือ อธิปต์ เรือกองขลุบโต ตามในหนังสือไบเบลที่พวกมิชชันนารีแปล.

^{๑๐} ไปหนทางเรือเล่นใบแต่ก่อน ต้องไปทางเกาะชาว.

ข้างขวามือหนึ่งหนึ่งมีอีกสองเกาะ เรียกเกาะเหนือเกาะใต้ ถัดสอง
เกาะออกไปมีอีกเกาะหนึ่งชื่อเตยละ ฯ

๑ วันพุธ เดือน ๙ แรม ๗ ค่ำ เข้าโมงเศษถึงเกาะช่อวาตเซอ
ย้ายสองโมงถึงช่องพระกระตรา^{๓๓} ย้ายสี่โมงถึงแหลมแอนเยอ กัปตัน
ให้ทอดสมอลงตรงหน้าบ้อม บ้อมนั้นเป็นด่านเมืองพระกระตรา มีบ้านเรือน
อยู่ไม่มากนัก ทั้งตึกทั้งโรงประมาณสองร้อยหลัง ที่ได้บ้อมลงไป
มีหอคอยส่งจดโคมบนยอด สำหรับให้เรือเข้าออกเห็นเป็นสำคัญ ที่
หน้าบ้อมกำบังเรืออเมริกันเที่ยวหาปลาวาฬเข้าไปทอดพักอยู่สองลำ เมื่อ
เรือกลไฟเอนกวนเตอทอดสมอลงแล้ว มีเรือลูกค้าแล่นไปยัง เรือ
กระเชียงบ้าง เหาผลไม้เผือกมันแลสั้วมีชีวิต คือวานรแลนกเป็ดไก่
สัตว์อื่นอีกหลายอย่างออกมาขายเป็นหลายลำ แล้วมีเรือใบตกตาผ้า
ตึกกระเชียงออกมาลำหนึ่ง ถึงจอดเข้าข้างเรือกลไฟ แล้วตัวนายขนมา
บอกแก่ขุนนางที่ในเรือ ว่าเราเป็นเจ้าท่าจะมาหากัปตัน ขุนนางในเรือ
จึงเข้าไปบอกกัปตันว่า นายเจ้าท่ามาหาท่าน กัปตันก็สั่งให้เข้ามา
ครั้นนายเจ้าท่ามาถึงแล้วคำนับพุดจาไต่ถามตามการ สักครู่หนึ่งก็ลาไป
กัปตันจึงให้ชักกงวี่ลงตาขนบนปลายเสาหน้า แล้วยิงปืนใหญ่สลุต ๒๑ นัด
ฝ่ายข้างบนบ้อมก็ยิงตอบ ๒๑ นัด แล้วกัปตันจึงเชิญพวกราชทูตลง
เรือใบตึกกระเชียงไปถึงท่า แล้วพาเถรขึ้นไปถึงเรือของนายเจ้าท่า
ฝ่ายนายเจ้าท่าก็ออกมารับเชิญให้เข้าไปในตึก แล้วกัปตันกับนาย

๑๑ ชื่อเมืองพระกระตรา เป็นชื่อเก่าของภูมิลำเนาที่ตั้งเมืองเบตาเวีย ที่เกาะชวา.

เจ้าทำจึงนำราชทูตไปเที่ยวเคาะประตูบ้านตาม ทางประมาณซึ่งโมงหนึ่ง
แล้วนำไปที่โรงอาบนํ้า นํ้านั้นไหลลงมาจากภูเขาเป็นใสสะอาดนัก ครั้น
พวกราชทูตอาบนํ้าแล้ว แวะไปนั่งอยู่ที่ตึกเจ้าท่าครูหนึ่ง พอคำกล่า
กลับมาเรือ เรือยังทอดค้ำอยู่หน้าค่านคันทนึ่ง ๗

๑ รุ่งขึ้นวันพฤหัสบดี เดือน ๙ แรม ๘ ค่ำ เวลาสี่โมงเช้า
จึงถอนสมอใช้จักรออกจากที่นั้น ไปจนเย็นยังหาพนักเกาะเกาะระตราไม่
เกาะนั้นอยู่ซ้ายมือเมื่อออกไป ข้างขวามือแลเห็นภูเขาที่เกาะสุมาตรา
เวลาค่ำลงลมก็ กัปตันให้เอาจักรขึ้น ใช้ไปไป ๗

๑ วันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๙ ค่ำ ไม่แลเห็นฝั่งเห็นเกาะเห็น
ภูเขาเลย วันอาทิตย์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๔ ค่ำ เวลาเที่ยง ต้นหนวัดแตก
บอกว่า เรือเราเคยวันตรงเกาะลังกาแล้ว แต่ไกลนักแลไม่เห็น วัน
พฤหัสบดี เดือน ๑๐ ขึ้น ๘ ค่ำ เวลาค่ำขั้ลมเรือไม่เคียว ราชทูตให้ถาม
กัปตันว่า เราขั้ลมดังนั้นถ้าจะใช้ไฟไม่ได้ฤฯ กัปตันตอบว่าถ่านมันน้อย
ถ้าใช้ไฟถ่านจะหมดเสีย เกลือกเป็นเหตุการณ์ไปข้างหน้าเราก็จะได้
ความขั้ลม ประการหนึ่งถ่านหมดเรือก็จะโคลงนัก ๗

๑ ฅวันเสาร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เวลาค่ำจึงได้ลมดี วันอาทิตย์
เดือน ๑๐ แรม ๓ ค่ำ เวลาสองยามเศษ เกลือกลมสลาตันจันทน์ กลัน
ใหญ่สูงกว่าเรือ พัดเสมอบูจนถึงวันจันทร์ เดือน ๑๐ แรม ๔ ค่ำ เวลา
ค่ำต้นหนบอกว่า พุ่งขึ้นพอสว่างจะเห็นฝั่งข้างแหลมแอฟริกา ครั้น
รุ่งขึ้นเวลาสว่างก็เห็นฝั่ง ฝั่งนั้นมภูเขาทวยสูง เรือกทันนั้นชื่อว่ายาคา

ฟูม เป็นปากทางที่จะเข้าไปในทะเลแดง ขณะนั้นลมสลาคันยังพัดจกอยู่ เวลาเช้าสองโมงเศษเห็นกำปั่นสองเสาค้าง เป็นเรือฝรั่งเศส เล่นตามเรือเอนกวนเตอเข้าไปลำหนึ่ง เรือเอนกวนเตอ แลเรือฝรั่งเศสนั้นต้องลตไป เอาแต่ใบขึ้นต้นไว้ด้วยลมแรงนัก มีศเอนเอนมันคั่นหนบอกว่ายังอีกสองสามชั่วโมงทะเลก็จะรายไม่มีคลื่น ครั้นเล่นไปจนเวลาสี่โมงเช้า ก็ปัดันให้เอจากรลง ใช้ไฟไปสักชั่วโมงหนึ่งลมก็สงบคลื่นเรียบเสมอเหมือนน้ำในแม่น้ำ เวลาบ่ายโมงเศษแลไม่เห็นฝั่งแลเกาะเลย ฯ

๑๐ ฅวันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ แรม ๗ ค่ำเวลารุ่ง แลเห็นฝั่งเอนเตออยู่ฝั่งปากแผ่นดินอาหรับ เข้าโมงเศษถึงหน้าข้อม ข้อมนั้นไม่ใหญ่ไม่โตนัก ตั้งอยู่บนภูเขา เมื่อกำปั่นเอนกวนเตอเข้าไปใกล้แล้ว ฝ่ายข้างบนข้อมชักธงขึ้นรับ แล้วยิงปืนสั่น ก็ปัดันจึงสั่งให้ทอดสมอลงตรงหน้าข้อม ประมาณยี่สิบนาทีกี่มีแขกเป็นเจ้าท่าลงเรือใบคเล่นใบออกมาถึงกำปั่น แล้วยอกกัปัดันว่าที่นี่ไม่ดี ให้ไปทอดข้างภูเขาค้นควนตกเกด ก็ปัดันจึงให้ถอนสมอ ยิงปืนใหญ่ขึ้นคั่นหนึ่ง แล้วยบนข้อมก็ยิงรับคืนหนึ่ง เรือเอนกวนเตอก็ใช้จักรเล่นอ้อมภูเขาไปทางทิศใต้ แล้วเลี้ยวไปข้างควนตก เวลาเช้าสามโมงเศษถึงที่ทอดสมอ ในอ่าวที่ทอดสมอนั้น มีเรือกลไฟเรือใบทอดอยู่ประมาณสามสิบเศษ ครั้นบ่ายสามโมงพวกราชทูตพากันไปเที่ยวเล่นบนบก ที่บนบกมีโฮเต็ล คือตึกสำหรับให้คนเช่าอาศรัยแลขายเข้าปลาอาหาร มีรถมีม้ามีฟ้าสำหรับ

ให้คนเฝ้าทางเข้ามี มีธูให้เข้าบรรทุกของ คนในประเทศนั้นเป็นคน
คนดำผมหก ขี้มาก ใจก็ชั่วร้าย ยากจนนัก เมื่อกำขึ้นถึงทอดท่า
แล้วมีพวกเด็กมาร่ว่าน้อยตามข้างเรือ ร่ว่าน้ำท่วมที่ก่ฝักกัยไทย
ว่ายนอนอยู่ได้นาน ๆ ถึงสามสี่ชั่วโมง คนบนกำขึ้นเอาเบ้ของแดงทั้ง
ลงไปในทะเล ไม่ทันจมลงไปถึงพื้นดิน เด็กพวกนั้นก็แย่งชิงกันดำ
เอาได้ไม่มีสูญเลย ที่ประเทศนั้นร้อนนักด้วยฝนน้อย บางทีสามปี
จึงจะตกสักครั้งหนึ่ง บนภูเขาต้นไม้แต่สักต้นหนึ่งก็ไม่มี ที่เอเคน
นั้นองกฤษคือเอาไว้เป็นที่สำหรับไว้ถ่านคิลาใช้ในการเรือกลไฟ ที่เอเคน
มีขอมอยู่หลายขอม มีทหารแลบนใหญ่น้อยไว้รักษาเขตแดน ที่แดน
ต่อแดนให้เอาคิลาถือกำแพงกันไว้ ถ้าคนชาติอื่นพลัดออกไปนอก
กำแพงพวกคนดำเห็นก็ฆ่าเสีย เกือบเอาผ้าเอาของไป เรือเอนกวนเตอ
ทอดท่ารับถ่านอยู่ที่เอเคน ถึงฉวันเสาร์เดือน ๑๐ แรม ๘ ค่ำ เวลา
สองทุ่มจึงให้ไฟไฟใช้จากรอออกจากที่ รุ่งขึ้นเวลาบ่ายสี่โมงถึงท่าของ
แคบ ชื่อแบบเอลแมนเคบ ในทางทะเลแดงนั้นมีบ้านท่า ๆ เมื่อเรือ
เอนกวนเตอใช้ไฟไปแลเห็นฝั่งข้างแลไม่เห็นข้าง บางทีก็แลไม่เห็น
ฝั่งถึงสองวันข้างสามวันข้าง ๆ

๑ ฉวันพุธ เดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ ลมเป้นพัดหลวงทวนหน้านัก
กับต้นให้ลัดเสาเพลาลงเสียขึ้นหนึ่ง จนถึงวันศุกร์เดือน ๑๐ แรม ๑๕ ค่ำ
ลมเป้นพัดกลางขึ้น เรือเฝ้าได้แต่โมงละหนึ่งคอกหนึ่งข้างคอกหนึ่ง
นอคหนึ่งคอกสี่สิบห้าเส้น กับต้นจึงให้เอาเสากระโดงขึ้นที่แล่นก้าวไป

ลมจืดหนักขึ้นทุกวัน บางทีโยเซฟชาติเชือกชาติ จนถึงวันจันทร์เดือน ๑๑ ขึ้น
 ๓ ค่ำ เวลาเช้าก่อนเที่ยงเรือเอนกวนเตอแล่นก้าวเข้าไป พอแลเห็น
 ภูเขาดังข้างขวามือเห็นเรือใบหลายลำ ลำหนึ่งยาวประมาณห้าวา
 หกวา มีพวกแซกในลำเรือประมาณลำละ ๓๐ คน ๔๐ คนแล่นตรงออกมา
 ครั้นใกล้ก่าขึ้นแล้วชักใบกลับไป ขณะนั้นถ่านในเรือยังเหลืออยู่น้อย
 ไม่พอใช้จนถึงท่าสุเอศ กัปตันจึงปรึกษาพวกขุนนางอังกฤษเห็นพร้อม
 กันว่าจะแวะเข้าที่บ้านเวซ^{๑๒} วันอังคารเดือน ๑๓ ขึ้น ๔ ค่ำจึงให้ย้ายเรือ
 เข้าที่ตรงอ่าวบ้านเวซ เวลาบ่ายโมงเศษถึงเกาะอยู่ตรงปากอ่าวเวซ
 บ่าย ๕ โมงถึงท่าหน้าบ้านเวซ กัปตันให้ทอดสมอลงห่างตลิ่งประมาณ
 สี่เส้น ตรีมฝั่งมีเรือนนายบ้าน ชาวบ้านประมาณยี่สิบเรือน เรือนนั้น
 ก่อด้วยก้อนศิลา เอาดินทำเป็นใบสอ สันฐานเหมือนเตาที่เผาหม้อเผา
 อีฐไม่มีหลังคา เอาแต่ใบไม้เลหญาขึ้นคลุมไว้พร้อมแดด ในประเทศ
 นั้นฝนแล้ง บางคนว่าสับข้างหยาบข้างจึงจะตกสักครึ่งหนึ่ง คนที่นั้น
 ใช้ธนูฆ่าแลฟันเป็นพาหนะสำหรับขี่แลบรรทุกของ ของที่นั้นแพงนัก
 ฟองไก้สับสฟองเป็นเงินรูเบยหนึ่ง คิดเป็นเงินไทยสามสลึง คนอยู่ที่นั้น
 ยากจนเชื่องใจด้วยเป็นประเทศแล้ง มีแต่น้ำค่างตมมาก รุ่งขึ้นเวลา
 เช้ากัปตันจึงขึ้นไปดูพินบนบกสักครึ่ง โมงแล้วกลับมาเรือ เวลาสาย
 แซกพวกตุรเกเป็นนายทหารลงมาหากัปตัน แล้วถามว่าก่าขึ้นนี้จะไป

๑๒ บ้านน้อยอยู่ในแคนอาหรับชั้นเตอร์กี

อังกฤษก็กลับมาแจ้งแก่กับตันตามคำเจ้าเมืองว่า กับตันจึงให้ทหาร
 ๕๗ ไปใหญ่ยิ่งสุด ๒๓ นัด ฝ่ายเจ้าเมืองโกไซก็ให้ยิงตอบ ๒๑ นัดเหมือน
 กัน ถึงเวลาย้ายสี่โมงพวกราชทูตพากันไปเที่ยวเล่นบนบก ครั้นจน
 คำแล้วก็กลับลงมากำปั่น รุ่งขึ้นเจ้าเมืองให้มาเชิญพวกราชทูตทุกคน
 กับตันโอแกแลแฮนหนึ่ง มิสเตอร์เม็นตันตันหนใหญ่หนึ่ง มิสเตอร์
 ฟอเรคิลเป็นชนนางวัดแคตในกำปั่นรบหนึ่ง รวมไทยกับอังกฤษเก้าคน
 ๕๘ ขึ้นไปกินโต๊ะที่บ้านเจ้าเมือง กับเข้าเลี้ยงนั้นตามธรรมเนียมของพวก
 ทูรเก คล้าย ๆ กับเข้าแขกที่มาอยู่ในเมืองไทย ของมีหลายสิ่ง
 ๕๙ แต่ยกมาตั้งหลายสิ่ง ของนั้นล้วนแล้วไปด้วยเนอแพะแลเนอเกาะ ครั้น
 ๖๐ กินแล้วพวกคนที่รับใช้จึงเอากล้องใส่ยาจุดไฟเข้ามาคำนับสั่งให้คนละอัน
 ๖๑ น้ำกาแฟคนละถ้วย เมื่อสำเร็จแล้วเจ้าเมืองให้พาพวกราชทูตกับอังกฤษ
 ๖๒ ไปเที่ยวดูบ่อมแลถิ่นฐานบ้านเมือง บ่อมนั้นก่อด้วยศิลาแต่ไม่แน่นอนหนา
 ๖๓ ด้วยขางนิก ที่บนบ่อมมีบันใหญ่กระสุนสามนิ้วแปดกระบอก กระสุน
 ๖๔ สองนิ้วกึ่งกระบอกหนึ่ง บนกระสุนแตกกระบอกหนึ่ง ขางประตูป่อม
 ๖๕ หุ้มเหล็ก ครั้นดูทั่วแล้วก็พากันลงจากบ่อม ไปเที่ยวดูตามตลาด
 ๖๖ บ้านเรือนชาวบ้านชาวเมือง ทำสัณฐานคล้ายเรือนอังกฤษ ก่อด้วยศิลา
 ๖๗ เขาทรายกับดินถือต่างปูนบ้าง ถือปูนบ้าง แต่ไม่มีหลังคา เขาแต่สิ่ง
 ๖๘ ซึ่งบังแดดได้ ชนยังไว้ ที่เรือนเจ้าเมืองนั้นเขาไม่พาทำขอให้ถ้ำแล้วก็
 ๖๙ เขากำนอินตะดาลำเรียบให้ชิต เขาดินปนทรายคากข้างบน ขางหน้าต่าง

ทำด้วยกระเจก พันธ์กาคคินปนทรายเหมือนอย่างหลังคา ในประเทศ
นั้นคนตาบอดแลเจ็บตามาก ด้วยเป็นเหตุเพราะเจ้าเมืองเก็บเอาผู้ชาย
ไปหัดขึ้นเป็นทหาร ถ้าคนยากจนมีบุตรเป็นชายแล้ว ก็เอาของที่ร้าย
แรงหยอกตาข้างขวาของบุตรให้บอดเสียจะได้ไม่ต้องเป็นทหาร ด้วย
ทำข้างขวาบอดเลื่องคณียชนไม่ไ้ ครั้นเที่ยวดูบ้านช่องทั่วแล้วก็กลับ
มาลาเจ้าเมือง เจ้าเมืองจึงลงมาส่งถึงประตูบ้าน ต่างคำนับกันทั้งสอง
ฝ่ายแล้วก็กลับมากำย่น ฯ

๑ วันอาทิตย์ เดือน ๑๑ ขึ้น ๘ ค่ำ ย่ำ ๒ โมงได้ผ่านศิลา
บรรพตแล้ว ก็ปัดคันให้ถอนสมอใส่ไฟใช้จักรไปตามทางในที่ช่องแคบ
แลเห็นฝั่งทั้งสองข้าง พวกอังกฤษว่าบางแห่งแคบที่เดียวเพียงแปดไมล์
คือ สามร้อยหกสิบเส้น ที่กว้างก็เพียงสิบห้าไมล์ คือ หกร้อยเจ็ด
สิบห้าเส้น ฯ

๑ วันพุธ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ย่ำรุ่งแล้ว ถึงท่าเมืองสุเอศ
เป็นเมืองชนแก่ไกโรชาติตุรเก ก็ปัดคันให้ทอดสมอลงหน้าเมืองแล้วชักธง
พระจอมเกล้าขึ้นบนปลายเสาหน้า ประมาณไม่ถึงชั่วโมง ร่องกงสุล
อังกฤษให้จัดเรือกลไฟเล็กลำหนึ่ง ออกมารับพวกราชทูตแลเครื่องราช
บรรณาการ ตัวร่องกงสุลก็ลงเรือไปตามมาค่วย แล้วแจ้งความว่า
บันทึกลงสู่เมืองขึ้นไปเมืองลอนดอน แต่ได้สั่งข้าพเจ้าไว้ว่า ถ้าราชทูต
มาถึงเมื่อไรให้ข้าพเจ้าจัดแจงรับ อนึ่งทางรถไฟที่ทำมาแต่เมืองอาเล็ก
ซานเดอก็ยังไม่แล้ว จะต้องจัดรถเทียมม้าแลอูฐ บรรทุกเครื่องราช

บรรณาการไปส่งจนถึงทางรถไฟ ทางสักยี่สิบห้าไมล์ คือพ้นร้อยยี่สิบห้าเส้น ถึงแล้วจึงจะได้บรรทุกรถไฟต่อไป ข้าพเจ้าให้จักรกลแลอยู่เตรียมไว้พร้อมแล้ว กับต้นโอ๊กแกลแลแซนจึงให้ยิงสลุต ๒๑ นัด เจ้าเมืองสก็อตก็ให้ยิงคำนับตอบ ๒๑ นัดเหมือนกัน เวลาเช้าสี่โมงครึ่ง พวกราชทูต กับต้นโอ๊กแกลแลแซน พร้อมกันลงในเรือกลไฟเล็ก หน้าเรือยกธงพระจอมเกล้า ท้ายปักธงตรึง ออกจากเรือรบเอนกวนเตอที่เรือรบเอนกวนเตอเส้าหน้าชักธงข้างเผือก เมื่อเรือห่างกันออกมาประมาณสี่วา ทหารที่เรือเอนกวนเตอยิงสลุตส่งราชทูตอีก ๑๙ นัด เรือไฟเล็กใช้จักรมาตามร่องน้ำที่คค้ออมวงเวียน ประมาณครึ่งชั่วโมงถึงท่าจอด เมื่อจะขึ้นบกมีคนถือร่มขาวคันยาวกันให้ราชทูตคันหนึ่ง อปทูตคันหนึ่ง รองกงสุลเชิญพวกราชทูตขึ้นพักบนโซเติ้ล จัดแจงเลี้ยงคูลำเสร็จแล้ว ย้ายเก็บบังโฆรองกงสุลจึงเชิญพวกราชทูตทั้งนายแลไพร่ขึ้นรถบรรทุก เทียมม้ารถละสี่ม้ามาตามระยะทางชั่วโมงหนึ่งคิดเป็นทางห้าไมล์ คือ สองร้อยยี่สิบห้าเส้น มีตึกที่พักเปลี่ยนม้าครั้งหนึ่งเปลี่ยนทุกชั่วโมง เมื่อถึงที่เปลี่ยนม้าคำรบสี่ เวลาบ่ายห้าโมง กับต้นโอ๊กแกลแลแซนจึงเชิญพวกราชทูตหยดพักรับประทานอาหาร^{๑๓} ในโซเติ้ล เสร็จแล้วออกจากที่นั่นไปทางอีกพักมาหนึ่งถึงทางรถไฟพอคำ เมื่อถึงนั้นรถไฟไป

๑๓ ควรสังเกตตรงนี้ว่าคำ "รับประทานอาหาร" ซึ่งคนชอบพูดกันชุมเมื่อในปลายรัชกาลที่ ๕ อยู่คราว ๑ ไข่ม้าแต่ในรัชกาลที่ ๔ แล้ว แต่ที่ใช้เก่าก่อนที่สุดนั้น ได้เคยเห็นในหนังสือเสภาแต่งในรัชกาลที่ ๓.

เสียก่อนแล้ว ต้องหยุดพักคอยอยู่ในเรือนผ้าเจียนยามเศษรดไฟกลับมาถึง
กับคันไถแกลแลแฮนจึงเชิญพวกราชทูตขึ้นรถไฟไป จนเวลาห้าทุ่มเศษ
ถึงเมืองไกรโรว์ เป็นเมืองอุปราชของเมืองตรูเก เจ้าเมืองไกรโรว์ชื่อ
มฮัมหมัดซาดิปาซา ๑๔ ให้ขุนนางเอารถเทียมม้าเทศรลดละคู่ตาม
คนถือกระบองหุ้มเงินขี้นำนำหน้ารถม้าหนึ่ง ทหารซัดดาบขี้นำคู้หนึ่ง คน
เคียวรถคยไฟนำหน้าสองคู่ หลังคู้หนึ่ง คนถือโคมนำหน้ารถคู้หนึ่ง รถ
ต่อลงมามีคนถือคยไฟรลดละคู่ ไปจากรถไฟถึงที่โฮเต็ลชื่อ โอเรียนเต็ล
จัดแจงให้พักอยู่ทันที ๗

๑ รุ่งขึ้นเจ้าเมืองไกรโรว์ให้ขุนนางเอารถเทียมม้าเทศรลดละคู่ตาม
รถมาเชิญพวกราชทูตไปเที่ยวชมวัดแลวังเป็นที่อยู่เปลี่ยนฤดู วัดนั้น
ใหญ่โตระโหฐานนัก เสาในโบสถ์ทำด้วยศิลาโมราทั้งแท่งใหญ่ประมาณ
หกกำ ยาวประมาณสี่วา พื้นแลผนังศาลาศิลาโมราแผ่นหนึ่งยาว
ศอกคืบ กว้างศอกคืบ โถงนั้นทำฐานกลมคล้ายวัดแขกที่ตะเกีย
กว้างประมาณสามสิบวาเศษ ท้องกว้างใหญ่กว้างสนกงดงาม เป็นที่อยู่
ตามฤดูร้อนแลฤดูหนาว ราชทูตเที่ยวครอย แล้วกลับมามีที่อยู่ เวลา
บ่ายสามโมง เจ้าเมืองไกรโรว์ให้ขุนนางเอารถสามรถมาเชิญพวกราชทูตไป
เฝ้าที่ในวัง เจ้าเมืองไกรโรว์แต่งรับราชทูตที่ประตูมหาดมมาใส่เสื้อเกราะ
ทองเหลืองตะพายบนถาดตามย่นสองแถว ๆ ละหกสิบม้า ประตุนั้นใน
ถอยนปลายหอกสองแถว ๆ ละหกร้อยคน บพาทย์สำหรับทหารบน

ปลายหอกยี่สิบสี่คน ที่สนามในมัทหารบันใหญ่ขี่ม้าประจำอยู่กระบอก
 ละยี่สิบสี่ม้า บันใหญ่หกกระบอก รวมทหารร้อยสี่สิบสี่ม้า บัพทย์
 สำหรับบันใหญ่ยี่สิบสี่คน พวกราชทูตเข้าไปถึงชั้นไหน ทหารก็คำนับ
 ตามธรรมเนียมทุกชั้น ครั้นถึงที่เจ้าเมืองโกโรออกขุนนาง พวกราชทูต
 พร้อมกันลงจากรถ แล้วมีขุนนางสามคนออกมาเชิญให้เข้าไปข้างใน
 ขณะนั้นเจ้าเมืองโกโรออกมาตั้งอยู่บนที่ ครั้นเห็นราชทูตเจ้าเมืองโกโร
 จึงลงยืนชนรับ แล้วเชิญพวกราชทูตให้นั่งบนที่นอนเคียงกันกับเจ้าเมือง
 โกโร แต่ที่เจ้าเมืองโกโรนั่งเบาะหมอนทำด้วยไหมเทศ ที่พวก
 ราชทูตนั่งเบาะหมอนทำด้วยแพรทองอย่างหนาเป็นแพรฝรั่งเศส เจ้าเมือง
 โกโรให้เฝ้ากลองมาให้พวกราชทูตสยคนละคน น้ากาแฟคนละถ้วย แล้ว
 พุดจาปราโมทย์อันอยู่ครู่หนึ่งราชทูตก็ลาออกมาภายนอก ขุนนางนายทหาร
 จึงสั่งทหารให้เฝ้ากระบวนต่าง ๆ ให้พวกราชทูต เสร็จแล้วราชทูตก็ลา
 มาจากวัง ขุนนางจึงนำไปที่สวนแห่งหนึ่ง มีที่สำหรับเจ้าเมืองโกโร
 ประพาสหลายแห่ง มีสระน้ำสระหนึ่ง กว้างประมาณสองเส้น มี
 เกาะกลาง ตามขอบสระก่อด้วยศิลาอ่อนทำเป็นรางน้ำไหลไต่รอย ใน
 พนรางจำหลักเป็นรูปสัตว์น้ำต่าง ๆ แล้วก่อระเบียบรอบสระกว้าง
 ประมาณสามวา ทิศตะวันตก ทิศตะวันออก ทิศเหนือ ทิศใต้ ทั้งสี่ทิศ
 ทำเป็นมุขสำหรับเจ้าเมืองโกโรประทับ มีที่นั่งที่นอนพร้อมทุกแห่ง พวก
 ราชทูตเที่ยวครอยแล้วก็ลากลับมาสำนึก ฯ

๑ วัศศกรเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เวลาสี่โมงเช้าราชทูตออกจาก
 เมืองโกโรไปขึ้นรถไฟ เจ้าเมืองโกโรให้ขุนนางเจ้าพนักงานติดตามมา

ส่งด้วยสองคน ย่ายโมงหนึ่งถึงที่พัก เจ้าพนักงานจึงเชิญพวก
ราชทูตแลกกับคันโอแกนแลขนขึ้นไปรับอาหาร ๑๕ บนโศกกลางทาง
เสร็จแล้วก็ขึ้นรถไฟต่อไป ย่ายสามโมงถึงแม่น้ำในลี้ นาทันนฤก
สืบใจความกว้างสองร้อยวา รถไฟไปถึงริมฝั่งมีสะพานเลอนรถลงแพ
เหล็กชักข้ามฟากไปตามสายโซ่ที่ขึงไว้ ครั้นถึงท่าฟากข้างหนึ่งแล้ว
ก็เลอนรถขึ้นจากแพไปตามทาง จนย่ายห้าโมงเศษถึงเมืองชายทะเล
เพนท่ากำปั่นจอด ชื่อเมืองอาเล็กซันเดอ เพนเมืองขึ้นแก่เมืองไกวโร
ขุนนางในเจ้าเมืองไกวโรจึงเชิญพวกราชทูตเข้าพักอยู่ในวัง ช่อมแซมเพย
ชอนเนอ อาเล็กซันเดอริบ เพนวังที่ประทับของเจ้าเมืองไกวโร รุ่งขึ้นเวลา
เช้าขุนนางสามนายจึงนำราชทูตไปที่วังอีกแห่งหนึ่งอัคริมาชายทะเล มีตึก
ใหญ่หลังหนึ่งกันเป็นห้องเล็กห้องใหญ่ประมาณยี่สิบห้อง พ้นในห้อง
ปฏักยไม้ลายต่าง ๆ บางห้องก็ฝังทองเหลืองเป็นลวดลาย บางห้องก็
ปฏักยศิลาอ่อน บางห้องก็ปฏักยเครื่องแต่งห้องต่าง ๆ กัน คือ
เกาฮั่น เกาฮั่นนอ โต๊ะ เคียง บางที่เป็นทองเหลือง บางที่เป็นไม้ลาย
บางที่ทำด้วยศิลาลาย แต่เตียงนอนของเจ้าเมืองไกวโรนั้นทำด้วยเงิน
กว้างสี่ศอก ยาวสี่ศอก มุ้งแพรปักทอง ที่นอนเย็บด้วยเย็บระเบียบ ของ
ทั้งปวงที่ใช้ ในวังนั้นเป็นของฝรั่งเศษบ้าง เป็นของอังกฤษบ้าง พวก
ราชทูตเที่ยวคั่วแล้วก็กลับมาทอยู่ ๓

๑๕ ทรงนี้ใช้ว่า “รับอาหาร” อีก เห็นจะเป็นเพราะที่คำพูดกับผู้ที่มักพูดว่า รับ
พระราชทานถูกรับประทาน เมื่อมิใช่ของพระราชทานอาของประทานตัดตอนนั้นออกเสีย
จึงคงแต่คำ “รับ”

ตอนที่ ๓

ว่าด้วยราชทูตออกจากไกวโรไปถึงเกาะมอลตา
แลเมืองยิบรอลเตอ, แลเมืองไวโค, แลเมืองปอร์ตส์มัท,
ในอิงแคลนต

๑ วันอาทิตย์เดือน ๑๑ แรมค่ำ ๑ ย่ำสองโมง ทูตานุทูตพร้อม
กันมาลงกำปั่น ขณะนั้นกับตันไอแกแลแซนมาส่งราชทูตตั้งท่าแล้ว
ก็ลาคืนหลังยังเรือกลไฟเอนกวนเตอ กลับมาทางทะเลแดงอ้อมแหลม
คุคโซบไปเมืองเองแคลนต คือเมืองอังกฤษ แต่กำปั่นที่มาคอยรับ
ราชทูตมีสองลำ ลำหนึ่งเป็นกำปั่นรบ ชื่อเตสเปอเรต ลำหนึ่งเป็น
เรือเร็วสำหรับเจ้าเลขานุการใหญ่^{๑๖} ชื่อกาเรตอก ต่อด้วยเหล็ก เคียว
เร็วถึงโอมละสิบสองนอต คือหำรอยสลีบเส้น ห่องท่อยังกังงาม ราชทูต
เลือกเอาเรือกาเรตอก เรือนนี้จักรช่างยาวร้อยยี่สิบฟุต คือสิบแปด
วาศอกคืบหกนิ้ว ยากกว้างยี่สิบห้าฟุต คือสามวาสามศอกแปดนิ้ว
กับสามกระเปียด กินน้ำหกแปดฟุต คือสี่ศอกคืบสิบนิ้ว กำลังสาม
ร้อยห้าสิบแรงม้า มีขุนนางอยู่ในเรือสิบนายทั้งกับตัน คนเลวห้าสิบ
ห้าคน รวมหกสิบห้าคน ราชทูตแลคนใช้ลงในเรือกาเรตอก

๑๖ เรืออย่างนี้เรียกว่าเตสแปดโซบต

พร้อมแล้ว ก็ปัดันเกลเวอร์ริง^๗ ก็ให้ใส่ไฟใช้จักรออกจากท่าเมืองฮาเลก
ชั้นเคอไปตามทะเลชื่อเมกิเทอรานิยน ฯ

๑ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ แรม ๕ ค่ำ เวลาแปดทุ่มครึ่ง ถึง
เมืองเกาะชอมอลตาชั้นแกอังกฤษ รุ่งขึ้นเวลาเช้าสี่โมงอังกฤษเจ้าเมือง
ชื่อเชอวิลเลียมรัก ให้เขาเรือใบตสามลำมารับพวกราชทูตขึ้นไปยังนครตั้ง
แล้วที่ข้อมหน้าเมืองก็ยิงสลุตรับ ๑๙ นัด พวกราชทูตก็ขึ้นรถไปที่ย่าน
เจ้าเมือง พวกเจ้าได้ถามทุกข์สุขกันแล้วเจ้าเมืองจึงพาข้าหลวงเที่ยว
ในเรือนทุก ๆ ห้อง แล้วจัดแจงเชิญพวกราชทูตไปสำนักอยู่ที่โฮเต็ล ฯ

๑ วันศุกร์ เดือน ๑๑ แรม ๖ ค่ำ เวลาเช้าห้าโมง เจ้าเมือง
ให้มาเชิญพวกราชทูตไปดูหัตถหาร ๆ ที่หัตถวันนั้นสองพันคน ดูทหาร
แล้วเลยไปต่อ จนบ่ายห้าโมงเจ้าเมืองให้มาเชิญพวกราชทูตทุกคน
ไปกินโต๊ะกับชนนางอังกฤษสิบห้าคน ฯ

๑ วันจันทร์ เดือน ๑๑ แรม ๘ ค่ำ เวลาเที่ยง พวกข้าหลวง
พร้อมกันไปลงเรือกาเรตออก ขนข้อมหน้าเมืองจึงให้ยิงสลุตส่งราชทูต
๑๙ นัด ก็ปัดันเกลเวอร์ริงก็ให้ใส่ไฟใช้จักรไปจากเกาะมอลตา. ฯ

๑ วันศุกร์ เดือน ๑๑ แรม ๑๓ ค่ำ เวลาสี่ทุ่มถึงเมืองยิบรอลเตอ
รุ่งขึ้นเช้าสี่โมง ก็ปัดันเกลเวอร์ริงให้ชักธงพระจอมเกล้าขึ้นเสากลาง
ธงพระบันเกล้าขึ้นเสาด้าน ขนข้อมหน้าเมืองก็ยิงปืนสลุตคำนับ ๒๑ นัด
อยู่ประมาณ ๑๕ นาที อังกฤษเจ้าเมืองชื่อเชอแบมส์เฟอรัดัดซอน ให้รถ

๑๑ นายนาวิก เกลเวอร์ริง รับทูตไปคราวนี้ เป็นเหตุให้คุ้นเคยชอบพอกันมาก
เมื่อไปถึงเมืองอังกฤษ ทูตขอต่อรัฐบาลให้มาเป็นผู้อยู่กับทูตอีกคนหนึ่ง

สามรถมารับพวกราชทูตชนบนบก พวกราชทูตแต่งตัวนุ่งห่มเหมือน
 ชนที่เมืองสิงคโปร์แล้วลงจากกำปั่นไปขึ้นรถ เมื่อราชทูตจะขึ้นรถมีทหาร
 ยืนปลายหอกยืนค้ำบัลลังก์สองแถว ๆ ละห้าสิบคน ยืนพาทย์สำหรับทหารส
 ิบคน ครั้นขึ้นรถพร้อมกันแล้วคนขับรถก็ขับรถไปตั้งบ้านเจ้าเมือง ๆ จัก
 แขงต้อนรับตามธรรมเนียม พดจากนั้นเสร็จแล้วราชทูตก็กลับมาโฮเต็ลที่พัก
 ข่ายสองโมง เจ้าเมืองให้เอารถมาสามรถเชิญพวกราชทูตไปดื่มนม
 นมนี้มันคงแน่นหนานักด้วยเป็นภูเขา ข้างในภูเขาเจาะรูเป็นอุโมงค์
 รอยไป ที่ในอุโมงค์กว้างประมาณเจ็ดศอก สูงประมาณหกศอกแล้ว
 เจาะช่องขึ้นเป็นระยะห่างกันประมาณสามวา ถึงข้างคี่จะยิ่งข้างก็ไม่ถก
 ทหารบนข้อมด้วยภูเขาขึ้นสูง ยิ่งก็จะเลืกลงไปข้างบน ฝ่ายข้างบน
 ยิ่งข้อมปลายลงมาได้นัก ราชทูตดื่มนมแล้วไปดูหัตถ์ทหาร ๆ ที่ที่นั้น
 สองพันคน ที่ยืมือถืออยู่ข้างแผ่นดินสะเป่น แต่เป็นเมืองขึ้นแก่อังกฤษ
 ตั้งอยู่ปากช่องทะเลแรงค้ำขึ้น มีทหารอยู่รักษาทุกถนนพร้อมด้วย
 คัสตราวุธ

๑ วันอาทิตย์ เดือน ๑๒ ขึ้นค่ำ ๑ เวลาเช้า เจ้าเมืองมาเยี่ยม
 ราชทูตที่โฮเต็ล ใต้ถามสุขทุกข์แล้วก็ลากลับไป รุ่งขึ้นเช้าสี่โมงครึ่ง
 เจ้าเมืองให้รถหำรถมารับพวกราชทูตไปส่งถึงท่าที่กำปั่นจอด เมื่อไปถึง
 ท่าเมืองมีทหารยืนค้ำบัลลังก์สองแถวประมาณร้อยคนมีพาทย์วง
 หนึ่ง นายทหารใหญ่กับขุนนางลงมาส่งถึงกำปั่นหลายคน ครั้นราชทูต
 ลงในกำปั่นแล้ว ทหารบนข้อมก็ยิงสลุต ๑๙ นัด กับต้นเกลเวอริงจึง
 ให้ถอนสมอออกจากเมืองยืมือเตอไป ฯ

๑ รุ่งขึ้นเช้ายังเกิดลมใหญ่พัดแรงพัดไปจนตก เหลือกำลังจักร
ข้อเสือเครื่องไฟหักออกไป กัปตันให้เอาโซ่ขันเข้าไว้มั่นคงแล้วก็ใช้ไฟ
ต่อไป ฯ

๑ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ ขึ้น ๕ ค่ำ เวลาบ่ายโมงเศษถึงเมือง
ไวโค^{๑๘} อยู่ปากฝรั่งเศสแต่ขึ้นแก่เมืองไปตกัล กัปตันเห็นลมพัด
กล่าอยู่จึงให้แะเข้าทอดสมอพักอยู่ที่หน้าเมือง แล้วจะไคเอาถ่านศิลา
เติมด้วย เมื่อกัปตันเข้าพักอยู่เจ้าเมืองแลขุนนางฝ่ายทหารพลเรือน
ก็ลงมาเยี่ยมมาทักตักถึงในกำปั่น ฯ

๑ วันเสาร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๗ ค่ำ เวลาสี่โมงเช้าออกจากเมืองไวโค ฯ

๑ วันอังคาร เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เวลาบ่ายหนึ่งถึงท่าเมืองปอร์ต
สมัท เป็นท่าขึ้นที่จะไปลอนดอน แต่เรือยังไม่ได้เข้าประทับท่า ด้วย
เป็นเวลากลางคืน กัปตันให้ทอดสมอลงห่างตลิ่งประมาณสิบห้าเส้น
รุ่งขึ้นเวลาเช้ากัปตันเกลวเอริงให้ชักธงพระจอมเกล้าขึ้นเสากลาง ธง
พระบันเกล้าขึ้นเสาหน้า ธงธงกฤษอยู่ข้างท้าย ประมาณครึ่งชั่วโมง
แอกมิวัลแม่ทัพเรือ^{๑๙} จึงลงมาเยี่ยมถามข่าวราชทูตในกำปั่น แล้ว
แจ้งความว่ากัปตันมีรับสั่งมาว่า ถ้าราชทูตไทยมาถึงเมื่อไรก็ให้จัดแจง
รับโดยอย่างยิง จะได้เป็นพระเกียรติยศแก่พระเจ้ากรุงสยาม ด้วย
พระเจ้ากรุงสยามกับพระเจ้ากรุงลอนดอน^{๒๐} มีพระทัยรักกันเหมือน
พระญาติพระวงศ์อันสนิท แต่จะรับให้เหมือนไทยนั้นไม่ได้ ด้วยของ

๑๘ เมืองไวโค เป็นเมืองท่าแห่งหนึ่งในโปรตุเกสอยู่ห่างฝรั่งเศส

๑๙ นายพลเรือเอก เซอชอชส์มิว เป็นผู้บัญชาการทหารที่เมืองปอร์ตสมัท

ที่ใช้แลเครื่องแห่แหนไม่เหมือนกัน จะต้องรับตามธรรมเนียมข้างยุโรป
แล้วแอดมิรัลเล่าความว่า กวันรับสั่งให้ประกาศว่า ที่ทางแห่งใด ๆ
ซึ่งเป็นที่ต้องห้ามแลเป็นที่ต้องเสียเงินจึงจะไปได้ ถ้าพวกราชทูตไทย
ปรารถนาจะตกก็ให้ได้ โดยสะดวก อย่าให้ห้ามปรามขัดขวางเลย แล้ว
แอดมิรัลก็ลากลับไป ก็ทันเกลเวอริงจึงให้ถอยกำปั่นเข้าไปเทียบท่า
ทหารบนย้อมก็ยิงปืนใหญ่สุด ๑๙ นัด เวลาเช้าสี่โมง แอดมิรัลจึงพา
อังกฤษคนหนึ่งลงมาหาราชทูตแล้วบอกว่า เลอร์คัลลาเรนคอน ให้
ข้าพเจ้านำคนนี้ ชื่อมิศเตอร์เฟลด์ มาอยู่ด้วยท่าน จะได้ปฏิบัติราชการ
ธุระทั้งปวง ด้วยคนนี้ธรรมเนียมข้างอินเดีย ได้เคยไปอยู่เมืองพม่า
ถึงสิบแปดปี บอกท่านนั้นแล้วแอดมิรัลก็ลากลับไป สั่งให้ทอดคานาปลา
แดงมีราวสองข้างลงมาจากกำปั่น เวลาเช้าสี่โมงเศษราชทูตได้เชิญ
พระราชสาส์นขึ้นจากกำปั่นมาเรคอก แอดมิรัลให้ยิงสลุดคำนับของ
พระจอมเกล้า ๒๑ นัด มีทหารถอยบนยืนสองแถว ๆ ละหกสิบคน บัพาทย์
วงหนึ่งยี่สิบคน พวกราชทูตพร้อมกันทั้งหกคนขึ้นรถไปบ้านแอดมิรัล ๆ
จึงเชิญพวกราชทูตกินโต๊ะกับขุนนางอังกฤษสิบเจ็ดคน แล้วให้พวก
ราชทูตไปอยู่ที่โฮเตลคนหนึ่ง ๒๑

๒๐ มิศเตอร์ เอ็ดวาร์ดเฟลด์คนนี้ เดิมเคยอยู่ทางประเทศพม่า รัฐบาลอังกฤษหาคน
สันติธรรมนิยมไทยให้มาอยู่กับทูตไม่ได้ จึงเลือกมิศเตอร์เฟลด์ซึ่งเข้าใจขนบธรรมเนียม
พม่า ด้วยเข้าใจว่าธรรมเนียมพม่าก็จะคล้าย ๆ กับไทย ด้วยเป็นประเทศใกล้ชิดกัน
มิศเตอร์ เฟลด์นี้ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ได้เป็นหลวงสยามานุเคราะห์ ตำแหน่งกงสุล
สยามณเมืองร่างกุ้ง อยู่มาจนรัชกาลที่ ๕

๒๑ ในหนังสือพิมพ์อังกฤษว่า เมื่อแอดมิรัลเสด็จกลางวันแล้ว พาทูตไปดูอุ้งบัน
หลวงแล้วจึงไปส่งที่โฮเตลช้อยอช เวลาถ้านั้นนั้นจัดให้ทูตไปดูละครพูดที่โรงชื่อว่า
ทีโอเตอร์อเบล เล่นเรื่องยิวเวส

ตอนที่ ๔

ว่าด้วยราชทูตไปจากเมืองปอร์ตสมัท ถึงเมืองลอนดอนตอนการเล่นต่าง ๆ

๑ วันพฤหัสบดีที่เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เวลาเช้าห้าโมง มีศเทอเฟลด์
จึงเชิญพวกราชทูตขึ้นรถเทียมม้าไปที่รถไฟ แล้วเชิญพระราชสาส์นแล
ทูตาทักกับสิ่งของเครื่องราชบรรณาการทั้งปวงขึ้นรถไฟต่อไป หนทาง
แต่เมืองปอร์ตสมัทเป็นท่าขึ้นจนถึงเมืองลอนดอน เป็นทางเกาส์สิบสี่ไมล์
ครึ่ง คือสี่พันสองร้อยห้าสิบสองเส้น เวลาบ่ายสองโมงถึงเมือง
ลอนดอน^{๒๒} มีทหารขึ้นมาต้อนรับมาคอยรับอยู่สามสิบสองคู่ เจ้าพนักงาน
จัดรถมาคอยรับห้ารถ เทียมม้าารดละคู่ แต่เป็นรถอย่างที่สองรถ
รถหนึ่งที่ราชทูตอุปทูตนั้นมีสักหลาดคลุมหน้ารถยกใหม่ทองเป็นตราพระ
จอมเกล้า ที่ประตูรถเขียนเป็นธงช้างเผือก มีคนแต่งตัวได้หมวก
ทึบสายแถบทองยืนท้ายรถคนหนึ่ง รถที่สองที่รถกับหม่อมราชวงศ์
มีสักหลาดคลุมหน้ารถยกใหม่เงินเป็นตราพระจอมเกล้า ที่ประตูเขียน
ธงช้างเผือก มีคนแต่งตัวยืนท้ายรถคนหนึ่งเหมือนกัน แต่รถนอกนั้น
เป็นรถธรรมดา พวกราชทูตขึ้นรถพร้อมกันแล้ว คนขับรถก็ขับมา

๒๒ ไปรถไฟพิเศษ รถสายวันตกเฉียงใต้ ลงที่สถานีวอเตอร์ลูเมืองลอนดอน.

๒๓ ทหารมัสสุสชาติ ๑๑ แห่ง รถม้ารัฐบาลให้หุ้มแอลเคเบิตทำขึ้นใหม่

พาไปส่งถึงโฮเต็ล ๆ ที่ราชทูตอยู่นั้น ช็อกลาริชโฮเต็ลเป็นที่อยู่ใน
เมืองลอนดอน ไม่มีโฮเต็ลอื่นดีขึ้นไปกว่านี้ ฯ

๑ รุ่งขึ้นวันศุกร์ที่ ๑๒ ขึ้น ๑๓ ค่ำเวลาเช้าสี่โมง เลอร์ค
แซลบัน เป็นที่ส่งรองเลอร์ดกลาเรนดอน มาเยือนราชทูตใต้ตาม
ทุกข์สุขแล้วก็กลับไป ย่ำโมงหนึ่งราชทูตทั้งสาม หม่อมมราไซทัย
จมนราษามาตย์ นายพิจารณสรพกิจ พร้อมกันขึ้นรถสามรถไปหา
เลอร์ดกลาเรนดอน ซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการข้างฝ่ายต่างประเทศ พุดา
ปราโสกันตามธรรมเนียมแล้ว ราชทูตก็ลามาโฮเต็ล พอบ่ายห้าโมง
เลอร์ดกลาเรนดอนมาเยือนราชทูตแล้วบอกว่า ถ้าท่านจะไปเที่ยว
บ้านเมืองแลของสิ่งใด ๆ ข้าพเจ้าสั่งมีคเทอเฟลส์ไว้ว่า ให้พาไปเที่ยว
ดูตามชอบใจ^{๒๔}

ครั้นเวลาค่ำมีคเทอเฟลส์เชิญให้พวกราชทูตไปดูละคร^{๒๕} ละคร
นั้นเล่นเรื่องอังกฤษรบกับพวกแขก แล้วมีผู้หญิงคนหนึ่งออกมาขี่ม้า
แต่แรกนั่งขี่ก่อน แล้วก็ขี่ให้ม้าห่อวิ่งวงไปในสังเวียน พอม้าห่อ
เต็มผลทำหญิงนั้นจึงลงยืนขึ้น เมื่อกำลังม้าห่อมีไค้หยกแล้วยืนแต่งตัว
เปลี่ยนเสื้อเก่าออกทิ้งเสียใส่เสื้อใหม่ ข้างทักษิณบนหลังม้าเท่าเดียว
แล้วเต้นเป็นวงรั้วท่า ทำ เปลี่ยนท่าทางยกโขยงต่าง ๆ บนหลังม้าเมื่อ
กำลังห่อ ข้างทักษิณเอนตัวลงมาข้างม้าดูเหมือนจะตกแต่ว่าไม่ตก อาน

๒๔ ในหนังสือพิมพ์อังกฤษว่า ในวันนั้นลอร์ดแมเมืองลอนดอนมาหาราชทูต ขอ
เชิญไปในการเลี้ยงที่แมนชันเฮาส์ ในการถวายพระแสงดาบแก่เจ้าค็อกออฟเคมบริดจ์

๒๕ ละครโรงนี้ชื่อ แอสตดี แอมฟทีเอเตอ จัดให้ทุกคนดูในบอกล์หลวง

ข้างที่เอาผ้าแพรวาให้คนยืนถืออยู่สองข้างเป็นสามระยะ เมื่อมาห้อยไปถึง
 แพรวที่ขวางอยู่คนนั้นก็กระโดดข้ามไ้ทุกระยะ ทำต่าง ๆ เป็นนาคีรย์
 นัก แล้วก็คืนเข้าโรง ยังมีชายอีกคนหนึ่ง ชื่อมิดเตอกก เป็นคนชำนาญ
 ในการหัดม้า แต่อายุยังไม่ถึงสามสิบปี มิดเตอกลงหนึ่งเตร้านหน้า
 ม้าเฝ้าตามหลังออกมา แล้วว่าให้ม้าเฝ้าสองเท้า ม้าก็เฝ้าตามคำ
 ว่าให้มันนั่งลง ม้าก็นั่งตามสั่ง ว่าให้มันนอน ม้าก็ลงนอนตะแคงนั่งอยู่
 ชายตลกคนหนึ่งวิ่งเข้าไปนอนในหว่างอกม้าแล้วยกเท้าม้าให้กอดตัวไว้
 ม้าก็ทำตามทุกอย่าง คนตลกนั้นจึงลุกขึ้น แต่ม้ายังนอนอยู่ มิดเตอกลง
 จึงสั่งม้าวว่า ลุกขึ้นเถิด ม้าก็ลุกขึ้น ชายตลกจึงพูดกับมิดเตอกลงว่า
 ถ้าท่านคิดแล้วจงว่าให้ม้ายกลับเข้าโรงให้ไ้เถิด เราจะห้ามไว้ให้หยุด
 มิดเตอกลงจึงว่าดีแล้ว ๆ จงร้องสั่งม้าวากลับไปโรงเถิด ม้าก็วิ่งไปตามสั่ง
 เมื่อมาวิ่งไปถึงประตูโรง ชายตลกจึงร้องว่าอย่าเข้าไป ม้าก็หยุด
 ชงักอยู่ มิดเตอกลงจึงเรียกม้าให้กลับมาลูบหน้าลูบหลังแล้วว่ากลับ
 ไปโรงเถิด ม้าก็วิ่งกลับไปอีก คนตลกก็ห้ามไว้ถึงสามครั้ง แล้วจึง
 ว่ากับมิดเตอกลงว่า ท่านให้ไปเถิดคราวนี้เราไม่ห้ามแล้ว มิดเตอกลงก็
 สั่งให้ม้ายกลับไป ม้าก็วิ่งเข้าโรง พวกคนชายหญิงไปคอยู่นั้นประมาณ
 ห้าร้อยเศษ ก็ชอบใจชมมิดเตอกลงมากนั้น ๒๖

๒๖ ผู้อ่านในสมัยนี้จะเข้าใจได้ว่า ลักษณะเล่นละคอนที่พรรณานี้ คือเชอคัสละคอนม้านั้นเอง บางคนจะเห็นว่าต้น พรรณของจัด ๆ แต่ที่จริงสมัยนั้นเชอคัสยังไม่เคยมี
 มาทางประเทศนี้ เป็นแรกที่ไทยจะได้เห็น ควรชมว่าพรรณาดี อ่านเข้าใจชมทราบ
 เหมือนกับตาเห็น

ที่ในเมืองเองแคลงก็มีละคอนอยู่หลายแห่ง ล้วนวิเศษต่าง ๆ กัน
 บางเรื่องมีหญิงร่าเริงงามแต่งเป็นเทวดาฝรั่งเหาะเล่นลอยมา แต่ไม่เห็น
 สิ่งใดเป็นสายใยยนต์ที่คนจะอาศรัยได้ ดูเล่นลอยมาแต่กาย บางทีก็
 ออกมาจากภูเขา บางทีผุดขึ้นมาจากดิน บรรดาคนที่แต่งเป็นเทวดา
 ล้วนมีรัศมีออกจากกายสีนํ้าเงิน พวกราชทูตอยู่ประมาณสองยาม
 ละคอนเลิกก็พากันกลับมาสำนึก ฯ

๑ รุ่งขึ้น (ฉวันเสาร์เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๔ ค่ำ) มีศุภเหตุน่าอัศจรรย์
 ราชทูตให้ราชทูตทั้งนายแลไพร่ร่วมยลจับผู้คนไปเที่ยวดูสัตว์ที่ซึ่งเลี้ยง
 ไว้ในสวน คือสัตว์สี่เท้า สัตว์สองเท้า ฝูงปลาหอยต่าง ๆ หลาย
 พันอย่าง บางอย่างก็เหมือนสัตว์ที่มีอยู่ในประเทศไทย บางอย่างก็ผิด
 กันไม่เคยได้พบเห็น เป็นต้นว่าราชสีห์แลสัตว์อื่นใหญ่ยังเล็กยัง
 ถาสัตว์มีกำลังร้ายก็ขังไว้ในคอกทำด้วยเหล็ก เป็นสัตว์เชื่องก็ขัง
 ไว้ในคอกทำด้วยไม้ เป็นจระเข้แลสัตว์น้ำอย่างอื่นที่ใหญ่ก็ใส่ไว้ในสระ
 เป็นปลาเป็นหอยก็ใส่ไว้ในอ่างแก้ว เป็นงูยักษ์เล็ก ๆ ที่คล้ายกับ
 กิ้งก่าก็ใส่ไว้ในตู้กระจก เป็นนกก็ใส่กรง ถ้านกใหญ่เหมือนนกตะกรม
 นกกาเหว่าแลนกอื่น ๆ อีก ที่ใหญ่ก็คักขุ่นยกเลี้ยวไม่ให้บินได้ แล้ว
 ปล่อยเที่ยวเตร่อยู่ในคอก เป็นวานรเป็นค่างอย่างซนนี้ ก็ใส่ไว้ในกรง
 เหล็ก ราชทูตเที่ยวดูอยู่จนค่ำ แล้วกลับมาโฮเต็ล ๒๗ ฯ

๒๗ ในหนังสือพิมพ์อังกฤษว่า วันนั้นเวลาเช้าราชทูตไปทั้งคาราวาน ข้างเครื่อง
 เพ็ชรพลอย บ่ายไปดูสวนเลี้ยงสัตว์ ค่ำไปดูละคอนโรงชื่อว่า ปรีณชิสทือเอเตอ (ที่เจ้า
 พระยามหินทร ฯ เอาชื่อมาเรียกละคอนของท่าน) วันจันทร์เดือน ๑๒ แรมค่ำ ๑ เข้าไป
 ห้างแสนคึกคักข้างเครื่องเพ็ชรพลอย ค่ำไปดูละคอนโรงชื่อ โอлимпิก

๑ วันอังคารเดือน ๓๒ แรม ๒ ค่ำ พวกราชทูตไปดูเรือกลไฟ
 ค่อย้วยเหล็กพังจะแล้ว เรือลำใหญ่โตนัก^{๒๘} ยาวหรรีบเก้ายี่สิบเอ็ดฟุต
 คือห้าเส้นหกวาควับสามนิ้วกับสามกระเบียด กว้างร้อยสิบแปดฟุต
 คือสิบแปดวาควับกับสองกระเบียด สูงห้าสิบสี่ฟุต คือแปดวาควับกับ
 สองกระเบียด มีท่อ (ปล่อง) ไฟห้าท่อ เสากระโถงหกเสา มีทั้ง
 จักรท้ายจักรข้าง ในลำนั้นกันเป็นห้องเล็กห้องใหญ่ มีอุโมงค์เคียวไป
 แต่ท้ายตลอดศีรษะ คาดฟ้าขึ้นทำด้วยเหล็ก แล้วเอาไม้ทาบข้างบน
 เจ้าของเรือบอกว่าจะบรรทุกคนได้สักหมื่นหนึ่งพร้อมทั้งเสบียงอาหารด้วย
 แต่กำปั่นลำนี้มีใช้กำปั่นรบ ต่อไว้รับจ้างคนที่จะไปกระแลเที่ยวเล่นต่าง
 บ้านต่างเมือง เป็นกำปั่นกมปนี

ราชทูตดูกำปั่นแล้ว มีเคเตอร์เฟลตักนำไปดูอุโมงค์ไต้หน้า (เทมส์)
 ในอุโมงค์นั้นยาวสองพันฟุต คือสิบห้าเส้นเจ็ดวาควับกับสี่นิ้ว กว้าง
 สี่สิบฟุต คือหกวาควับกับสี่นิ้ว ฤกแต่ปากอุโมงค์จนถึงพื้นล่าง
 เจ็ดสิบหกฟุต คือสิบเอ็ดวาสองศอกกับห้านิ้ว ทำเป็นสองทาง ๆ หนึ่ง
 เป็นทางรถ อีกทางหนึ่งเป็นทางคนเคียว ตามวิธีทางขายของเล่นของ
 ก็นต่าง ๆ ทุสนก สว่างแจ้งด้วยแสงไฟจาก คนเคียวไปมามีไม้ซาด
 หนึ่งเรือกลไฟที่ขึ้นล่องอยู่ในลำแม่น้ำ ถ้ามาถึงตรงนั้นคนที่อยู่ใน
 อุโมงค์ก็รู้ ด้วยจักรพัตนาซึ่งไต่ยีนถนัด พวกราชทูตเที่ยวชอของ
 เล่นอยู่ในอุโมงค์ จนเย็นแล้วกลับมามีที่สำนัก ฯ

๑ รุ่งขึ้น (วันพุธเดือน ๑๒ แรม ๓ ค่ำ) เวลาบ่ายหนึ่งเลอรต์มายอร์
ผู้สำเร็จราชการฝ่ายกรมเมืองเชียงใหม่ราชทูตทั้ง ๓ ไปกินโต๊ะ มีขุนนาง
แลเศรษฐีกินโต๊ะด้วยกันประมาณสามร้อยคน ฯ

๑ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ มีคเณศเฟาล์มาแจ้งกับ
ราชทูตว่า เลอรต์กลาเรนคอนให้หนังสือกำหนดมาว่า ราชทูตจะไ้
เฝ้ากวันฉวันพุธเดือน ๑๒ แรม ๑๐ ค่ำเวลาบ่ายโมงหนึ่ง ที่วังซซ
วินต์เซอภาคัล ฯ

๑ วันจันทร์ เดือน ๑๒ แรม ๘ ค่ำเวลาเช้า เจ้าพนักงานราช
มีคเณศอนันแมกโตแนลต์ มาทำบายชีแล้วรับเครื่องราชบรรณาการ
ไปจากโฮเติ้ล ฯ

๑ รุ่งขึ้นราชทูต อุปทูต หม่อมราโชทัย ไปหาเลอรต์กลา
เรนคอนแลเลอรต์แซลบัน ไ้ถามด้วยการที่จะเฝ้ากวันนั้นจะทำประการใด
เลอรต์กลาเรนคอนบอกว่า กวันรับสั่งว่า แต่ก่อนราชทูตไทยยังไม่เคย
มีมาถึงเมืองอังกฤษเลย ด้วยเป็นเมืองไกลกัน ครังนี้มีราชทูตมาถึง
กวันยินดีนัก อยากจะไ้เห็นธรรมเนียมไทยที่เฝ้าแลค่านัย ในพระ
เจ้าแผ่นดินนั้นทำประการใด ขอให้พวกราชทูตเฝ้าแลค่านัยตาม
ธรรมเนียมไทยเถิด พุคจาไ้ถามไ้ความเสร็จแล้วราชทูตก็ลากลับ
มาโฮเติ้ล

ครั้นเวลาค่ำเลอรักลาเรนคอนมีหนึ่งลือมาแจ้งแก่ราชทูตว่า เมื่อ
เวลาบ่ายพระญาติของกวันคนหนึ่ง เป็นเจ้าหญิงชอคซ์เซสทินีส^{๒๘}
ยังเกิดโรคเป็นไข้ขึ้นขึ้น ถึงแก่กรรมในทันใด เคยนกวันมีความ
เศร้าโศกนัก การที่ระเสด็จออกรับราชทูตในวันพุธยังไม่ได้ ขอ
เลื่อนไปอีกสักแปดวัน ฯ

๑ วันศุกร์ เดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค่ำ มีคเณศเฟาล์เชิญราชทูต
ไปที่โกโลเซียม^{๓๐} เป็นที่สำแดงให้เห็นว่า เข้าวเรือนแม่น้ำเลดณทั่ว
ทั้งเมืองลอนคอนนั้นเป็นอย่างไร เมื่อพวกราชทูตไปถึงแล้วเจ้าของที่
จึงเชิญให้เข้านั่งในที่แห่งหนึ่ง นั่งไต่ประมาณสิบหกคนแล้วหันจักร
กันก็ลอลยขึ้นไปสู่ประมาณสิบวา ครั้นถึงชั้นบนจึงให้ออกเคียวตาม
เฉลียงรอบโดยกลม แลเห็นเป็นภูมิจานเมืองลอนคอนกว้างใหญ่สุด
สายตา มีถนนแลตักย่านร้านตลาดลำแม่น้ำเรือขึ้นล่อง ในเวลา
กลางคืนจุดโคมสว่างไปทั้งทางบกทางเรือ ฝ่ายอากาศเบื้องบนก็มี
ดวงจันทร์คมสว่างกระจ่างแจ้งเหมือนจริง ถ้าไม่มีคนบอกคนทีก็
สำคัญว่าจริง ด้วยแลดูเหมือนฟ้าแลดินที่ใดเห็นอยู่ยักขของตัว
ไม่มีสำคัญสิ่งใดจะให้รู้ว่า เป็นของทำด้วยฝีมือแลบุญญามนุษย์ ครั้น
ดูทั่วแล้วก็เข้าไปพัวล้อมกัน ใช้จักรกลบีบดินลงมาตึงเก่า.

๒๘ ดัชเชส เดอ นีว

๓๐ วันนี้มีในหนังสือพิมพ์อังกฤษว่า ตอนเข้าไปห้างแบบบั้นบราเธอ ช่างทำ
เครื่องเงิน

มิดีเคอเฟลด์จึงพาไปตุนหนึ่ง หนึ่งนั้นวิเศษนัก ทำเป็นบ้านเมือง
ข้างอินเดียน บ้านเรือนข้อม ทุยคนถนนแม่น้ำภูเขาต้นไม้ใหญ่โตเหมือน
จริง เมื่อเปลี่ยนตัวหนึ่งก็ไม่นึกเห็นว่าเปลี่ยนกันอย่างไรดูเป็นน่าอัศจรรย์
นัก ราชทูตอยู่จนสี่ทุ่มเศษ หนึ่งเล็กก็พากันกลับมา ฯ

๑ ครั้นรุ่งขึ้น (วันเสาร์เดือน ๑๒ แรม ๑๓ ค่ำ) เข้าสามโมง
มิดีเคอเฟลด์พาพวกราชทูตไปคว้งแก้ว ช็อกฤคเคลแปลศ ไปจาก
โฮเตลด้วยรถเทียมม้า ทางสองชั่วโมงเศษ ที่นั่นทำเป็นเรือนแก้ว
สี่ชั้น ฝาแลหลังคาล้วนแล้วไปด้วยแก้ว แต่เสากับเครื่องบนทำ
ด้วยเหล็กสังกะสีหกลีต คือสียวากัยสียสามนิ้วกึ่ง กว้างสรวัย
ห้าสิบหกฟุต คือสามเส้นสียสวาคอกกัยแปดนิ้วกึ่ง ยาวพินแปด
ร้อยสี่สิบแปดฟุต คือสียห้าเส้นกัยเจ็ดศอกสียนิ้ว ข้างในทำเป็นสวน
ปลูกต้นไม้ต่าง ๆ แล้วทำเป็นรูปคนรูปสัตว์ไว้เป็นอันมาก แลมี
เครื่องกลไฟต่าง ๆ ไว้ดูเป็นตัวอย่าง ราชทูตเที่ยวอยู่จนเวลาเย็น
มิดีเคอเฟลด์จึงให้จัดแจงอาหารเลี้ยงดูสำเร็จแล้วก็กลับมา ฯ

๑ วันอังคารเดือนอ้ายขึ้นค่ำ ๑ มิดีเคอเฟลด์พาราชทูตไปท
โปลิติกนิก ที่นั้นมีรูปกวันแลปรีนส์ฮาลเบ็คกับลูกเธอ ทั้งชายทั้งหญิง
เก๋องคั่ง มีรูปคนชาติอื่นก็หลายชาติ มีคนค่าน้ำอด เติรในน้ำ
หายใจในน้ำก็ได้ แต่ความชอบท่านผู้ฟังคงสงสัยว่าเป็นความเท็จ
หาจริงไม่ ต่อเมื่อได้ข้าพเจ้าผู้จดหมายเรื่องราวนี้ได้อธิบายให้ท่านแล้ว
จึงจะเห็นจริง ครั้นจะกล่าวไว้ในหนังสือฉบับนี้นัก ราชทูตของ
ประหลาททั่วแล้วก็กลับมาโฮเตล ฯ

ตอนที่ ๕

ว่าด้วยราชทูตนำพระราชสาส์นขึ้นไปเฝ้ากษัตริย์

๑ วันพฤหัสบดี เดือนอ้ายขึ้น ๓ ค่ำเวลาเช้าห้าโมงเศษ มีคเณร
เฟาล์ กัปตันเกลเวอร์ริง สองนายมาเชิญราชทูตทั้งสาม หม่อม
ราโชทัย จมื่นราชามาตย์ นายพิเรนทร์สรรพกิจ ขุนจรเจตเล
ขุนปริชาชาญสมุท แยกคนพร้อมกัน ราชทูตก็เชิญพระราชสาส์น
ขึ้นรถเทียมม้าสามรถไปจากโฮเต็ลทางไมล์หนึ่ง คือสี่สิบห้าเส้นถึงทรรด
ไฟ เยนเนอรัลคัคค์เป็นนายทหารใหญ่รักษาพระองค์^{๓๑} กับขุนนาง
ฝ่ายทหารอีกสองคนมาคอยรับอยู่ที่นั่นด้วย จึงเชิญพวกราชทูตเข้าหยก
พักในตึก เป็นที่ประทับของกษัตริย์ครั้งหนึ่ง^{๓๒} แล้วเชิญให้ขึ้นรถไฟ
ไปทางยี่สิบสามไมล์ คือพ้นสามสิบห้าเส้นถึงที่พักใกล้วังวินด์เซอ
ราชทูตลงจากรถไฟหยกพักอยู่ที่นั่นครู่หนึ่ง แล้วเชิญพระราชสาส์น
ขึ้นรถเทียมม้า มีทหารขีตกระบี่ขีมนำหน้าคู่หนึ่ง คนขี่ม้าขีตกรด ๆ ละ
สองคน เทียมม้าสี่ม้าทุกรถ ไปประมาณห้านาทีถึงวังวินด์เซอ เป็น
วังสำหรับกษัตริย์อยู่ในฤดูหนาว

๓๑ นายพลตรี เซอ เอ็ดวาร์ดคัคค์ เจ้าพนักงานการพระราชพิธี

๓๒ คือ ห้องที่ประทับที่สถานีรถไฟ

เมื่อราชทูตเข้าไปถึงในวัง มีทหารบนปลายหอกยืนค้ำนบียู่สอง
แถว ประมาณสามร้อยคน พวกบิพาทย์สิบสองคน แล้วเบนเนอรัล
ก็ศ้ตเชิญพวกราชทูตลงจากรถขึ้นไปพักอยู่ในห้องแห่งหนึ่งบนตึกที่กวีน
เสด็จอยู่ ตึกนั้นใหญ่โตกว้างขวาง มีห้องหลายสิบห้องกันลัดเลี้ยว
ไปมาเคื่องถึงกันได้ตลอด เบนเนอรัลก็ศ้ตชวนราชทูตพักอาศัยจนบ่าย
โมงหนึ่ง^{๓๔} ได้ยินเสียงบิพาทย์ระโคมขึ้น แล้วมีขุนนางมาบอกว่า
กวีนเสด็จออกแล้ว ให้เชิญราชทูตเข้าเฝ้าเถิด

เบนเนอรัลก็ศ้ตก็กำกัณนำทนายทูตไปสู่ห้องที่เฝ้า เมื่อถึงประตู
มีทหารแต่งตัวใส่เสื้อปักทอง ถือขวานค้ำมยาวปลายเป็นกฤษณินรักษา
อยู่ทั้งสองข้างประตู ราชทูตจึงเชิญพระบรมราชสาส์นแลพระขรรค์
สาส์นรวมลงพานเดียวกัน แล้วเชิญเค็รเข้าไปในที่เฝ้า เมื่อถึงประตู
ชั้นใน อยู่ทูต ทวีทูต หม่อมราชโชนทัย จมื่นราชามาตย์ นายพิจารณ
สรพกิจ ขุนจรเจตทะเล ขุนปรีชาชาญสมุท เจ็ดคนพร้อมกันถวาย
บังคม แล้วคลานตามเข้าไปจนถึงที่เฝ้า ราชทูตจึงเชิญพานพระราช
สาส์นขึ้นวางบนโต๊ะที่ตั้งอยู่ตรงหน้าพระที่นั่งฉนวน ท่างประมาณแปดศอก
แล้วคลานถอยออกมาถึงที่เฝ้าไกลกวีนประมาณสิบศอก พร้อมกัน
ถวายบังคม แล้วราชทูตก็อ่านคำทูลเบิกตามภาษาไทย ใจความว่า
คือคนนั้นเป็นทนน ๆ ได้รับพระบรมราชโองการแลพระขรรค์ของ

๓๓ ทหารารักษาพระองค์กรมสตือตฟุสเล็ เป็นกองเกียรติยศ.

๓๔ ทูตพักคอยที่ในห้อง เตะเปสตร์.

เชิญพระราชสาส์นนำเครื่องมงคลราชบรรณาการ แต่พระเจ้ากรุงสยาม
ทั้งสองพระองค์ ออกมาจำเริญทางพระราชไมตรีในพระเจ้ากรุงลอนดอน
ครั้งนี้จบ มีคเเทศเฟาล์จงอ่านคำที่แปลออกจากไทยเป็นภาษาอังกฤษ
ถวายจนจบสิ้นข้อความ แล้วพวกราชทูตพร้อมกันถวายยังคมอีกครั้งหนึ่ง
ราชทูตจึงคลานไปเชิญพานพระราชสาส์นซึ่งตั้งไว้บนโต๊ะ เติรเข้าไป
ถึงหน้าพระที่นั่งอีโรน แล้วคุกเข่าชูปานพระราชสาส์นขึ้นถวาย กวีนก็
รับเอาด้วยพระหัตถ์ว่างไว้ริมพระองค์ ราชทูตก็คลานถอยออกมาพร้อม
กันถวายยังคมอีกครั้งหนึ่ง

กวีนจึงทรงอ่านคำทอชม ใจความว่าเรามีความยินดีในการที่
ราชทูตซึ่งมาแต่พระเจ้ากรุงสยามทั้งสองพระองค์ เราหมายใจว่าพระองค์
จะเป็นที่ยั่งยืน ด้วยเราเห็นราชทูตนั้นเหมือนเป็นของสำคัญแห่งไมตรี
ของพระเจ้ากรุงสยามทั้งสองพระองค์ แลหมายความว่าพระองค์ท่านทั้งสอง
จะเป็นญาติสัมพันธ์มิตรรักษาอาณาจักรแลราษฎรให้ดียิ่งขึ้นไป จึงได้
เปลี่ยนทำหนังสือสัญญาแก่เรา เราก็ก่อใจโสมมมาก ด้วยหมายความว่าหนังสือ
สัญญาที่ทำใหม่นี้จะเป็นที่มั่นคงในทางพระราชไมตรี แลมีคุณยิ่ง
ไปทั้งสองพระนคร แลลูกค้าวานิชได้ค้าขายต่อกันทั้งสองฝ่าย อนึ่งเรา
ยินดีนัก ด้วยรู้ว่าพวกขุนนางของเราที่ให้ไปรับท่านทั้งสอง ได้เอาใจใส่
ในพวกราชทูตให้มีความสุขจนตลอดถึงเมืองอังกฤษ โดยความชอบ
ธรรม

ครั้นทรงอ่านจบแล้วสั่งให้เลอเวทักกลาเรนคอนเอามาประทานราชทูต แล้วรับสั่งให้บอกว่า กวีนมีพระทัยยินดีที่ได้รับเครื่องราชบรรณาการ แลพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงสยามทั้งสองพระองค์นั้น ขอบพระทัยนัก ราชทูตยังไม่ทันทูลตอบประการใด เลอเวทักกลาเรนคอนจึงบอกว่า เวลานี้เสด็จออกมารับแขกเมืองเป็นการยศ ซึ่งจะพุดจาพิททูลสิ่งใดของคไไว้ก่อน ยังจะไปรุดให้เผ้าอีก จึงค่อยพิททูลต่อภายหลัง วันนั้นเชิญกลับไปก่อนเถิด พวกราชทูตพร้อมกันถวายบังคมแล้วคลานถอยหลังออกมาจากที่เผ้า

แต่เมื่อกวีนเสด็จออกมารับราชทูตนั้น ทรงเครื่องประดับแล้วไป ด้วยเพชร แต่เพชรใหญ่ที่เลื่องลือ^{๓๕} ทำเป็นเครื่องห้อยพระคอ ริมพระกรรณซ้ายขวาเสียบคอกไม้เพชร มีระย้าห้อยลงมาถึงพระอังสา ทรงฉลองพระองค์ดำ ด้วยเป็นการเศร้าโศกถึงพระญาติที่ถึงแก่กรรม เมื่อเสด็จออกมีขบวนนางผู้ใหญ่แลหญิงที่เป็นผู้คายนเผ้าอยู่ประมาณสามสิบคน แต่ยวีนส้อลเบิต ซึ่งเป็นเจ้าราชสามี แต่งพระองค์ทรงเครื่องพร้อมอย่างนายทหาร ทรงกางเกงแดง ทรงเสื้อสักหลาดดำ^{๓๖} ชัด พระแสงกระบี่บนอูยวิมพระที่นั่งชโรนข้างซ้าย เครื่องราชบรรณาการนั้น เจ้าพนักงานรวจัดแจงมาตั้งเรียงถวายพร้อมทุกสิ่ง

๓๕ เพชรเม็ดนี้มีชื่อเรียกว่า “โกอินว์”

๓๖ เข้าใจว่าแต่งพระองค์เครื่องยศนายพลอังกฤษ เสื้อแดงกางเกงดำ

เจ้านายที่ออกแขกเมืองวันนั้น นอกจากปรินส้อลเบิต ยังมีปรินเซสรอเบล พระราชธิดาพระองค์ใหญ่ กับปรินสเฟเตอร์วิลเลียม กรุงปรัสเซีย ที่ภายหลังเป็น เอมเปอเรอร์เฟรเดอริก เวลานั้นจะไปทางารวิวาห์กับราชธิดาพระองค์ใหญ่

เมื่อพวกราชทูตออกจากที่เฝ้าแล้ว เจ้าพนักงานพาไปให้กินโต๊ะ
ที่ห้องสำหรับเลี้ยงขุนนาง^{๓๗} โต๊ะที่เลี้ยงประมาณยาวเจ็ดวาควางสี่ศอก
เครื่องที่ใช้นั้นโต๊ะเป็นเครื่องทองข้างเงินข้าง ขุนนางอังกฤษที่กินโต๊ะ
ด้วยราชทูตยลยเจ็ดคน ครั้นกินโต๊ะแล้วเจ้าพนักงานจึงพาราชทูตไป
เครื่องอาวุธใหญ่่น้อยต่าง ๆ ที่จัดแจงเรียบเรียงไว้ตามผนัง แล้วกลับมา
พักอยู่ในห้องที่พักเดิม เยนเนอรัลก็จัดให้พวกมโหรีมาทำให้ราชทูต
ฟังอยู่ประมาณสิบนาทีก่อนถึงเวลาบ่ายสามโมงราชทูตก็พากันขึ้นรถไฟ
กลับมากลางวิซโฮเต็ล ฯ

๑ วันศุกร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๔ ค่ำ ราชทูตไปหาเลอรัลกลาเรนคอน
ถามไถ่การซึ่งจะไปเยี่ยมเยียนใครบ้าง เลอรัลกลาเรนคอนว่าควร
ไปหาแต่เจ้าน้ำของกวีน ซึ่งเป็นมารดาทุกเกมบริช กับตัวทุกเกมบริช
ขุนนางนอกจากนั้นถ้ามาเยี่ยมท่านก่อน ท่านจึงไปเยี่ยมตอຍข้างจึงจะควร
ด้วย (เอกอรรค) ราชทูตเป็นใหญ่ ได้เชิญพระราชสาส์นแลถ้อยสั่ง
มาด้วย ฯ

๑ วันเสาร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๕ ค่ำ พวกราชทูตพากันไปหาดัชเชส
เกมบริช น้ำของกวีน กับทุกเกมบริช พุทธาได้ถามกันตาม
ธรรมเนียมแล้วก็ลากลับมา ฯ

๓๗ ห้องที่เลี้ยง เรียก “วอเทอลู แคลเลอรี”

(ความแทรก) เมื่อตรวจสอบระยะทางราชทูตที่หม่อมราโชทัย
 แต่งกับหนังสือพิมพ์อังกฤษซึ่งออกในครั้งนั้น ในตอนทูตไทยเข้าเฝ้า
 กวีนมีเรื่องแปลกปรากฏในหนังสือพิมพ์อังกฤษ ๒ ข้อ เห็นควรระคึก
 เนอความมาลงไว้ ในหนังสือนี้ ไม่เห็นที่จะเอาเข้าตรงไหนเหมาะกว่า
 ข้าพเจ้าจึงแทรกลงตรงนี้ ความ ๒ ข้อนั้น คือว่าด้วยกิริยาที่หมอย
 คลานเข้าเฝ้าอย่าง ๑ กับเรื่องเลี้ยงทูตในห้องวอเตอร์ลู แคลเลอวีก
 เรือง ๑

เรื่องกิริยาที่ไทยหมอยคลานเข้าเฝ้ากวีน หนังสือพิมพ์อังกฤษ
 พากันสรรเสริญทุกฉบับ ว่าราชทูตไทยมีอัธยาศัยซื่อตรง เคย
 เคารพบนอบเจ้านายของตนอย่างไร เมื่อมาเฝ้ากวีนก็เคารพบนอบ
 ต่อกวีนเหมือนกับเจ้านายของตน ไม่เย่อหยิ่งเหมือนกับพวกแขกอินเดียน
 ที่ไปเมืองอังกฤษ เวลาเข้าเฝ้าเห็น พวกนักกริยากระต้างกระเทือง
 จะเอาอย่างฝรั่งก็ใช่ จะเอาอย่างเพศภาษาของตนก็ไม่เอา ดูไม่เป็น
 การเคารพบนอบโดยเต็มใจ ฯ

เรื่องเลี้ยงทูตที่ห้องวอเตอร์ลู แคลเลอวี่ เมื่อเฝ้าแล้วนั้น มี
 หนังสือพิมพ์ในเมืองไอร์แลนด์ ลงว่า กวีนเสด็จมาประทับเสวยด้วย
 ราชทูตไทยเอาหรือออกสยต่อหน้าพระที่นั่ง รัฐบาลอังกฤษให้ลงพิมพ์
 แก่โดยทันทีว่า ทหนังสือพิมพ์ลงนั้นหาจริงไม่ วันนั้นกวีนก็ไม่ได้
 ประทับเสวยที่นั่น ราชทูตไทยก็ไม่ได้เอาหรือออกสยอย่างว่า ฯ

ตอนที่ ๒

ว่าด้วยพระนางเจ้าเชษฐาธิราชทูตไปเลี้ยงโต๊ะ

๑ วันจันทร์เดือนอ้ายขึ้น ๗ ค่ำ เลอรรถแชลยน์ให้หนังสือมาว่า สมเด็จพระนางเจ้ารับสั่งว่า จะเลี้ยงโต๊ะแล้วจะเสวยร่วมโต๊ะเดียวกันด้วย ให้เชษฐาธิราชทูตทั้งสาม หม่อมมาโชทัย ไปกินโต๊ะที่วังวินเชอณวันพุธ เวลาสองทุ่ม

ครั้นถึงวันพุธเดือนอ้ายขึ้น ๘ ค่ำ บ่ายห้าโมงเจ้าพนักงานจัตราด เข็มม้าสามรถมารับราชทูตไปถึงที่รถไฟ ก็ขึ้นรถไฟไปตามทางขัณย สามไมล์ คือพันสามสิบห้าไมล์ถึงที่พัก เจ้าพนักงานจึงเชิญขึ้นรถ ม้าต่อไป เวลาห้าคํากับสามสิบหกนาฬิกาถึงวังวินเค้ซอ มีสเตอเฟลด์ จึงเชิญพวกราชทูตไปอยู่ห้องที่พัก ครั้นเวลาเกือบสองทุ่มจึงนำราชทูต ทั้งสาม หม่อมมาโชทัย ขุนจรเจนทเลลามาไปคอยอยู่ในห้องแห่ง หนึ่งเป็นทางที่กวันจะเสด็จ มีสเตอเฟลด์จึงบอกพวกราชทูตว่า ถ้าวัน เสด็จมาถึงแล้ว ก็จะมีพระเคี้ยวรถ ให้พวกราชทูตก็ลงรับทุก ๆ คน ถึงเวลาสองทุ่ม กวันกับปรีนสฮาลเบ็ค เจ้าหญิงลูกเธอองค์ ใหญ่ชื่อปรีนเซสรอยัล เจ้าชายลูกเธอที่สองชื่อปรีนสเวลล์ แลเจ้า ชิงจะมาเป็นบุตรชาย ชื่อปรีนสเฟรตทริกวิลเลียม กับดัชเชสแก่นต์ มารดาของกวัน อีกพระญาติพระวงศ์ประมาณเก้าคนสืบคนตามเสด็จ ด้วย ครั้นถึงห้องที่พวกราชทูตอยู่นอกวันก็กับพระเคี้ยวรถ พวก

ราชทูตแลขุนนางอังกฤษก็มาถึงตามทุกคน กวันจึงเสด็จเลยไปที่ห้อง
 เลี้ยงโต๊ะ ราชทูตกับขุนนางทั้งปวงก็ตามเสด็จไป กวันจึงเสด็จนั่ง
 ลงที่เก้าอี้กลาง ตรงกับพระยามนตรีสุริยวงศ์ราชทูต ต่อไปข้างซ้าย
 เลอศักดิ์ลาเวนดอนนั่งตรงกับปวินสเฟรคตริกวิลเลียม ถัดไปเจ้าหมื่น
 สรรเพธภักคือปทุท นั่งตรงกับปวินเซสวอยล์ ฝ่ายขวาหมื่นมณฑิย
 พิกษัตริท นั่งตรงกับปวินสอาลเบิต ต่อมาหม่อมราโชทัย นั่งตรง
 กับคัสเซสเก็นต์มาร์ตาของกวัน แต่ขุนจรเจนทเล เลอศักดิ์ลาเวนดอน
 ให้นั่งอยู่ข้างหลัง คอยเป็นล่าม เมื่อกินโต๊ะอยู่นกวันหาได้ตรัส
 ประการใดด้วยราชทูตไม่ จนเสวยแล้วก็เสด็จจากเก้าอี้กลับไป พวก
 ราชทูตแลขุนนางอังกฤษต้องยืนขึ้นกันครึ่งค่านับทุกคน

กวันจึงเสด็จไปประทับอยู่ห้องแห่งหนึ่ง แล้วรับสั่งให้ขุนนางมา
 เชิญราชทูตไปเฝ้าในที่นั้น เมื่อพวกราชทูตไปถึง จึงพร้อมกันกัน
 คีร์ยะลงค่านับ กวันก็เสด็จมาขึ้นตรงหน้าราชทูตตรัสถามว่า ท่านมา
 ตามทางมีความสบายอยู่หรือ ราชทูตทูลว่ามีความสขสบายมาก กวัน
 จึงรับสั่งว่า เราได้ยินคำว่าสขายนั้นเรามีความยินดีนัก แล้วเสด็จ
 ไปขึ้นตรงหน้าอุปทูตตรัสถามว่า พระเจ้าอยู่หัวที่หนึ่งในกรุงสยามทรง
 สบายอยู่หรือ อุปทูตทูลว่าทรงสบายอยู่ แล้วตรัสถามว่า ท่านไม่
 ไข้หรือพระวงศ์ เปนแต่ได้ทรงเลี้ยงมาหรือ อุปทูตก็รับสั่ง แล้ว
 เสด็จไปขึ้นตรงหน้าตรีทูตตรัสถามว่า พระเจ้าอยู่หัวที่สองในกรุงสยาม
 ทรงสบายอยู่หรือ ตรีทูตทูลว่าทรงสบายอยู่ แล้วเสด็จไปขึ้นตรงหน้า

หม่อมราโชทัยตรัสถามว่าท่านพูดอังกฤชไต่หรือ หม่อมราโชทัยทูลว่า
 พวกไต่เล็กน้อย แล้วรับสั่งถามว่า ท่านเรียนในเมืองไทยหรือไปเรียน
 ที่อื่น หม่อมราโชทัยทูลว่าเรียนในเมืองไทย แล้วฉันทพระพักตร์ไป
 รับสั่งด้วยมีศุภเทศพาล์แลกขัตติณเกลเวอริงแล้วก็เสด็จกลับไป ปรีณส
 อาลเปิตจึงเสด็จมาจับมือราชทูตทั้งสามกับหม่อมราโชทัย แล้วตรัส
 ไต่ถามถึงทุกซ่สุขเสร็จแล้วก็เสด็จกลับไป ลูกเธอเจ้าหญิงใหญ่ เจ้า
 ชายรองเจ้าหญิงที่สาม จึงเข้ามาพุดจาแล้วก็หลีกออกไป เจ้าเฟรดทริก
 วิลเลียมจึงเข้ามาพุดต่อภายหลัง

ครั้นเสร็จแล้วกวินจึงเสด็จไปอยู่ในห้องอีกแห่งหนึ่ง รับสั่งให้
 หาราชทูตทั้งสาม หม่อมราโชทัย ไปเฝ้า กวินโปรดให้นั่งบนเก้าอี้
 พระราชทานน้ำชากาแฟ ให้นั่งกินร่วมโต๊ะเดียวกัน พุดจาถามไต่กัน
 ไปมาตามธรรมเนียม แล้วรับสั่งให้มีมโหรีอังกฤชให้ทูลทูลฟัง

ถึงเวลาห้าทุ่มกวินเสด็จขึ้น ราชทูตก็พากันกลับมาห้องที่พัก
 นอนค้างอยู่ที่วังวินด์เซอร์คืนหนึ่ง รุ่งขึ้นเช้าสามโมงปรีณสออลเปิตจึง
 พาเจ้าลูกเธอแก้วองค์มารับของซึ่งพระราชทานออกไปแต่กรุงเทพฯ แต่
 กวินหาไต่เสด็จมาด้วยไม่ ปรีณสออลเปิตกับเจ้าราชบุตรรับของ แล
 ตรัสด้วยราชทูตแล้วก็ลากลับไป เวลาเช้าสี่โมงเศษ พวกราชทูตกิน
 อาหารเสร็จแล้วก็กลับมาจากวังวินด์เซอร์ ถึงโฮเตลที่พักในเมือง
 ลอนดอน ฯ

๑ วันจันทร์ เดือนธันวาคม ๑๔ คำ พวกราชทูตไปอยู่โรงหมอใหญ่
 ช็อกกลีเลซออฟซาเบนส์^{๓๘} ที่ในโรงหมอสูงประมาณสิบวา กว้างสอง
 เส้นทำเป็นสี่ชั้น มีกระตักคนทั้งชายทั้งหญิงแลเด็ก แลกระตักคน
 ไบรอนสูงแปดศอก^{๓๙} กระตักสัตว์ต่างๆ ก็มีมาก กระตักเหล่านั้นเอา
 มาล่าคืบ แล้วผูกด้วยลวดให้เป็นรูปยืนอยู่ บางทีเอารูปทารกที่คลอด
 จากครรภ์มารดาแล้วก็ตาย รูปร่างวิปลาศก็ติดกับมณุษยธรรมตาไม่เคยมี
 หมอเห็นว่าทารกนั้นสิ้นชีวิตแล้ว จึงเอามาใส่ในขวดแช่เหล้าไว้ บางที
 ก็เอาสัตว์ที่ประหลาดมาแช่ บางทีเป็นของที่เกิดในควมมนุษย์บ้าง แต่
 ขวดที่แช่ของเหล่านั้นเหลือที่จะประมาณ มากมายนัก ดูในโรงหมอแล้ว
 จึงไปคฤหาสน์

คฤหาสน์ทำเงินชื่อ รอยล์มินต์^{๔๐} ในนี้ใช้เครื่องกลไฟทำเร็วยิ่ง
 กว่าคนทำด้วยมือหลายเท่า การที่ทำครั้งนี้พระรณาก็จะมากมาย
 บัคยานัก

คฤหาสน์ทำเงินแล้ว จึงไปคฤหาสน์แห่งหนึ่งชื่อเตาเวซ เป็นคฤหาสน์ใหญ่มีรูป
 ทหารขี่ม้าไล่เกราะเหล็กถืออาวุธต่างๆ มีเครื่องสำหรับฆ่าคนอย่างเก่า
 แลไบริดอน แลเครื่องสำหรับพันธนาการจำจอง มีห้องที่ขังเจ้านาย

๓๘ วิทยาลัยสอนวิชาแพทย์

๓๙ จะเปน ๘ ฟุตมิใช่ศอก.

๔๐ คือตึกโรงกระสาปน์ ด้วยทูตไปคราวนั้น โปรดให้ไปว่าซื้อเครื่องจักรเข้ามา
 ตั้งโรงกระสาปน์ในกรุงเทพฯ ด้วย ปรากฏว่าได้เครื่องพิมพ์เงินเหรียญเป็นของรัฐบาล
 อังกฤษจัดถวายมาส่วน ๑ นอกนั้นว่าซื้อเครื่องจักรที่ห้างชื่อ เทเลอ เมืองเบอมิงฮัม
 เครื่องจักรนั้นที่มาตั้งโรงกระสาปน์แรก.

ซึ่งทำความผิด แล้วเจ้าพนักงานนำขึ้นไปดูชั้นบนที่ไว้เกราะนั้น สมมุติ
ว่ามังกูญของก๊วน ก็เครื่องทรงอีกหลายอย่าง แลเพื่อชมเม็ดใหญ่
ประมาณเท่าฟองนกพิราบ ครั้นดูทั่วแล้วก็กลับมาโฮเต้ล ฯ

๑ วันอังคาร เกือนอ้ายขึ้น ๑๕ ค่ำ เจ้าพนักงานนำราชทูตไปตวง
ซ้อปักกิ่งช้า เป็นที่ก๊วนเสด็จอยู่ (ในเมืองลอนดอน) เมื่อฤดูร้อน ทำ
เป็นตักหลังเดี่ยว ประมาณยาวสามเส้น กว้างสองเส้น สูงสิบวา ทำ
เป็นสี่ชั้น มีรั้วเหล็กล้อมรอบ เมื่อไปถึงวังมีผู้หญิงคนหนึ่งออกมานำ
ราชทูตเที่ยวดูทุกห้อง เว้นแต่ห้องที่บรรทมห้องเดียว ในที่นั้นมีห้อง
มากกว่าร้อยห้อง ซ้อต่าง ๆ กันทั้งสี่ชั้นกันเป็นห้องใหญ่ห้องเล็กกลด
เลี้ยวสนุก งามด้วยลวดลายระบายเขียนแลลายปั้น แล้วเอาศิลา
อ่อนมาทำเป็นรูปมนุษย์แลรูปสัตว์ต่าง ๆ วางตั้งไว้เป็นอันมาก เครื่อง
แต่งห้องก็ต่างกัน พันท้ายไม้ลายบ้าง ฝาผนังกระดาน
ทำเป็นลายศิลาบ้าง ลายทองบ้าง เก้าอี้แลโต๊ะเครื่องใช้ก็ต่างกันทุก
ห้อง ห้องที่เรียกว่าแพรเซียว เบาะหมอนก็ล้วนไปด้วยแพรเซียว ที่
เรียกห้องแพรเหลือง ก็ล้วนแต่แพรเหลืองสีนึ่งนั้น ที่เรียกแพรอันโค
เบาะแลหมอนก็ทำด้วยแพรอันนั้น มีเครื่องใช้ประจำอยู่ทุกห้อง ถ้า
เสด็จอยู่ห้องไหนก็ใช้ของห้องนั้น ไม่ได้เอาของห้องนี้ไปใช้ห้องโน้น
ของทั้งปวงล้วนต่าง ๆ หลายอย่างหลายชนิด สุดท้ายจะพรรณนาให้ถ้วนถี่
ราชทูตดูรอบแล้วก็กลับมาโฮเต้ล ฯ

ตอนที่ ๗

ว่าด้วยที่ว่าราชการ ชื่อปาติเมนต์

แด่เมืองเบอมิงแฮม เมืองแมนเชสเตอร์ เมืองลิเวอร์พูล
แด่เมืองซีฟีลด์

๑ วันพฤหัสบดี เดือนธันวาคม ๒ ค่ำ เวลาเช้าห้าโมง มีศเทศ
พาส์ให้จักรพรรดิราชทูตไปเฝ้ากษัตริย์ที่ปาติเมนต์^{๔๑} ที่นั่นเป็นตึก
ใหญ่โตกว้างขวาง ก่อด้วยศิลา สูงประมาณสามสิวาเศษ มียอดแหลม
สำหรับประชุมขุนนาง ครั้นไปถึงแล้วเจ้าพนักงานจัดแจงให้นั่งอยู่ตาม
ที่อันควร จนเวลาบ่ายสองโมงกษัตริย์เสด็จมาเป็นกระบวนแห่อย่างหลวม
มีรถเจ้าเทียมนำรถสามคู่ ห้างนำมาก่อน ถัดมาถึงทหารแต่งตัว
ใส่เกราะเงิน ขี่ม้าตะพายบนสองแถวๆ ละยี่สิบห้าคน รวมสองแถว
ห้าสิบคน ต่อมาทหารใส่เกราะเหล็ก ขี่ม้าถือดาบสองแถวหกสิบคน
ทหารแต่งตัวอย่างสกอตแลนด์ ถือหว่านเทศชั้นเงิน สองแถวหกสิบคน
ถือกระบองหุ้มเงินสองแถวหกสิบคน ถือขวานปลายเป็นนกยูงสองแถว
สี่สิบคน แล้วถึงรถวันทรง สลักเป็นลวดลายยี่สิบสอง เทียมนำสี่คู่
บนหลังการรถทำเป็นอย่างตราสำหรับเมือง บนท้ายรถมีทหารซัดกระบี่
ยืนอยู่สี่คน ต่อไปหลังรถมีม้าแต่งเครื่องที่พระราชทานออกไปแต่

๔๑ คือ ในพิธีเสด็จเปิดปาติเมนต์

๔๒ ๔๒
 กรุงเทพฯ มาหนึ่ง แล้วทหารแต่งตัวใส่เกราะตะพายขึ้นรถคาย
 ขี่มาด่าใส่แถวร้อยม้า เมื่อกวินเสด็จถึงที่ปาลิเมนต์ มีทหารแต่งตัว
 อย่างสกอลันด์ ถือขวานปลายเป็นนกฤช ขึ้นคอยรับเสด็จสองแถว
 ยี่สิบคน ถือปืนปลายหอกสองแถวหกสิบคน ขุนนางเคิรวนำเสด็จสอง
 แถวสามสิบคน ขุนนางเชิญพระมาลากำมะหยี่คนหนึ่ง เชิญเกราน
 ประคัมเพชรคนหนึ่ง เคิรวนำเสด็จไปก่อน เมื่อกวินเสด็จลงจากรถ
 เจ้าซึ่งเป็นสามีช้อปรีนสฮาลเบิต จึงรับพระกรข้างซ้ายเคิรวไปด้วยกัน
 เจ้าเฟรดริกวิลเลียมก็ตามเสด็จด้วย เมื่อกวินเสด็จดำเนินไปนั้น มี
 กำมะหยี่แดงประมาณยาวสิบศอก กว้างสองศอก ริมขกของผูกกับขึ้น
 พระองค์ แล้วมีผู้หญิงถือชายกำมะหยี่นั้นคู่หนึ่ง ถัดออกไปขุนนางถือ
 อีกสองคู่ แล้วมีทหารถือกระบองหุ้มเงินอีกสี่คู่ ก่อนกวินยังไม่
 เสด็จเข้าไบนั้น เจ้าหญิงลูกเธอองค์ใหญ่ กับเจ้าหญิงน้องๆทุกแถมบริช
 เคิรวเข้าไปก่อน ไบนั่งอยู่บนที่แห่งหนึ่งตรงหน้าพระที่นั่งอีโรน แล้วกวิน
 จึงเสด็จไปขึ้นบนพระที่นั่งอีโรน ปรีนสฮาลเบิตจึงนั่งลงบนที่ข้างซ้าย
 แต่ลดต่ำลงกว่าพระที่นั่งของกวินหน่อยหนึ่ง เจ้าชายลูกเธอที่สอง ชื่อ
 ปรีนสเวลล์ นั่งบนที่ข้างขวาสูงเท่ากบิคา มีขุนนางคนหนึ่งเชิญ
 พระแสงดาบยาว อีกคนหนึ่งเชิญเกรานประคัมเพชรสำหรับกษัตริย์
 ขึ้นอยู่ริมพระที่นั่งข้างขวา ฝ่ายซ้ายมีขุนนางขึ้นถือแส้วหายเทศ
 อีกสี่คน

กวันนั้นทรงฉลองพระองค์ขาว กระจึงที่ใส่พระเคียว สร้อยพระยา
ใส่พระศอ กำไลใส่พระกร แลอำมรงค์ ล้วนประดับเพชรรัตนทั้งนั้น
เมื่อเสด็จขึ้นบนพระที่นั่งธโรนแล้ว จึงทรงอ่านหนังสือประมาณหกนาที่
ทรงอ่านแล้วก็เสด็จลงจากพระที่นั่งจะกลับคืนไปวังยังกิจจำ เบ็นเนอรัล
ก็ตั้งจึงพาพวกราชทูตไปดูกระบวรแห่งเสด็จอยู่ที่หน้าห้องแห่งหนึ่ง เมื่อ
รถทรงมาถึงที่นั้นพวกราชทูตพร้อมกันถอดหมวกก้มศีรษะลงคำนับ กวัน
แลปรีนสออลเบิต ก็ก้มพระเศียรลงรับ แล้วเสด็จเลยไป ราชทูตก็
ขึ้นรถกลับมากทอยู่ ๔๓ ๗

๑ วันจันทร์ เดือนอ้ายแรม ๖ ค่ำ เวลาบ่ายสามโมง ราชทูต
ไปหาเลอรัทกลาเรนดอน แล้วบอกว่าจะลาไปเที่ยวดูที่ทางที่ท่าสิ่งของ
ประหลาดที่เมืองเบอริงฮัม เมืองแมนเชสเตอร์ แลเมืองลิเวอร์พูล
เลอรัทกลาเรนดอนจึงตอบว่า ท่านจะไปดูการทั้งปวงนั้นชอบแล้ว
เชิญไปเถิด ๗

๑ วันอังคาร เดือนอ้ายแรม ๗ ค่ำ เวลาเที่ยง ราชทูต อุตทูต
หม่อมราชูทยัย จมื่นราชามาตย์ นายพิจารณ์สรรพกิจ ห้านายกษัตริย์
เสมียนคนใช้รวมสิบคน แต่จมนมณเทียรพิทักษ์ตรีทูตช่วยเย่หาได้
ไปไม่ พวกราชทูตขึ้นรถไฟไปเมืองเบอริงฮัมก่อน ตามทางที่ไปจาก
ลอนดอนนั้นแม่น้ำ เข้าโกลซัน เข้าสาลี นาทัญญา ไว่ฉัก แลเป็นสวนข้าง

บ้านข้าง หนทางที่รถไฟไปทางที่ต้องเข้าไปในภูเขา เจาะเป็นอุโมงค์ยาว
ร้อยเส้นข้าง สองร้อยเส้นข้าง บางแห่งหกลสิบเส้นข้าง เจ็ดสิบเส้นข้าง
ในอุโมงค์นั้นมืดไม่เห็นสิ่งใดเลย บางแห่งทำเป็นสะพานข้าม แล้วมี
คลองน้ำไหล เรือเติร์ไคยนต์พาน ไคตะพานเป็นทางคนเติร์ บางแห่ง
บนสะพานก็มีคลอง ไคตะพานก็มีคลอง เป็นคลองเรือเติร์ไคทั้งสองชั้น
ตั้งแต่เมืองลอนดอนถึงเมืองเบอริงฮัมทางร้อยสิบสองไมล์ คือห้าพัน
สี่สิบเส้น เมื่อไปถึงเมืองแล้ว เจ้าเมือง^{๔๔} จึงมาหาราชทูต เชิญไป
ให้พักอยู่ที่โฮเต็ล โฮเต็ลนั้นชื่อควินส์โฮเต็ล รุ่งขึ้นเจ้าเมืองจึงจัดรถ
สามรถมารับราชทูตแลเข้าหลวงไปดูที่ท่าเครื่องทองเหลือง ที่ทำเบย
ทองแดง ที่ทำแก้วทำกระจก ที่ทำเครื่องเหล็ก ที่ทำถาดกระกาย
หีบกระกาย ของต่าง ๆ ทำด้วยกระกายแล้วทาน้ำมันเขียนลายทอง^{๔๕}
ราชทูตพักอยู่ในเมืองเบอริงฮัมสี่วัน ฯ

๐ วันอาทิตย์ เดือนอ้ายแรม ๑๒ ค่ำ เวลาเที่ยงแล้ว จึงพร้อม
กันขึ้นรถไฟไปถึงเมืองแมนเชสเตอร์ ทางร้อยสิบไมล์ คือสี่พัน

๔๔ ที่ว่าเจ้าเมืองตรงนี้ คือแมย์ อธิบดีประชาภิบาล ซ่อนายบอน เรดคลิฟ.

๔๕ ในหนังสือพิมพ์อังกฤษว่า วันพุธตรงกับเดือนอ้ายแรม ๘ ค่ำ หุดไปดู่ที่
เหล่านี คือ

๑ ห้างวินฟิลด์ (ทำเครื่องแก้ว)

๒ ห้างฮัตตันแอนสัน ทำเบยทองแดง

๓ ห้างฮัตตันบริยัท ทำของทองเหลือง ทองแดง

๔ ห้างเบนเนอแอนด์เบตตริช ทำเครื่องกระดาษ

การขอย้ายเส้น เจ้าเมืองก็มาคอยรับ เชิญให้ท่านทูตไปพัก
 อยู่ที่โฮเต็ลกันเหมือนอย่างเมืองเขมิงฮำ ราชทูตพักอยู่เจ็ดวัน
 ได้ไปเที่ยววทหลายตำบล คือททาผ่าย ททอผ่า ททายน ททาของอิน
 อีกหลายอย่าง ๔๗

คำไปดูโอปรา เล่นที่โรงแคลเลอร์ อิลลัสเตรชัน รุ่งขึ้นวันพฤหัสบดีไปดูที่ท่า
 การต่าง ๆ คือ

- ๑ ห้างเตเลอ ทำเครื่องจักรต่าง ๆ ทูตสั่งให้ทำเครื่องโรงกระสาปน.
- ๒ ห้างรีฟทำเครื่องอาวุธ.
- ๓ ห้างเอลกิงตัน แอมเมสัน ทำเครื่องเงิน.

วันเสาร์ไปดูห้างคอลลิส ข้างพิมพ์เงิน คำไปดูโอปราอีกครั้ง ๑.

๔๖ แมย์ประชาธิปไตยเมืองแมนเชสเตอร์ ชื่อ นายแมกกี.

๔๗ หนังสือพิมพ์อังกฤษว่า วันจันทร์ตรงกับเดือนอ้ายแรม ๑๓ คำ ทูตไปดูที่
 ต่าง ๆ ในเมืองแมนเชสเตอร์ ดังนี้

- ๑ โรงจักรปั่นผ้าแลทอผ้าของเซอเอลกะนา อามิเทร
- ๒ ไปดูศาลากลาง
- ๓ โรงไวสินค้าของนายวัตส
- ๔ โรงทำปืนของนายวิคเวท

รุ่งขึ้นวันอังคาร ไปดูที่ต่าง ๆ ในเมืองแมนเชสเตอร์ คือ

- ๑ โรงทำเครื่องจักร ของห้าง ซาบแอนด์ สติวต
- ๒ โรงจักร (ทอผ้า) ของห้าง แฟเบเน

วันพุธ ไปแต่เช้าทูต ไปดูที่ต่าง ๆ คือ

- ๑ โรงทำรถพ่วงรถไฟ ของนายแอสบูรี
- ๒ โรงทำตะปูเกลียว ของนายแคลสโก
- ๓ ห้างทำเครื่องเพชรพลอย ของนายเฟอนิส

๑ ฅวันอาทิตย์ ฅเอนยขึ้น ๕ ค่ำ เวลาเช้าสองโมงครึ่ง จิง
 ฅนรตไฟออกจากเมืองแมนเซสเตอไปฅถึงเมืองลิเวอปลู ทางลี้ลียไม้ด
 ฅคือพันแปดร้อยเส้น เจ้าเมืองก็มาคอบริยเหมือนเมืองที่วามาแล้วนัน
 ฅแต่ท่านผู้อ่านผู้ฟังจะสงสัยว่าเหตุไฉนเจ้าเมืองจิงรัฐจะไค้มาคอบริย ข้าพเจ้า
 ฅจะบอกให้ท่านทราบ ด้วยเมื่อราชทูตจะออกจากเมืองนี้ไปเมืองโนน
 ฅฝ่ายเจ้าเมืองข้างนบอกไฟฟ้า ที่อังกฤยเรียกว่าเตลคราฟไปฅถึงเมือง
 ฅข้างโนน ว่าราชทูตจะไปเวลานั้น แลจะถึงเวลานั้น เพราะฅณเจ้าเมือง
 ฅข้างโนนรู้จิงไค้มาคอบริย

เมื่อราชทูตไปฅถึงเมืองแล้วนัน ฅรุ่งฅวันหนึ่งเจ้าเมืองจัตรณมาริย
 ฅสามารถพาไปคุดล้าหรับฅวลีวกำบั้น ฅอนันบางที่มีหลังคา บางที่ไค้ไม่มี
 ฅหลังคาทำค้วยแก้วเพราะจะไค้ให้สว่าง เสาแลขอเครื่องทั้งปวงทำค้วยเหล็ก
 ฅพื้นล่างข้างอูก่อค้วยศิลา เมื่อกำบั้นเข้าในอู่แล้วนันจิงมีคูประตลีย สิบน้ำ
 ฅออกจนหมด ในอู่ก็แหงคิ คนเตรีย็นนั่งทำการไค้ ที่เมืองลิเวอปลูมี
 ฅอุมากเรียง ๆ กันไปตามลำแม่น้ำ ฅกำบั้นเข้าอู่ไค้เสากระโคงสพรัง
 ฅถึงคันทมาก ฅจันนี้จะประมาณมิไค้

เวลาค้ำเจ้าพนักงานรนำไปคุดละคอน ละคอนเมืองนั้นเล่นม้คาลัย
 ฅละคอนในเมืองลอนดอน แต่ม้คักกว่าม้ที่เมืองลอนดอน ใไซ้ให้ยิงบั้น
 ฅก็ไค้แล้วนให้รำเท้า ให้กินโตะ ให้กัมคิรียะหมอยลงค้ำนัยราชทูตแลคน
 ฅอื่น ๆ ม้คักทำตาม เจ้าของเห็นม้มาเมิน จิงเอาผ้าเช็ดหน้าม้วนให้เล็กทั้ง
 ฅไปแล้วนใไซ้ให้มาไปเทยวหา ม้คักเทยวคมเอากลั่นหาผ้าไค้คายเอากลัย

มาให้ เจ้าของทำเป็นไม่เห็นแกล้งเคียดแค้นเสีย ม้าก็เคียดตามไปจน
เจ้าของรับเอา แต่ทำคังนั้นถึงสองครั้งสามครั้งมากก็หาฆ่าได้ตกที
แล้วบอกม้าว่าเราจะเอาผ้าโยนขึ้นไป จงคอยรับเอา อย่าให้ตกถึง
พื้นได้ แล้วม้วนผ้าโยนขึ้นไป ม้าก็เอาปากรับเอาไม่ตกเลย บางที
เล่นหกคะเมนไต่ลวดต่าง ๆ จะว่าพรรณเรื่องละครอนให้สั้นเห็นยักยวนัก
ว่าแต่พอเป็นสังเขป ยิ่งวิเศษมากอยู่ พวกราชทูตพักอยู่ในเมือง
ลิเวอปลส่วน

๑๐ หนึ่งวันพฤหัสบดีเดือนยี่ขึ้น ๘ ค่ำ เวลาเช้าห้าโมงครึ่ง พร้อม
กันไปขึ้นรถไฟกลับมาเมืองแมนเชสเตอร์ รุ่งขึ้นเป็นวันตรุษข้างอังกฤษ
ชาวบ้านชาวเมืองเลิกการไม่ได้ค้าขาย แล้วเขาก็ไม่ได้ออกมาปัก
ในเรือนทุกบ้านทุกเมือง เวลาค่ำเสียงโห่ระฆังมีตรัสหาญญาติคามากิน
แล้วจึงเล่นเต้นรำเป็นการสนุกต่าง ๆ

๔๘ ราชการทูตไปเมืองลิเวอปล ตามที่ปรากฏในหนังสือพิมพ์อังกฤษนั้น แมย์
ซื่อ นายโฮล์ม มารับไปพักที่โฮเต็ล ชื่อ อเดลฟี ในวันนั้นเซอร์เอ็ดวาร์ดคัลซัท ที่เป
นพนักงานกรมพระราชพิธี ได้คุ้นเคยกับทูตแล้ว เชิญทูตไปเลี้ยงกลางวันที่ลิโธ คาสเตล
บ้านสำหรับสกุล แล้วพาไปดูเรือที่ตำบล เบอเคนเอด รุ่งขึ้นไปดูอู่เหมือ แล้วดูอู่
ต่าง ๆ ลงมาจนถึงสุดอู่ชื่อปวินส์ ดูทำขึ้นที่ใหม่ แล้วไปดูโรงต่อเรือกำปั่นของนาย
บอนแลด ถ้าไปดูละคอนโรง ชื่อรอยเบล แอมฟทีเอเตอ วันอังคารไปดูตึกเซนต์ยอช
เป็นตึกที่ประชุมสำหรับเมือง แล้วไปห้างขายของของนายเฮาสเบ็ค แล้วไปดูโรงหล่อ
ของห้างฮอสฟอล แล้วไปดูโรงจักรเลื่อยไม้ของนายนิโคลสัน แล้วไปดูโรงหล่อของ
ห้างฟอเรตแอนด์เปรสตัน เวลาค่ำไปดูละคอนม้าโรงชื่อ เฮงเลอะไรเอตี้เชอคส์ วันพุธ
แมย์เชิญไปเลี้ยงแบบวงละครที่ศาลากลาง เชิญวงสลุต่างประเทศกับผู้มีบรรดาศัก
ติมาพบทูต.

๔๙ คือ กฤศต์มัส.

๑ วันอาทิตย์ เดือนยี่ขึ้น ๑๒ ค่ำ บ่ายห้าโมงราชทูตขึ้นรถไฟ
ออกจากเมืองแมนเชสเตอร์ ไปทางหาลิบหาลไมล์ คือสองพันสี่ร้อย
เจ็ดสิบห้า ไมล์ ถึงเมืองชิฟลัด เมืองนั้นทำเครื่องมือต่าง ๆ ที่ทำ
ด้วยเหล็ก ราชทูตพักอยู่สองวัน เทียบดูการงานเสร็จแล้ว ฅวัน
อังคาร เดือนยี่ขึ้น ๑๔ ค่ำ บ่ายโมงครึ่งออกจากเมืองชิฟลัด ขึ้นรถไฟ
มาเมืองเบอริงฮัม ทางหกลิบไมล์ คือสองพันเจ็ดร้อยสี่ ไมล์ ในเมือง
นั้นสองวัน ฅวันพฤหัสบดี เดือนยี่แรมค่ำ ๑ บ่ายห้าโมงครึ่งออกจาก
เมืองเบอริงฮัมกลับมาเวลาลที่มครั้งถึงโฮเต็ลในเมืองลอนดอน เมื่อ
พวกราชทูตไปพักอยู่ที่เมืองใด ๆ เจ้าเมืองก็เอาใจใส่ให้เลี้ยงดูเป็นสุข
ทุกแห่งทุกตำบล ฯ

๑ วันอังคาร เดือนยี่แรม ๒ ค่ำ หนาว ปรอทลงถึงที่ยลยแปด
น้ำแข็ง วันพฤหัสบดี เดือนยี่แรม ๑๔ ค่ำ มีศเตอกริตติ เปนบุตร
เศรษฐีอยู่ในเมืองลอนดอน มาเชิญพวกราชทูตไปดูราเฑาที่บาน

๕๐ รายการต่าง ๆ ที่ทูตไทยไปดูที่เมืองเชฟฟีลด์ ตามที่ปรากฏในหนังสือพิมพ์
อังกฤษ ดังนี้

ทูตพักที่โฮเต็ลรอแชล นายแบกสัน แม่ยเมืองเชฟฟีลด์มาต้อนรับ วันจันทร์
พาไปดู

๑ โรงถลุงเหล็กกล้า ชื่อเอตนา

๒ โรงทำมิด ชื่อฮาตฟอด

๓ โรงถลุงเหล็ก ชื่อวิกเกอ

๔ โรงทำมิด ของนายโฮเซฟ รอเชอ ช่างหลวง

เวลาค่ำไปดูละครคอนแปนดิโมร์ ที่โรงทีเอเตอรอแชล วันอังคารไปห้างบอนเจมเบ็ด.

วันเสาร์ เดือน ๓ ขึ้น ๒ ค่ำ กวันรับสั่งให้มาเชิญพวกราชทูตทั้งหกคน
 ไปที่ตึกสำหรับชักรูปให้ช่างชักรูปถวาย^{๕๑} ราชทูตทั้งสาม จมนราชา
 มาตย์ นายพิจารณสรวิกิจ ห้าคนพร้อมกันขึ้นรถไปตึกนั้น แต่หม่อม
 ราโชทัย จับไข้อยู่ไปหาได้ไม่ นายช่างได้ชักรูปถวายแต่ห้ารูป ๗

๕๑ ถ้ารูปที่นายเมย์ล ถนนรีเอนด์ แต่หนังสือพิมพ์อังกฤษว่า ถ้าขึ้นไปหัว
 เมือง ที่ว่าตรงนั้นเห็นจะถ่ายใหม่อีก ในตอนกลับจากหัวเมือง ปรากฏว่า นายปาเกอ
 แฮมมอนต์ จะเป็นเศรษฐีๆ พ่อค้าไม่ปรากฏ เชิญทูตไปเลี้ยงกลางวันเป็นการประชุมใหญ่.

ตอนที่ ๘

ว่าด้วยเผ่าก๊วนที่วังชื้อบักกิงฮัม

ดูว่าเท่าใดการซ่อมทหารและการอาวาทเจ้าลูกเธอหญิงใหญ่

๑ วันจันทร์ เดือน ๓ ขึ้น ๔ ค่ำ เวลายามหนึ่ง ก๊วนรัชสั่งให้
เชษฐราชทูตทั้งสาม หม่อมราโชทัย ไปดูว่าเท่าใดวังชื้อบักกิงฮัม^{๕๒}
ขณะนั้นหม่อมราโชทัยกำลังป่วยอยู่ยังไม่หาย เวลาสองทุ่มเศษ
ราชทูตทั้งสามกับขุนจรเจนนเกล้าม มีศเคอเฟลด์ พร้อมกันไปตัก
วังชื้อบักกิงฮัม เจ้าพนักงานนำไปพักอยู่ในห้องต่อกันกับห้องที่เจ้าประมาณ
ยลีนาคี ก๊วนจึงเสด็จมาตรงประตูห้องที่ราชทูตอยู่ ราชทูตกับขุนนาง
อังกฤษยืนขึ้นพร้อมกันนมัสการลงคำนับ ก๊วนก็มารับ แล้วเสด็จเลยไป
ประมาณยลีนาคี ปริณสาลเบตจึงออกมาที่ราชทูตทั้งสาม พุดจาได้
ถามทักทายแล้วก็กลับไป เจ้าชายลูกเธอปริณสาลจึงถามราชทูตว่า
ท่านมาอยู่ในเมืองลอนดอนนั้นสนุกสบายอยู่หรือ ราชทูตตอบว่าสบายอยู่
ปริณสาลจึงถามว่า ได้ไปทะเลคอนแลงของต่างๆ ทัวแล้วหรือ ราชทูต
ว่าไปยังไม่ทั่ว ปริณสาลจึงถามว่า เมื่อไรท่านจะกลับไปเมืองไทย
ราชทูตตอบว่าอีกสามขวบอาทิตย์สี่ขวบอาทิตย์ ปริณสาลว่าท่านจะไป

แะเมืองฝรั่งเศสด้วยหรือ ราชทูตว่าอยากจะใคร่แะ แล้วปรีนส์เวลล์
ก็กลับไปในห้องที่รำเท้า เจ้าพนักงานจึงเชิญราชทูตทั้งสามไปกินน้ำ
ชาเลขนมในห้องที่สำหรับเลี้ยง ครั้นกินแล้วราชทูตจึงพากันมาคร่ำเท้า
อยู่ครู่หนึ่ง กวีนก็เสด็จขึ้น แล้วรับสั่งให้ขุนนางมาเชิญราชทูตทั้งสาม
ไปเฝ้าที่ข้างใน จึงตรัสถามว่าสบายอยู่หรือ ราชทูตทูลตอบว่าสบาย
อยู่ จึงรับสั่งว่าช่วยหายแล้วหรือ ราชทูตทูลว่าข้าพเจ้าไม่ได้ป่วย บ่วย
แต่ทวิตถ เตียนหายแล้ว กวีนรับสั่งเท่านั้นแล้วเสด็จขึ้น ราชทูตก็กลับ
มาโฮเต็ล ฯ

๑ วันพุธ เดือน ๓ ขึ้น ๖ ค่ำ เวลาสี่ทุ่ม กวีนให้เชิญราชทูต
ทั้งสาม หม่อมราโชทัย จมื่นราชามาตย์ นายพิจารณ์สรรพกิจ ไป
คร่ำเท้าอีกครั้งหนึ่ง ถึงเวลาพวกราชทูตพร้อมกันขึ้นรถไปที่วังขั๊กกิ่งซัม
แล้วไปนั่งอยู่บนที่แห่งหนึ่ง ใกล้จากที่รำเท้าประมาณสิบวา เยนเนอรัล
ก็ตั้งถามราชทูตว่า ท่านคร่ำเท้าชอบใจอยู่หรือ ราชทูตตอบว่าชอบใจ
แต่ทวิตถไม่ เยนเนอรัลก็ตั้งนำพวกราชทูตเข้าไปอยู่ในที่ใกล้
เป็นที่สำหรับกวีนหยดพัก พวกราชทูตยืนคกกวีนทรงรำเท้ากับเจ้าน้อง
ของปรีนส์อาลเบิร์ต บางทีก็เปลี่ยนทรงรำกับบิดาของปรีนส์เฟรททริก
วิลเลียม^{๕๓} ที่จะมาเป็นเชย ราชทูตคอยประมาณครึ่งทุ่ม แล้วพากัน
กลับออกมานั่งอยู่ห้องนอก ครั้นกวีนรำเท้าสิ้นเพลงแล้ว ก็พาพระญาติ
พระวงศ์ออกไปเสวยที่ห้องนอกสำหรับเลี้ยง

๕๓ คือ ที่ภายหลัง เป็นไคเซอร์วิลเลียมที่ ๑ เวลานั้นเป็นน้องชายเธอ ยังไม่ได้
ครองราชสมบัติ.

พวกราชทูตจึงพากันไปคอยเฝ้าอยู่ที่ประตู เมื่อวันจะเสด็จกลับ
 ครั้นวันเสวยแล้วเสด็จออกมานอก ราชทูตก็มั่งคั่งระค่านับพร้อมกัน
 กวั้นก็มั่งพระเคียรลงวัย แล้วเสด็จเลยไปที่ห้องว่าเท้าราชทูตจึงพากัน
 มานั่งอยู่บนที่ตามเค็ม อยู่ประมาณสิบนาที่ เจ้าพนักงานจึงมาเชิญพวก
 ราชทูตไปกินโต๊ะ ครั้นแล้วก็กลับมานั่งอยู่อีกประมาณครึ่งชั่วโมง
 กวั้นจึงเสด็จขึ้น ราชทูตก็กลับมาโฮเต็ล

๑ รุ่งขึ้นแปดวันกำหนดข้อมมหารที่สนาม ชื่อลู่วิชคำมอ
 มีศเตอเฟาล์จึงพาพวกราชทูตไป ที่สนามนั้นยาวประมาณสี่ร้อยเส้น
 กว้างประมาณสามร้อยเส้น มีทหารบนใหญ่ยืนน้อย ทหารม้าสามพวก
 ม้าขาวหมู่ ๑ ม้าดำหมู่ ๑ ม้าแดงหมู่ ๑ พวกทหารเฝ้าเท่าแต่ต่าง
 ต่าง ๆ ตามหมวดตามกอง เป็นหลายพวก มีพายัพทุก ๆ หมวด
 พวกทหารม้าก็มีแตรมีกลองทุกหมวด เมื่อเฝ้ากระบวนเป็นระเบียบ
 เรียบร้อยงามสง่า ทหารม้าเฝ้าเป็นคับเสมอกันไม่ได้กลั่น เมื่อหอก
 หักเสมอกันไปไม่มีม้าตัวใดขึ้นหน้าล่าหลัง เมื่อทำที่จะเข้ารบ ก็ดูเคล้า
 คล่องว่องไวรวดเร็วแข็งแรงนัก ทำเปลี่ยนแปลงท่าทางต่าง ๆ เป็น
 หลายอย่างหลายกระบวน อยู่จนเลิกแล้วราชทูตก็พากันกลับมา
 โฮเต็ล ฯ

๑ วันจันทร์ เดือน ๓ ขึ้น ๑๓ ค่ำ กวั้นรับสั่งให้เชิญราชทูตทั้งสาม
 หม่อมราชทูต ไปดูแข่งงารชาว่าเจ้าลูกเธอหญิงใหญ่กับเจ้าเพชรทริก
 วิสเลียม ทวีตซอ ซาเปลรอยล์ ถึงเวลาสี่โมงเช้าราชทูตทั้งสาม

หม่อมราโชทัย พร้อมกันขึ้นรถไปคอยอยู่ที่วัด ประมาณสี่สิยานาที
เจ้าหญิงมารดาเจ้าเฟรคตริกวิลเลียมมาถึงเข้าไปในโบสถ์ เวลาห้าโมง
เช้าวันจึงเสด็จมา อีกประมาณห้านาทีเจ้าเฟรคตริกวิลเลียมจึงตามมา
อีกครู่หนึ่งปรีนสวาลเบ็ตจึงพาเจ้าลูกเธอหญิงใหญ่มา เจ้าหญิงนั้นทรง
แต่งองค์ลวนเครื่องเพชร แต่เสื้อทรงเป็นเสื้อขาว และมีชายออกไป
ไปข้างหลังยาวประมาณสี่ศอก มีหญิงสาวรูปงามอายุรุ่นราวคราวเดียว
แต่งตัวเหมือนกันถือชายผ้าในสีกุ แต่เจ้าเฟรคตริกวิลเลียมแต่งอย่าง
นายทหาร ๓

ทันชาฟเจ้าจะแจ้งความไว้แต่ย่อ ๆ พอเป็นสังเขปว่า เมื่อแต่งงาร
เจ้าสององค์นั้นทำอย่างไรบ้าง ครั้นถึงพร้อมกันแล้ว เจ้าสององค์จึง
พากันเข้าไปคุกเข่าซบหน้าลงไว้พระ ฝ่ายมินิสเตอร์ซึ่งสมมติว่าเป็น
พระครูผู้ใหญ่ขึ้น จึงประกาศว่า ถ้าใครรู้ความประการใดที่ไม่ควร
จะให้เจ้าทั้งสองนี้เป็นสามีภรรยา ก็ให้ผู้นั้นว่ากล่าวขึ้นในขณะนั้น ถ้า
ไม่ว่าแล้วก็ให้หนึ่งเสียทีเดียวเถิดอย่าว่าอะไรเลย ครั้นไม่มีใครว่ากล่าว
สิ่งใดแล้ว พระครูจึงถามเจ้าทั้งสององค์ว่า ถ้าใครได้ทำความในข้อ
ที่ห้าม ก็ต้องให้การตามสัตย์ตามจริงในเวลาขึ้น อย่าปิดไว้ จะต้อง
ให้การเมื่อวันพระเจ้าพิพากษาโทษ เจ้าทั้งสององค์นั่งอยู่ แล้วพระครู
ผู้ใหญ่จึงถามเจ้าเฟรคตริกวิลเลียมว่า ท่านจะรับเจ้าหญิงนี้เป็นภรรยา
แล้วจะอยู่ด้วยกันตามบัญญัติของพระเจ้า จะรักกันจะร่วมทุกข์ร่วมสุข
กัน แลไม่สมัคสังวาสด้วยหญิงอื่นต่อไปจนสิ้นชีวิตจากกันหรือ เจ้า

เฟรดทริกวิลเลียมก็รับคำ แล้วพระครูจึงถามเจ้าหญิงรอยัลว่า ท่าน
จะรับเจ้าชายนี้เป็นสามีแล้วจะอยู่ด้วยกันตามบัญญัติของพระเจ้า จะรัก
กันจะฟังคำแลปรีนซ์ด้วยกันให้เป็นเกียรติยศ จะร่วมสุขร่วมทุกข์กัน ไม่
ไปสละค้ำจุนภักดีด้วยชายอื่นต่อไปจนตรายเท่าสิ้นชีวิตจากกันหรือ เจ้าหญิง
รอยัลก็รับคำ แล้วพระครูจึงถามว่าใครจะยกให้เจ้าหญิงนี้แต่งงานกับ
เจ้าชาย เจ้าอาลเบิร์ตผู้บิดาของเจ้าหญิงรอยัลก็พาเจ้าหญิงไปมอบให้
แก่พระครูผู้ใหญ่ ฝ่ายพระครูจึงรับมือเจ้าหญิงนั้นมาจากบิดา แล้ว
จับมือขวาของเจ้าเฟรดทริกวิลเลียม ให้มาจับมือขวาของเจ้าหญิงรอยัล
แล้วพระครูจึงอ่านคำสัญญา ให้เจ้าเฟรดทริกวิลเลียมว่าตาม ใจ
ความว่า ข้าพเจ้าขอปรีนซ์เฟรดทริกวิลเลียม จะขอรับปรีนซ์เซอร์รอยัล
เป็นภรรยา ได้แต่งการอาวหมงคลตั้งแต่วันนี้ไป จะให้ชั่วจะมีจะจน
จะทุกข์จะสุขด้วยกัน จะรักกันจนวันตายตามโอวาทของพระเจ้า แล้ว
เจ้าเฟรดทริกวิลเลียมก็วางมือเจ้าหญิงรอยัล พระครูจึงให้เจ้าหญิง
รอยัลเอามือขวามาจับมือขวาของเจ้าเฟรดทริกวิลเลียมไว้ข้าง พระครูจึง
อ่านคำสัญญานั้น ให้เจ้าหญิงนั้นว่าตาม ความที่ว่าก็คล้ายกันกับ
ความก่อนที่เจ้าเฟรดทริกวิลเลียมว่า แต่มีถ้อยคำสั้นกว่าที่จะฟังถ้อยคำ
แลปรีนซ์ก็ตาม แล้วเจ้าทั้งสององค์ก็วางมือออกจากกัน เจ้าเฟรดทริก
วิลเลียมจึงเอาแหวนที่เรียกว่าแหวนกล่าววางลงบนหลังสมุทให้แก่พระครู
พระครูก็หยิบเอาแหวนนั้นกลับคืนให้แก่เจ้าเฟรดทริกวิลเลียม เจ้า
เฟรดทริกวิลเลียมรับแหวนนั้นมาแล้วจึงสวมใส่ในนิ้วนางมือข้างซ้ายของ

เจ้าหญิงรอยัล แล้วเจ้าเฟรดทริกก็วิลเลียมก็จับแหวนถึไว้ จึงกล่าวคำว่า
 เราจะรับท่านเป็นภรรยาของเราด้วยแหวนวงนี้ เราค่านับท่านด้วยกาย
 ของเราแลทรัพย์สินสมบัติของเราที่มีอยู่ในโลกนี้ แล้วก็วางมือออกจาก
 แหวนคุกเข่าลงทั้งสององค์ พระครูกับพวกศิษย์ก็สวดขึ้นพร้อมกัน
 เมื่อสวดจบลงแล้วจึงให้เจ้าทั้งสององค์จับมือกันไว้ แล้วพระครูจึงว่าพระเจ้า
 ใต้โปรดให้เจ้าทั้งสองนี้เป็นสามีภรรยากันแล้ว ตั้งแต่นั้นไปอย่าให้ผู้ใด
 ผู้หนึ่งทำให้พลัดพรากจากกันเลย จนตายเท่าสิ้นชีวิตจากกัน แล้ว
 พระครูก็อวยพรให้ แต่บรรดาพวกศิษย์ทั้งปวงก็ร้องเพลง อวยพรขึ้น
 พร้อมกัน แล้วประโคมมโหรีขับพาทย์เสียงสนั่นกึกก้องไปทั้งโบสถ์ เมื่อ
 สวดจบการเสร็จกันแล้ว เวลาบ่ายโมงหนึ่งก็ถึงเสด็จกลับไปยัง
 บั๊กกิงฮัมพร้อมด้วยพระวงศ์ทั้งสองฝ่าย ในเวลาทำการอาวาทน์
 ในโบสถ์นั้น ผู้ซึ่งเข้าไปทั้งชายหญิงประมาณสองร้อยคน เข้าไปได้แต่
 พระญาติพระวงศ์กับเจ้าพนักงานแลพวกมโหรี อีกขุนนางผู้ใหญ่ทั้ง
 ภรรยาแต่ล้วนคนที่โปรดปรานมากจึงได้เข้าไป มีคเณศเฟาล์บออกราชทูต
 ว่า ขุนนางแลเศรษฐีปราดนาจะใคร่เห็นการนี้มากนัก แต่ว่าถึงจะเสีย
 เงินคนหนึ่งสักสองพันปอนด์ คิดเป็นเงินบาทสองร้อยชั่งก็เข้ามาไม่ได้
 ๑ ในคำวันนั้นกวันให้เชิญราชทูตทั้งสาม หม่อมมาไซทัย จมื่น
 ราชามาตย์ นายพิจารณ์สรรพกิจ ไปฟังมโหรีสำหรับใหญ่ที่วังบั๊กกิงฮัม
 มีชายพวกหนึ่งหญิงพวกหนึ่งร้องขับกล่อมตามภาษาอังกฤษ กวันแล

ปรีณสอาดเบียดกับเจ้าลูกเธอชายหญิง ปรีณสเฟรคตริกวิลเลียม พระ
 วงศ์นางวงศ์ของกวัน แลขุนนางฝ่ายในฝ่ายหน้าไปประชุมกันหลายร้อย
 คน ถึงเวลาที่ทุกคนโปรดให้พวกราชทูตไปกินน้ำชากาแฟขนมผลไม้
 เจ้าพนักงานก็นำไปที่ห้องเลี้ยง ครั้นกินเสร็จจึงกลับมานั่งฟังอยู่ตามที่
 จนน้องยามเคศกวันเสด็จขึ้น ราชทูตก็กลับมาสเวยเต็ล ฯ

ผู้
 ชอ
 ก
 เฟ
 ชอ
 เก
 รา
 จน
 พว
 ยน
 ปรี
 กว
 หล
 ไป

ตอนที่ ๙

ว่าด้วยกวันให้เจ้าหญิงลูกเธอปรีนเซส
กับปรีนส์เฟรดทริกวิลเลียมลาไปเมืองปรัสเซีย
แลราชทูตไปคุกเกล้าแลแม่ น้ำนม

๑ วันเสาร์เดือน ๓ แรมค่ำ ๑ กวันให้เชิญพวกราชทูตไปตั้ง
ชอเซนต์เยมส์ เปนราชวังเก่า เคียงกับวันไม้ไผ่ตั้งอยู่ โปรตให้
คุกเกมบริชอยู่วันนั้น กวันจะให้เจ้าหญิงลูกเธอปรีนเซสรอซัล กับปรีนส์
เฟรดทริกวิลเลียมซึ่งเปนสามีลาไปอยู่ด้วยกันที่เมืองปรัสเซีย คือเมือง
ของเจ้าเฟรดทริกวิลเลียม ถึงเวลาบ่ายโมงเศษมิสเทอเฟลส์ กับตัน
เกลเวอร์ริง ก็พาพวกราชทูตขึ้นรถไปถึงวัง เจ้าพนักงานจึงให้พวกราชทูต
คอยอยู่ที่ห้องใหญ่ กับด้วยพวกขุนนางอังกฤษทั้งภรรยาพร้อมกัน
จนบ่ายสองโมงกวันเสด็จออก เจ้าพนักงานเปิดประตู พวกเลอร์ดแล
พวกขุนนาง กับพวกราชทูต ก็ติดตามกันเข้าไปเป็นแถว กวันเสด็จ
ยืนอยู่ตรงหน้าพระที่นั่งจโรน ถัดไปข้างซ้ายปรีนส์ออลเบิร์ต ต่อไป
ปรีนเซสรอซัล แล้วปรีนส์เฟรดทริกวิลเลียมแลคซเซสเกนต์มาร์กา
กวันยืนเรียงกันไป แต่พวกพระญาติพระวงศ์นอกนั้น ยืนเรียงกันอยู่ข้าง
หลังกวันอีกแถวหนึ่งประมาณยี่สิบเอ็ดคนสองคน เมื่อขุนนางเฝ้าเข้า
ไปใกล้ที่กวันทรงยืนอยู่นั้น ขุนนางผู้เข้าไปจึงส่งคำทัก คือกระตาศที่

เขียนชื่อตำแหน่งของตัวให้กับขุนนางผู้หนึ่ง ซึ่งยืนอยู่ริมกวั้น ข้าน
 ถวายว่าคนนั้นเป็นขุนนางตำแหน่งนั้น แล้วจึงเคาะเข้าไปตรงกวั้น ก็มี
 ศิระลงคำนับ กวั้นก็มพระเคียรย่อพระองค์ลงรับ แล้วต่อไปปรีณส
 าลเปิดแลเจ้าซึ่งยืนเรียงกันอยู่ทุก ๆ องค์ แล้วก็เลยมาออกประตู
 ข้างหนึ่งไปคอยอยู่ข้างนอก แต่พวกราชทูต กวั้นโปรดให้ค้อยู่ข้างใน
 จนสำเริง พวกขุนนางกับภรรยาซึ่งเข้าไปนั้นประมาณพันคน กวั้น
 เสด็จมาขึ้นรับคำนับกับปรีณสาลเปิด ปรีณสเชษฐยัล ปรีณสเฟรตทริก
 วิลเลียม ทิชเชสเกนต์แลพระวงศานวงศ์ แต่เวลาบ่ายโมงหนึ่งจนถึง
 บ่ายสี่โมงเศษจึงเสด็จขึ้น ๕๔ ๖

๑ วันอังคาร เดือน ๓ แรม ๔ ค่ำเวลาในเที่ยง ปรีณสเฟรตทริก
 วิลเลียมพาปรีณสเชษฐยัลกลับไปเมืองปฐา ทางที่เจ้าทั้งสองจะลง
 ไปเรือนั้น แต่บรรดาราษฎรทุกบ้านทุกเรือนจัดแจงตกแต่งยกดอกไม้
 ไม้ ยกรังทั้งสองฟากถนนจนตลอดถึงท่าที่จะลงเรือ แต่พวก
 ราชทูตหาได้ไปไม่ได้ ด้วยมีธุระไปเยี่ยมญาติชาวปากมเขตแคว
 ในวันนี้หน้าคางเขนตบยักคำ ทบยักนหนนาประมาณห้านวทกน
 แลดูชาวสาตเหมือนนาเกลือ

๕๔ เสด็จออกอย่างนี้เป็นารับตามฤๅ มิใช่การพิเศษ

๕๕ ฮารีปากมนี้ เคยเป็นทูตนำสัญญาไทยทำกับอังกฤษมาแลก ภายหลังได้เป็น
 เชอ แฮรีปากม เป็นผู้มีชื่อเสียงทางเมืองจีน.

๑ วันจันทร์ เดือน ๓ แรม ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าสองโมง ราชทูตไป
 ๕๖ (คุกขังนักโทษ แล้ววันที่ไปนั้น) คนไทยถึงสิ้นชีวิตเขาผูกคอ
 แขนวที่หน้าคุก คนนั้นเป็นไทยเพราะยิงคนตาย ฯ

๑ วันศุกร์ เดือน ๓ แรม ๑๔ ค่ำ มีศเทอเฟลด์พาพวกราชทูตไป
 ๕๖ คุกคลังเงินคลังทอง ๕๖ คุกคลังนั้นทำแน่นหนา ก่อด้วยศิลาแผ่นใหญ่ ๆ
 มีผู้รักษากวดยันมั่นคง ทองแดงเงินซึ่งไว้ในคลังทำเป็นลิ้ม ๆ ประมาณ
 ยาวศอกคืบ หน้าใหญ่สองนิ้ว หน้าน้อยนิ้วกึ่ง วางลำดับซ้อนกันขึ้นไป
 เหมือนกองอิฐ เป็นหลายกอง ฯ

๑ วันเสาร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑ ค่ำ พวกราชทูตไปหาเลอร์ดปามีค
 ๕๗ ตอน ๕๗ ซึ่งเป็นที่สำเร็จราชการทั่วทั้งเมือง แลเลอร์ดกลาเรนคอน
 เป็นผู้สำเร็จราชการฝ่ายกรมท่า บอกว่าจะขอลากลับคืนเข้ามารุงเทพ ฯ
 เลอร์ดกลาเรนคอนก็รับคำว่าแล้วจะกำหนดวันให้ ฯ

๑ วันพุธ เดือน ๔ ขึ้น ๕ ค่ำ มีศเทอเฟลด์พาพวกราชทูตไป
 ลงเรือกลไฟเที่ยวตามลำแม่น้ำเทมส์ แม่น้ำนี้อยู่ในกลางเมือง
 ลอนดอน เหมือนอย่างแม่น้ำเจ้าพระยาที่อยู่ในกรุงเทพ ฯ นี้ แม่น้ำ
 นี้มีสะพานข้ามแปดแห่ง บางสะพานทำด้วยเหล็ก บางสะพานก่อด้วย
 ๕๘ ศิลา ในจังหวัดที่ทำสะพาน เมื่อน้ำขึ้นรถกลีบเอ็ดศอก ลงรถเจ็ดศอก
 เศษ พันสะพานลงไปในน้ำลึกมาก กำปั่นใหญ่เข้าออกได้ แม่น้ำนั้น

๕๖ ที่ว่าคลังนี้ คือ แบงก์ออฟอิงแลนด์ ธนาคารเมืองอังกฤษ

๕๗ เป็นอรรถมหาเสนาบดี.

ข้างแห่งกว้าง ข้างแห่งเท่ากันกับแม่น้ำในกรุง ฯ ข้างแห่งก็แคบกว่า
 ตามริมคลองทั้งสองฟากลงเขื่อนเหล็กข้าง เขื่อนศิลาข้าง เขื่อนไม้ข้าง
 มีตึกและอุบลออกไปตามลำน้ำ แต่กำปั่นที่อยู่ในอุบลแล้วกำปั่นนั้นลงออกไปมา
 ทั้งใหญ่ทั้งเล็ก เป็นเรือกลไฟบ้าง เรือใบบ้าง มากกว่าหมื่นลำ
 ราชทูตลงไปตามลำแม่น้ำทางประมาณหกวันแล้วจึงกลับขึ้น
 มาแวะที่กำปั่นเหล็กลำใหญ่ที่ต่อใหม่ เจ้าของเรือเห็นพวกราชทูตขึ้น
 ไปบนกำปั่น ก็มีความยินดีมาต้อนรับ นำไปเที่ยวดูบอกกล่าวชี้แจงจน
 ตลอดลำ แล้วราชทูตก็ลงเรือกลไฟกลับมาโฮเต็ล ฯ

วัลค

ชุนนา

พวง

ให้เข

นั้น

บนย่า

ชุนนา

ที่หน

ึ่งกล

ข้างท

เหม

เลอว

ตอนที่ ๑๐

ว่าด้วยกวันตังขุนนางแลราชทูตเข้าเฝ้าทูลลา
ราชทูตไปตู่ที่ขังคนบ้า แลบริติชมิวเซียม

๑ รุ่งขึ้นวันพฤหัสบดี เดือน ๔ ขึ้น ๖ ค่ำ กวันรัชสั่งให้เบนเนอ
รัลคัสต์มาเชิญพวกราชทูตไปเฝ้าที่วังเซนต์เยมส์ เป็นวันกำหนดพว
ขุนนางเข้าเฝ้า แล้วจะไปรุดตังขุนนางด้วย เวลาบ่ายสองโมงเศษ
พวกราชทูตก็ขึ้นรถไปคอยอยู่ที่วัง ถึงเวลาบ่ายสามโมงกวันเสด็จมา
ให้เปิดประตู ขุนนางก็เข้าไปคำนับทุกคน แต่ขุนนางซึ่งจะรับเป็นที่เชอ
นั้น เข้าไปนั่งคุกเข่าอยู่ตรงพระพักตร์ กวันจึงเอาพระแสงดาบวางลง
บนบ่าซ้าย แล้วยกมาวางลงบนบ่าขวา แล้วเบนพระหัตถ์ออกมา
ขุนนางคนนั้นจึงเอามือของตัวรองลงใต้ฝ่าพระหัตถ์ เอาปากจูบอำมรงค์
ที่หนึ่ง แล้วลุกขึ้นเฝ้าถอยหลังออกไป ไกลประมาณสามวา แล้ว
จึงกลับหน้าเฝ้าถอยออกไป แต่ฝ่ายขุนนางหิวเมืองเข้าไปถึงก็คุกเข่าลง
ข้างหนึ่งส่งหนังสือถวาย กวันทรงรับเอา แล้วเบนพระหัตถ์ให้ ทำ
เหมือนเช่นว่ามาแล้วทุก ๆ คน จนบ่ายสี่โมงเศษกวันจึงเสด็จขึ้น
เลอรถกลาเรนคอนจึงบอกราชทูตว่า กวันกำหนดให้พวกราชทูตเข้า
เฝ้าทูลลาในวันพรุ่งนี้ ฯ

๑ วันศุกร์ เดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ เวลาบ่ายสามโมง ราชทูตทั้งสาม หม่อมราโชทัย จมื่นราชามาตย์ นายพิจารณ์สรรพกิจ ขุนปรีชาชาญสมุทล่ำม เจ็ดคนพร้อมกันขึ้นรถไปเฝ้าท้าววัชรกิงชิม กวีนโปรดให้พวกราชทูตเข้าไปเฝ้าในห้องเรียกว่าห้องจัน ห้องนั้นตกแต่งล้วนแต่ของจันเป็นเครื่องประดับประดา แลเครื่องใช้โต๊ะเก้าอี้เป็นของจันทั้งสิ้น กวีนกับปรีนสธาลเบียดันเคียงกันอยู่ ครั้นพวกราชทูตคำนับพร้อมกันแล้ว กวีนจึงตรัสเรียกหม่อมราโชทัยเข้าไปแล้วตรัสว่า พวกราชทูตมาอยู่ในเมืองลอนดอนเราได้ยินว่ามีความสุขอยู่ แต่เสียค่ายนักที่ต้องมาถูกกฎหมาย ราชทูตให้ทูลว่า ความहनุนั้นไม่สู้เป็นไรนัก ด้วยมาอยู่นานก็เคยไป กวีนจึงรับสั่งว่า เราปรารถนาให้พวกท่านทั้งปวงไปจึงมีความสุขตลอดถึงบ้านถึงเมืองเกิด เมื่อท่านทั้งปวงไปถึงแล้วจงกราบทูลพระเจ้ากรุงสยามด้วย ว่าเราขอให้ทรงพระชนมายุยืนยาวอยู่ในราชสมบัติทั้งสองพระองค์ อนึ่งก็การอันใดที่ท่านได้เห็นได้ยิน จงกราบทูลถวายชี้แจงให้ทรงทราบด้วย หม่อมราโชทัยก็ขอร้องราชทูตตามรับสั่งแล้ว จึงทูลว่าถ้าพวกข้าพเจ้าได้กลับไปถึงกรุงเทพ ฯ แล้ว จะกราบทูลให้ถืถ้วน ว่าพระองค์ทรงพระเมตตาโปรดปรานรับรองให้มีความสุขสบายอย่างไร แลการอันใดที่พวกข้าพเจ้าได้เห็นได้ยิน ก็จงกราบทูลให้เสร็จสิ้นทุกประการ กวีนจึงรับสั่งว่าดีแล้ว ปรีนสธาลเบียดจึงตรัสบ้าง ความก็คล้ายกับกวีนรับสั่ง แล้วพวกราชทูตก็ทูลลาออกมาขึ้นรถกลับไปโชนเต็ด ฯ

เอาต
เกิดค

ทำเป
คนย
ย่ำค
คังน
โตะ
เครม
เอาใ
ปรนิ

ของ
รับค

เซียม

เข้าเป

๑๐ วันเสาร์ เดือน ๔ ขึ้น ๘ ค่ำ พวกเลอเวร์ ที่เป็นขุนนางผู้ใหญ่
เขาตราสำหรับที่ไปกินถวายแก่กวัน ๕๘ ทูลลาออกนอกราชการ ด้วย
เกิดความช่นเพราะรัชระฝ่ายฝรั่งเศส ฯ

๑๑ วันจันทร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ พวกราชทูตไปคุยกับคนบ้า
ทำเป็นตึกใหญ่กว้างขวาง ในนั้นมีที่สำหรับสั่งสอนศาสนา เทศน์ให้
คนบ้าฟังทุกวันอาทิตย์ ที่ในตึกเป็นห้องใหญ่บ้าง ห้องเล็กบ้าง แต่
บ้าที่คลั่งมากไม่ได้สติ กินโคกโลกโผนโคนเสาโคนไม้ทำร้ายแก่คนอื่น
ดังนั้น จึงไว้ในห้องมีเบาะมีนวมตามพื้นแลฝา จึงจะกินจนประการ
ใดเนื้อตัวก็ไม่เจ็บช้ำ ในตึกนั้นทำสะอาดหมดจดงดงามประหนึ่งว่าเรือน
เศรษฐี มีหมอล้วนคนคอยปรนนิบัติรักษาประจำอยู่มิได้ขาด บ้าผู้ชายก็
เอาไว้วส่วนชาย บ้าผู้หญิงก็เอาไว้วตามผู้หญิง มิให้ปนปะละกัน ผู้
ปรนนิบัตินั้นพกคำสั่งไถ่ถอนอ่อนหวานปลอบโยน มิให้คนบ้าเคืองใจเลย ฯ

๑๒ วันพุธ เดือน ๔ ขึ้น ๑๒ ค่ำ มีศเทศาภิบาลเชิญพระราชสาส์น
ของกวันกับสำเนาฉบับหนึ่งมาส่งให้ราชทูต ฯ

๑๓ วันพฤหัสบดี เดือน ๔ ขึ้น ๑๓ ค่ำ พวกเลอเวร์คนใหม่เข้า
รับตราสำหรับที่ว่าราชการแทนเลอเวร์คนเก่า ฯ

๑๔ วันศุกร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๔ ค่ำ พวกราชทูตไปคุยกับวิคตอริอัส
เซียม เปนที่ไว้รูปสัตว์ต่าง ๆ คือสัตว์บก สัตว์น้ำ แต่เป็นรูปสัตว์

๕๘ ถ้อยการเปลี่ยนรัฐบาล พวกลิเบอรัลออกจากตำแหน่ง พวกคอนเซอร์เวติฟ
เข้าเป็นรัฐบาล

ตายแล้วผ้าทองเอาไปใส่ไม่ให้เนาบ่อยเสียไป ๑ เหมือนยังมีชีวิตอยู่
เวลาเข้าไปคุกหนึ่ง ๑ ที่นั้นเรียกมาค้าตุ๋นซอ ๑ ซันล่างเพนทชาย
ของ ๑ ซันสองซันสามทำเป็นรูปบนควยขึงประสม มีรูปกวัน รูปปิ่น
ตาลเบ็ด ๑ แลเจ้าลูกเธอทั้งเก้าองค์ ๑ กับพระวงศานวงศ์ ๑ แลรูป
กษัตริย์ต่างเมืองต่างชาติก็มีมาก ๑ รูปดึก ๑ รูปเลอรด ๑ รูปคนอิน ๑
อินบ้าง ๑ นึ่งบ้าง ๑ บางรูปก็กลอกหน้ากลอกตาได้ ๑ รูปผู้หญิงคนหนึ่ง
นอนหายใจเหมือนคนนอนหลับ ๑ รูปทั้งปวงแต่งตัวด้วยเสื้อผ้าเลขของ
อินตามยศ ๑ ล้วนของจริง ๑ ทั้งสิ้น ๑ คหิวพรรณสดฐานเหมือนคนเป็น
นึ่งพุดาปราโสดตามมิตรสหายไปมาเยี่ยมเยียนชั่งกันแลกกัน ๒

๒. © วันเสาร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เวลายามหนึ่งกับสิยนาท มี
จันทร์ปรากฏ จับช้างทิศอาคเนย์ ฯ

ตอนที่ ๑๑

ว่าด้วยราชทูตออกจากเมืองลอนดอนไปถึงท่าโคเวอ แดกลับว่าด้วยประเทศเครตบริติช

๑ วันจันทร์ เดือน ๔ แรม ๒ ค่ำ มีศเทอเฟลด์มาแจ้งแก่ราชทูตว่า ได้รับหนังสือกำหนดมาว่า อีกสามวันพวกราชทูตจะได้ออกจากเมืองลอนดอน^{๕๕} รุ่งขึ้นราชทูตไปลาเลอร์ดมาลเมสเบอรี ผู้สำเร็จราชการฝ่ายเมืองต่างประเทศ แทนเลอร์ดกลาเรนดอน ฯ

๑ วันพฤหัสบดี เดือน ๔ แรม ๕ ค่ำ เวลาเช้าสองโมง มีศเทอเฟลด์ เชิญราชทูตกับขุนนาง แลผู้มีชื่อพร้อมกันยลยเจ็ดคนขึ้นรถไฟออกจากเมืองลอนดอน^{๖๐} ทางเจ็ทลีสองไมล์ คือสามพันสองร้อยสามสิบเส้นถึงท่าโคเวอ มีศเทอเฟลด์จัดแจงให้ขึ้นไปกินอาหารบนไฮเตล

๕๕ ตั้งแต่ทูตไทยไปถึง รัฐบาลอังกฤษให้หมอนคน ๑ ชื่อตัวดี เป็นผู้คอยดูแลรักษาไข้เจ็บของพวกทูต หมอนคนนั้นทำความเห็นขึ้นรัฐบาลว่า ตั้งแต่เข้าฤดูหนาวพวกทูตไทยไม่มีใครสบาย อยู่ช้ำไปเกรงจะทนหนาวไม่ได้ จึงกำหนดวันให้กลับ เรืองนี้มีพวกทูตไปในกองทูตคราวนั้นเล่าว่า ใครไปเจ็บคน ๑ หมอฝรั่งมาตรวจว่าเพราะทนหนาวไม่ได้ เกรงจะเป็นอันตราย พอหมอไปแล้วทูตที่เป็นคนไข้คน ๑ ลูกขึ้นเปลืองเสื่อผ้า นุ่งแต่กางเกงชั้นใน ว่าไม่เห็นหนาวอะไร อยู่ในเมืองไทยหนาวกว่านั้นอีก

อนึ่งปรากฏว่า เมื่อก่อนทูตจะออกจากลอนดอน ได้ไปส่งกักเย็บมเอกอรรค ราชทูตฝรั่งเศส แลเอกอรรคราชทูตเดอร์กีด้วย

๖๐ ขาทูตกลับมีทหารนำเหมือนเขาไป

พักอยู่จนเกือบบ่ายโมงหนึ่งจึงไต่ลงเรือกลไฟออกจากท่าโคเวอซามทะเล
ไปท่ากาลิสฟากข้างฝรั่งเศส แต่ท่าโคเวอถึงท่ากาลิสทางยี่สิบไมล์
คือเการ์รอยเส้น เมื่อไปถึงกลางทางแลดูเห็นฝั่งทั้งสองข้าง คือฝั่ง
แคลนคองฝรั่งเศส ฯ

๑ ที่นี้จะกล่าวด้วยภูมิประเทศ เกาะเมืองอังกฤษที่เรียก
เครตยวิติน ถ้าจะวัดโดยยาวห้าร้อยแปดสิบไมล์ คือของไทย
เป็นหกสิบห้าโยชน์กับร้อยเส้น แต่โดยกว้างนั้น บางแห่งแคบ
บางแห่งกว้าง จะกำหนดแน่ไม่ได้ เกาะนั้นอยู่ในมหาสมุทรอินเดีย
ทิศตะวันตกเฉียงเหนือแห่งเมืองไทย ที่ในเกาะเครตยวิตินมีภูเขา
ชันไม่น้อย มีหัวเมืองใหญ่อยู่ในเกาะแปดสิบห้าเมือง มีกำนันไป
เที่ยวค้าขายแก่นานาประเทศประมาณสามหมื่นลำ ที่ในเกาะเครตยวิติน
เมืองลอนดอนเป็นเมืองหลวง ตั้งอยู่ฝ่ายทิศอากาศแห่งเกาะนั้น ที่ใน
เมืองทำงานนัก แต่ไม่มีกำแพงล้อม มีแต่ข้อมใหญ่อยู่แห่งหนึ่ง
มีวัดประมาณหลายร้อยวัด ที่เป็นวัดใหญ่ชื่อ ซันต์เปาโลหนึ่ง
แลเวสต์มินสเตอร์แอบเบย์หนึ่ง

มีโรงละครอันใหญ่อย่างดีกว่าลิบแห่ง แต่ละคอนนั้นไม่ไ้ไปเล่นที่
อื่น ๆ เหมือนละครในเมื่อนั้น เล่นอยู่แต่ในคืนที่ทำไว้สำหรับเล่น
สองยามจึงเลิก ถ้าคนจะเข้าไปก็ต้องเสียเงินให้มากยิ่งน้อยอย่าง
ที่ใดแลไม่ก็ ในคืนโรงละครนั้นทำเป็นสี่ชั้นอย่างห้าชั้นอย่าง ถ้าคนมี
ก็อยู่ชั้นต่ำ ต้องเสียเงินมาก ด้วยเห็นตัวละครอันไกล สูงขึ้นไปเสีย
เงินน้อยลง แต่เห็นไกลออกไปทุกชั้น ด้วยที่สูง ฯ

เติก
คุก
แต่

จ่าย
มี

กระ
มี

ทุก
ถึง
ให้

ประ
ทง

วิม

ศิลา

คอย

ตาม

โปลิ

๑ มีตักเลียงคนช่วยใช้ประมาณร้อยห้าสิบก ๑ มีท่อนหนึ่งสี่
 เตกประมาณสามร้อยตักเศษ ที่แจกยาคนยากจนประมาณสองพันแห่ง
 คุกใส่คนโทษมีอยู่สิบสี่คุก คนที่ติดคุกไม่ได้ใส่ตรวนจำของเลย เป็น
 แต่ขังไว้ไม่ให้ไปไหน ผู้คุมรักษากวขัน ใช้ทำการอยู่ในนั้นไม่
 ง่ายให้ออกไปทำการข้างนอก คุณนั้นก่อด้วยศิลาหนาแน่นมั่นคงมาก
 มีทหารคอยระวังรักษาอยู่เป็นนิจ พร้อมด้วยเครื่องคัสตราอาวุธ
 กระสุนดินดำ ในคุกทำสะอาด มีท่อนสาสนาให้คนฟังทุกวันอาทิตย์
 มีหมออยู่สำหรับรักษาโรค มีที่นั่งนอนเลือกทางเก่งผ้าม่านนอนพร้อม
 ทุกคน แต่อาหารการกินพาลจะขัดสน จ่ายแจกให้แก่พอเลี้ยงชีวิต
 ถึงใครมีมิตรสหายญาติกา หามาส่งก็ไม่ได้ ด้วยผู้คุมไม่เปิดประตู
 ให้เข้าไป เหตุฉนั้นคนที่ติดคุกจึงต้องอดอยากลำบากมาก ฯ

๑ ในเมืองลอนดอนมีถนนหลายร้อยถนน ๆ ที่เป็นถนนใหญ่
 ประมาณกว้างแปดวา ที่เป็นถนนเล็กกว้างห้าวาบ้าง สี่วาบ้าง ถนน
 ทั้งนั้นปูด้วยศิลาทำเหมือนแผ่นอิฐ แลประตูแค่งสำหรับรถแลม้าเ
 ริมถนนทั้งสองข้างยกขึ้นสูงหกนิ้ว กว้างประมาณห้าศอก ปูด้วย
 ศิลาใหญ่ หน้าศอกคืบสี่เหลี่ยมเป็นทางคนเ
 คอยดูเหตุการณ์ เ
 เค็รประจำรักษาอยู่ทุกถนนทั้งกลางวันแลกลางคืน
 ตามสองข้างถนนมีเสาเหล็กสูงประมาณห้าศอก ยักห่างกันประมาณ

๖๐๐ที่เรียกว่าพวกอำเภอดรณ ก็คือโปลิศ เวลานั้นในกรุงเทพ ฯ ยังไม่ได้จัดตั้ง
 โปลิศ จึงไม่เรียกในที่นี่.

สิบวา แต่ชักเยือกกันเป็นพันปลา ไม่ชักเป็นคู่ บนปลายเสาใส่โคม
 แก้วตามไฟในเวลากลางคืน ไฟที่ตามอังกฤษเรียกแคส เป็นของ
 ประหลาดไม่ต้องใช้น้ำมันแล้ได้เหมือนตะเกียงธรรมดา เป็นแต่หลอดชน
 ไป เอาแต่ไฟจุดที่ปลายหลอดก็ติดสว่างดี เมื่อจะให้ดับก็บีบคองเสียอย่า
 ให้ลมเคียวได้ ไฟก็ดับ อันไฟแคสนั้นอังกฤษใช้ทั่วไปทุกบ้านทุกเรือน
 เรือนทั้งปวงที่ในเมืองล้วนแต่ตั้งทั้งนั้น ก่อด้วยศิลาข้าง ด้วยอิฐข้าง ทำ
 เป็นสามชั้นข้าง ลีชั้นข้าง ห้าชั้นข้าง หกชั้นข้าง แต่หลังคาทำแบนๆ
 ขานหน้าข้างทำเป็นสองชั้น ขานไม้อยู่ชั้นนอก กระจกอยู่ชั้นใน แล้วมี
 ม่านอีกชั้นหนึ่ง เป็นแพรข้าง เป็นผ้าข้าง ฝานั่งข้างในปิดกระตาศลาย
 พืนเรือนนั้นยุพรม ไม่ได้ปูเสื่อเลยทุกบ้านทุกเรือน ที่ฝานั่งมีเตา
 ทำด้วยเหล็กสำหรับใส่ไฟให้อุ่น แล้วมีปล่องตลอดขึ้นไปจนพ้นหลังคา
 ให้ควันขึ้นได้ไม่ให้อบอยู่ในเรือน คนในเมืองลอนดอนนั้นต่อมั่งมีเงินมาก
 จึงจะมีเรือนอยู่ ด้วยที่ดินแพง ค่าจ้างคนทำเรือนก็ต้องเสียเงินมาก
 ถ้ามีเงินสองร้อยหรือสามร้อยชั่งแล้วไม่พอจะทำเรือนได้ ต้องเช่าเรือน
 อยู่ คนที่มีเงินเพียงยี่สิบสามสิบชั่งยังว่าเป็นคนจน บางทีต้องเป็นลูก
 จ้างทำการของนาย ก็นาย อยู่ในเรื่องของนาย ตัวจะออกหากิน
 ต่างหากไม่ได้ ด้วยเข้าของสารพัดแพงนัก ทุนน้อยเท่านั้นจะทำอันใดก็
 ขัดสน ตามคึกซ์ล่างสองข้างถนนในเมืองเป็นห้างร้านขายเครื่องทอง
 เครื่องเงิน เครื่องแก้ว เครื่องเหล็ก เครื่องทองเหลืองทองแดง เครื่อง
 ศิลา เครื่องกระเบื้อง เครื่องไม้แลแพรผ้า เครื่องอื่น ๆ ก็มากมาย

หลายอย่างต่าง ๆ ตามแต่ผู้ซื้อจะปรารถนาสิ่งใดก็เที่ยวเลือกดู ซื้อได้
ตามประสงค์ ฯ

๑ ในเมืองลอนดอนมีแม่น้ำอยู่กลางเมืองแม่น้ำหนึ่ง ชื่อเทมส์
ไหลมาแต่ภูเขาข้างทิศตะวันตกเฉียงเหนือ มาลงทะเลข้างตะวันออก ใน
แม่น้ำเทมส์มีเรือกลไฟหลายร้อยลำ เป็นเรือจ้าง ตกแต่งห้องที่นั่ง
ที่นั่งงดงามวิจิตรบรรจง คอยรับส่งคนขึ้นล่องเที่ยวเล่นในลำน้ำตามสบาย
ฝ่ายบนบกก็มีรถเทียมด้วยม้า ๆ เทียบข้าง คู่หนึ่งข้าง สองคู่ข้าง คอย
รับจ้างคนไปมาตามถนน รถเหล่านั้นทำต่าง ๆ กัน มีฝากระบอกข้าง
ไม่มีฝาย่าง บางรถข้างในนั่งได้สองคน บางรถนั่งได้สี่คน มีเขานั่ง
ข้างหลัง ที่พนักใสนุ่มนวลนุ่มอ่อนนุ่มเป็นรถอย่างดี ยิ่งรถอย่างอื่นเป็น
รถใหญ่ไม่สู้ดีนั้น นั่งข้างในได้ถึงสี่สองคน บนหลังคาก็นั่งได้อีก
หลายคน แต่รถอย่างนั้นราคาถูก ผู้ที่ไม่พอใจไป ด้วยคนมากมาย
หลายชนิด ฯ

๑ ยักรถวิเศษอีกอย่างหนึ่ง คือรถไฟสำหรับใช้ทางไกล ไปได้
ตลอดทุกหัวเมืองที่อยู่ในเกาะบริติช ทางรถไฟนั้นทำด้วยเหล็ก
เป็นทางตรง ถ้าถึงภูเขาที่เจาะเป็นอุโมงค์ตลอดไปจนข้างโน้น ที่เป็น
เนินต่ำ ๆ ก็ตัดเนินลงเป็นทางราบเสมอพื้น ถ้าถึงแม่น้ำหรือคลอง ก็ก่อ
สะพานศิลาข้าม ถ้าเป็นที่ลุ่มก็ถมขึ้นให้ดอนเสมอ แล้วทำเป็นสองทาง
ข้าง สี่ทางข้างเคียงกัน ทางรถไฟทางหนึ่ง ทางรถมาทางหนึ่ง ไม่
ให้รวมทางด้วยกลั้วระโดนกัน ที่เรียกว่ารถไฟนั้นใช้จะเป็นรถไฟทุก

รถสามล้อ เป็นรถไฟอยู่รถเดียวแต่รถหน้า แล้วลากรถอื่นไปได้ถึงยลีย
 รถเคียว บางทีถ้าจะไปเร็วก็ลากคันน้อยเพียงเจ็ดรถแปดรถ รถที่เร็ว
 เร็วเคียวได้โมฆะรถสิบไมล์ คือสองพันเจ็ดร้อยเส้นเป็นกำหนด รถ
 เหล่านั้นมีขอเหล็กเกี่ยวต่อ ๆ กันไป แต่จัดเป็นสี่ชนิด ชนิดที่หนึ่งนั้น
 รถอันหนึ่งคันเป็นสามห้อง ๆ หนึ่งนั่งได้สี่คน รวมสามห้องสิบสองคน
 พร้อมด้วยฟูกเบาะเบาะหมอน ทำด้วยแพรบ้าง บางทีทำด้วยสักหลาด
 แลหนังฟอกอย่างใด ตามฝาใส่กระจกมิดชิดไม่ให้ลมเข้าได้ ข้างในมี
 มุขี่แพรสำหรับบังแดด รถที่สองก็ทำเป็นสามห้องเหมือนกัน แต่ห้อง
 หนึ่งนั่งได้หกคน ที่ทางไม่มีสิ่งงามเหมือนรถที่หนึ่ง ยิ่งรถที่สามเป็นรถ
 เลวไม่ได้กันห้อง รถอันหนึ่งมีอยู่แต่ห้องเดียว คนนั่งได้กว่ายลียคน
 ปนประคละกันไป เกือบข้างในก็ไม่มีเบาะหมอน แลไม่มีสัสดางคางมา
 อีกรถที่ ๔ นั้นสำหรับบรรทุกของแลสัตว์มีม้าแล้วเป็นคัน ในขณะรถ
 ไฟเคียวอยู่นั้นจะมีคนมาขึ้นอยู่หรือคนไม่ขึ้นใดที่อยู่ริมทางก็ดี คนที่อยู่บน
 รถจะคว่ำคนผู้ใดคันอะไรก็ได้ไม่ทันรู้จักชัด ด้วยรถไปเร็วนัก ฯ

๑ ตามข้างทางรถไฟไปมีเสายาวหกคอก ปักห่างกันประมาณ
 สามสิบวา ขนปลายเสาใส่ลวดไฟฟ้าล่อลอบไปทุกหัวเมืองที่อยู่ใน
 ประเทศเกาะเคอชบริตดิน ไฟฟ้าอย่างนั้นภาษาอังกฤษเรียกว่าเทลกราฟ
 สำหรับบอกเหตุการณ์กิจจะสิ่งใดก็ได้โดยรวดเร็ว แต่ต้องเสียเงินให้
 แก่เจ้าของ ถ้าผู้ซึ่งอยู่ต่างบ้านต่างเมืองทางไกลกัน เหมือนกรุงเทพ ฯ
 ขึ้นไปเมืองนครราชสีมา แม้จะบอกความข้อใดข้อหนึ่งไปให้คนที่

อยู่เมืองโนนบุรีแล้ว คนข้างโนนจะบอกตอบมาได้โดยเร็ว เหมือนเรานั่ง
พูดกันเล่นในที่ใกล้ แต่เราจะบอกเองไม่ได้ ต้องบอกความแก่ผู้รักษา
อยู่ที่คนลวก ผู้รักษานี้ก็ทำตามลัทธิที่เคยทำ ถ้าคนอยู่ข้างโนนจะตอบ
มาประการใด ก็ต้องบอกแก่ผู้รักษาข้างโนนเหมือนกัน ข้างโนนตอบมา
แล้ว ผู้รักษาข้างโนนจะบอกแก่เราให้แจ้ง การที่บอกกันไปมาดังนี้ ถึง
ใครจะดูก็ไม่เข้าใจ ด้วยไม่รู้ลัทธิ ต่อคนที่โตเรียนจึงจะรู้ ฯ

๑ ที่ในเมืองลอนดอน มีที่หลายแห่งทำเป็นป่าปลูกต้นไม้ใหญ่
ได้ต้นตามพื้นแผ่นดินปลูกหญ้าคล้ายกับหญ้าแพรง ขึ้นเขียวสดงดงาม
สม่ำเสมอเหมือนปรม ไม่มีใครเข้าไปทำกรรเวทในที่นั้นได้ แต่
บรรดาป่าทั้งนั้นชื่อหมดทุกป่า คือไฮด์ปากป่าหนึ่ง ครีนปากป่าหนึ่ง
ครินวิชปากป่าหนึ่ง รีเวนส์ลีย์ปากป่าหนึ่ง เซนต์เยมส์ปากป่าหนึ่ง วิก
โทเรียปากป่าหนึ่ง ยิ่งอีกที่เป็นป่าเล็ก ๆ หลายแห่ง แต่ไฮด์ปากนั้น
เป็นที่ใหญ่โต มีแม่น้ำควอนอยู่ในกลางแม่น้ำหนึ่ง ตามริมน้ำทำเป็น
หาดทราย แลเลียบเตียนคึกคักน่าสนนนัก น้ำในแม่น้ำนั้นเขียวเขม
ชายหาดอยู่เป็นริ้ว ที่ริมคลองมีตึกอยู่แห่งหนึ่ง หนาคึกมีเรือใบเรือ
กระเชียงจอดไว้สำหรับให้คนเข้าไปเล่นใบ แลตึกกระเชียงเที่ยวเล่นใน
แม่น้ำนั้น ที่ไฮด์ปากเป็นที่ประชุมชายหญิงทั้งผู้ดีแลคนจน เมื่อถึง
เวลาเย็นแล้ว บางคนก็ขี่ม้าแลรถ บางคนก็เดินเท้า ไปเที่ยวตากลม
อากาศในย่านนั้นเป็นพวก ๆ บางคนเป็นชายหนุ่มก็ชักชวนผู้หญิงสาว

แต่งตัวสะอาดโอ้อวด ขนขี้ม้าคนละม้าแล้วขี้ขี้แข่งเป็นคู่เคียงเรียงกันไป
แต่ผู้หญิงอังกฤษขี้ม้าไม่คร่อมเหมือนอย่างผู้ชาย ขี้โพ่ขาวคล้ายกัน
กับผู้หญิงไทยชาวบ้านนอกกระบือ แต่ขี้ที่ไม่ใคร่จะตก ถึงม้าจะหือหก
ทำพยศต่าง ๆ ก็ขี่ได้ ฯ

๑ คนที่เป็นชนนางแลเศรษฐีอยู่ในประเทศนั้น บางคนที่ชอบใจ
เที่ยวยิงสัตว์ จึงซื้อทปูลกตนไม่ทำเป็นป่าแล้วล้อมรั้วเอาสัตว์ที่ไม่คร่ำ
เหมือนอย่างเนื้อแลกระดูกย่อยไว้ในนั้น แล้วไปเที่ยวยิงเล่นตาม
สหาย บางทีขี่ม้าไปยิงนกตามท้องนาบ้าง พวกที่เป็นผู้ขี่เหล่านั้น
ถ้ายิงสัตว์ได้มาแล้ว ก็เอาไว้กินบ้าง แจกจ่ายให้คนอื่นตามพวกพ้อง
มิตรสหายที่รักกันบ้าง บางคนที่ยากจน ได้มาแล้วก็เอาไปขายที่
ตลาด ฯ

๑ ในตลาดนั้นมีเนื้อสัตว์หลายอย่าง คือเนื้อวัว เนื้อสมัน เนื้อ
แกะ เนื้อหมู เนื้อกระต่าย เนื้อนก เนื้อห่าน เนื้อเป็ด เนื้อไก่ เนื้อเต่า
แลกุ้งปลา ของทั้งนี้เมื่อทุกวันที่ในท้องตลาด ถ้าอยากกินเมื่อไร
ก็ซื้อได้ แต่ผลไม่มันน้อยอย่าง ไม่มากเหมือนเมืองไทย บรรดาของกิน
ทุกสิ่งราคาแพงนัก ถ้าจะเลี้ยงโต๊ะสักครั้งหนึ่งก็เสียเงินหลายชั่ง
จึงจะพอ ฯ

ตอนที่ ๑๒

ว่าด้วยผู้รับใช้ปริณิบัติราชทูตที่ไฮเติล
แลราชทูตออกจากเมืองลอนดอนจะกลับมาเมืองไทย
แลได้แวะที่เมืองฝรั่งเศส

๑ เมื่อพวกราชทูตไปอยู่ที่เมืองลอนดอนนั้น กรีนโปรดให้ไปอยู่ที่ไฮเติลชอกลาวิช มีที่นอนอยู่นั่นนอนเป็นสุขยิ่งกว่าอยู่ในบ้านเรือนของตัว เวลาเช้าตนนอนล้างหน้าแต่งกายใส่เสื้อเสร็จแล้วจึงเปิดประตูห้องออกไป พวกผู้หญิงสาว ๆ ก็เอาถ่านคิลาเข้าไปใส่ไฟให้แล้วเช็ดตัวด้วยสิ่งของทั้งปวงให้หมดจด ทั้งที่นึ่งที่นอนก็ปูสะอาดจัดแจงน้ำกินน้ำใช้ใส่ที่พร้อมแล้วก็ลากลับไป ถึงเวลาเย็นก็มากระทำเหมือนเวลาเช้าแล้วเอาเทียนไขไว้ที่เชิงเทียนสองเล่มพอจุดตลอดรุ่ง เปลี่ยนผ้าเช็ดหน้าใหม่ไว้ เอาผืนเก่าไปซักเสีย ทำดังนี้เสมอทุกวันมิได้ขาด และมีหมอบคนหนึ่งมาตรวจตราดูแลทุกวัน ถ้าพวกราชทูตคนใดป่วยไข้หมอบก็ให้ยารักษาจนหาย

เมื่อเวลาเช้าก่อนกินเช้า คนที่คอยรับใช้ก็ยกถาดเงินใหญ่ใส่น้ำชา มีน้ำตาลทรายนมโคขนมปังอ่อนเนยเหลวมาให้ถึงในห้อง เวลาสายสี่โมงจึงเลี้ยงเช้า เวลาเที่ยงเลี้ยงน้ำชา มีผลไม้แสนมิกหลายสิ่ง ย่ำสามโมงเลี้ยงเข้าเย็น เวลาห้าโมงน้ำชาเหมือนกลางวันอีกครั้งหนึ่ง ในเวลาที่เลี้ยงหรือเวลาอื่นก็ดีพวกราชทูตจะปราศณากิน

สิ่งใด ผู้รับใช้ก็ไปหาซื้อมาให้มิได้คิดว่าราคาถูกแลแพง ถ้าของไม่มี
ในเมืองหลวง จะมีอยู่หัวเมืองทางไกลกันเหมือนกรุงเทพ ฯ ไป
พระพิษณุโลก ผู้รับใช้นั้นก็ออกไปโดยสายเทลกราฟ ฝ่ายคนที่อยู่ใน
เมืองโน้นรู้แล้วก็จัดแจงของนั้นฝากมากับรถไฟโดยเร็วไม่ทันข้ามวัน ก็
ได้กินสมความปรารถนา เมื่อพวกราชทูตอยู่ในเมืองลอนดอนนั้น ถ้า
ปรารถนาจะไปเที่ยวแห่งใด ๆ ทางใกล้ก็ดี ทางไกลก็ดี จะไปด้วยรถ
เทียมม้าหรือรถไฟ หรือจะการงารแลของวิเศษสิ่งไรที่จะต้องเสียเงิน
ก็ไม่ต้องเสียเลย ด้วยกันโปรดให้ใช้เงินหลวงแทนสินทั้งนั้น

ตั้งแต่วันราชทูตไปถึงเมืองลอนดอน ถ้าจะนับถึงสี่เดือนกับเจ็ดวัน
จึงได้กลับออกจากเมืองลอนดอนมาลงเรือที่ท่าโคเวนแลนด์ลงเรือรถไฟ
ข้ามทะเลไปขึ้นที่ท่ากาลิซ^{๖๒} ครั้นถึงท่ากาลิซพักค้างฝรั่งเศส
มิคเตอเฟาล์จึงนำพวกราชทูตขึ้นพักอยู่บนโฮเตลคันทันหนึ่ง รุ่งขึ้นกินอาหาร
พร้อมแล้ว เวลาเช้าสามโมงจึงขึ้นรถไฟไปเมืองปารีส เช่นเมืองหลวง
ของฝรั่งเศส ไปทางประมาณสองชั่วโมง มีข้อมแห่งหนึ่ง ย่ำโมงครึ่ง
ถึงโฮเตลกลางทางหยุดรถกินของหวานน้ำชา ย่ำห้าโมงเศษถึงเมือง
ปารีสทางสองร้อยไมล์ คือเก่าพันเส้น มิคเตอเฟาล์ให้พวกราชทูต
พักอยู่ที่โฮเตล ซ็อแควนต์โฮเตลตุลฟรี่ ฯ

๖๒ การที่ราชทูตกลับทางประเทศฝรั่งเศสนั้น ปรากฏในจดหมายเหตุของรัฐบาล
อังกฤษว่า แต่เดิมรัฐบาลจะจัดให้กลับมาเรือจากเมืองอังกฤษเหมือนเมื่อเขาไป ราชทูตว่า
เมื่อเขาไปถูกคลื่นใหญ่ที่อ่าวบิสเคลามากเต็มที ขากลับเป็นลุดหนาว เขาว่าคลื่นใหญ่ยิ่ง
กว่าเขาไป ขอกลับทางประเทศฝรั่งเศส รัฐบาลอังกฤษจึงจัดให้มาทางนั้น

๑ วันเสาร์ เดือน ๔ แรม ๗ ค่ำ เจ้าพนักงานฝ่ายฝรั่งเสสมา
นำพวกราชทูตไปทูลิมนต์ลพบุรี เป็นตึกใหญ่ ในนั้นมีรูปเขียนรูปศิลา
ต่าง ๆ ทั้งผู้ชายและผู้หญิง แลของต่างประเทศ คือของเงินของเมือง
อื่น ๆ ก็มีมาก ดูแล้วจึงเลยไปหาเลอร์ดเกาเล เป็นกงสุล^{๖๓} อังกฤษ
พุดจาปราไดกันแล้วลากลับมาที่อยู่ ฯ

๑ วันอาทิตย์ เดือน ๔ แรม ๘ ค่ำ เวลาบ่ายโมงเศษ เอ็มเปอเรอ
คือพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสให้รณมารัพวกราชทูตสามรถ มีคนแต่งตัวใส่
หมวกทิดสายแถบทองเป็นคนขับรถคนหนึ่ง ขึ้นท้ายรถสองคน ไปที่วัง
ชื่อ ลิปาลิสเตคตวลิลิศ ราชทูตคอยอยู่จนบ่ายสองโมง เอ็มเปอเรอ
กับเอ็มเปเรศ ซึ่ง^{๖๔}เป็นพระมเหสี^{๖๕}เกี่ยวพระกระเสด็จมาด้วยกัน มีขุนนาง
นำสี่คน เอ็มเปอเรอแต่งพระองค์อย่างนายทหาร ทรงฉลองพระองค์คำ
กางเกงแดง แต่เอ็มเปเรศนั้นแต่งตามธรรมเนียม พวกราชทูตพร้อมกัน
ขึ้นขึ้นคำนับ เอ็มเปอเรอแลเอ็มเปเรศเสด็จมายืนตรัสด้วยพวกราชทูต
อยู่ประมาณห้านาทีแล้วเสด็จกลับไป ราชทูตก็กลับมาโฮเตลที่พัก ฯ

๑ รุ่งขึ้นพวกราชทูตไปตักฝังศพแนบไปเลียนบนระฆาต อยู่ใน
วัดใหญ่ แนบไปเลียนบนระฆาตคนนี้ได้เป็นกษัตริย์ครองกรุงฝรั่งเศส
เป็นลงของพระเจ้าฝรั่งเศสองค์หนึ่ง แต่ศพยังหาได้ฝังไม่ ได้หีบฝังไว้
ในห้องแห่งหนึ่ง หลุมที่จะฝังนั้นขุดลงไปถูกได้ประมาณสามวา กว้าง

๖๓ ลอร์ดเกาเล เป็นเอกอรรคราชทูตอังกฤษ มิใช่กงสุล.

๖๔ พระเจ้านโปเลียนที่ ๓ กับพระราชินี ออธินี.

ประมาณแล้ว ตามข้างหลุมก่อด้วยศิลาขาว ที่สำหรับใส่ศพตั้ง
อยู่กลาง ประดับด้วยไมราคำ แต่การที่ทำยังหาสำเร็จไม่^{๖๕} ฯ

๑ วันอังคาร เดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ มีคเณรเผาล์พางมีนมฉะย
พิทักษ์ หม่อมราโชทัย นายพิราณสรพกิจ ไปเยี่ยมเจ้าแลขุนนาง
ผู้ใหญ่ในเมืองปารีสแทนราชทูต อุปทูต^{๖๖} ฯ

๑ วันพฤหัสบดี เดือน ๔ แรม ๑๒ ค่ำ เวลาเช้าห้าโมง มีคเณร
เผาล์นำพวกราชทูต ไปขึ้นรถไฟออกจากเมืองปารีส ครั้นถึงเวลา
บ่ายเวลาค่ำหยุดพักกินอาหารที่โฮเต็ลตามระยะทาง รุ่งขึ้นวันศุกร์
เดือน ๔ แรม ๑๓ ค่ำ เวลาเช้าโมงหนึ่งถึงท่าเมืองมาเซล์ เป็น
เมืองขึ้นแก่ฝรั่งเศส ทางแปดร้อยไมล์ คือสามหมื่นหกพันเส้น
มีคเณรเผาล์จึงให้พวกราชทูตขึ้นพักอยู่บนโฮเต็ล ชื่อเคสโกโลนิค
แล้วจึงเชิญให้ไปเยี่ยมเจ้าเมือง แลแอดมิรัล จนเวลาเย็นจึงกลับ
มาที่สำนัก กินอาหารเสร็จแล้วก็พร้อมกันมาลงเรือกลไฟชื่อการะตอก
ซึ่งเคยรับราชทูตไปส่งเมืองปอร์ตสมัท เมื่อมานั้นมีคเณรเผาล์ก็ตาม
ลงมาส่งถึงกำบังด้วย แล้วจึงลากลับไป ฯ

๑ วันเสาร์ เดือน ๔ แรม ๑๔ ค่ำ เวลาเช้าห้าโมงเศษ กำบัง
การะตอกได้ใส่ไฟใช้จักรออกจากท่าเมืองมาเซล์ วันจันทร์เดือน ๕
ขึ้นค่ำ ๑ บ่ายโมงหนึ่งถึงลิสลึ เป็นชื่อฝั่ง ขณะนั้นมีลวียปราคา

๖๕ ที่ตึก แอนวอลิด.

๖๖ ได้ความในราชารมิตคเณรเผาล์ว่าไปส่งกาศที่เจ้านะโปเลียน พระญาติของเอม
เปอเรอ อรรคมหาเสนาบดี เสนาบดีว่าการต่างประเทศ แลเสนาบดีกระทรวงวัง.

จับข้างทิศพายัพ เวลาแปดทุ่มถึงเมืองมอลตา รุ่งขึ้นเวลาเช้าสี่โมงเศษ
เจ้าเมืองให้จัดเรือใบตสามลำมารับพวกราชทูต เมื่อราชทูตลงจาก
กำปั่นแล้วทนายขอมหน้าเมืองยิงปืนใหญ่สลุตรับสียเก้านัด ครั้นถึงฝั่ง
มีรถมาคอยรับอยู่สามรถ พวกราชทูตก็ขึ้นรถไปหาเจ้าเมือง พุดจา
ไต่ถามสุขทุกข์กันแล้ว เจ้าเมืองจึงว่า คำวนเวลาทุ่มหนึ่งขอเชิญ
ท่านทั้งหกคนมากินโต๊ะกับข้าพเจ้า ราชทูตรับคำแล้วลามาไฮเตล ข่าย
สองโมงจึงพากันไปบ้าน เลอร์ดโลออนส์เป็นที่แอดมิรัล (ผู้บัญชาการ
ทหารเรือ) ถึงเวลาทุ่มหนึ่งก็พร้อมกันขึ้นรถไปกินโต๊ะที่บ้านเจ้าเมือง
สำเสร็จแล้วก็ลากลับมาไฮเตล รุ่งขึ้นเช้าสี่โมง เจ้าเมืองกับแอดมิรัล
แลขุนนางฝ่ายทหารอีกห้าคนมาเยี่ยมราชทูตที่ไฮเตล ฯ

๑ วันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๕ ค่ำ แอดมิรัลกับขุนนางรองมาหา
ราชทูต แล้วมอยล่ำมคนหนึ่งให้มาส่งราชทูตด้วย จนถึงท่าเมืองสเอด
ครั้นแอดมิรัลลากลับไปแล้ว พวกราชทูตพร้อมกันมาลงเรือใบที่ท่า
เมื่อเรือจะออกจากท่านั้นทนายขอมให้ยิงสลุตส่งสียเก้านัด เวลาห้าโมง
เช้ากำปั่นการเวดออกไต่ออกจากท่าทอดสมอเมืองมอลตา ฯ

๑ วันอังคาร เดือน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ เวลาเช้าโมงเศษ ถึงเมือง
อาเลกซันเดอ เจ้าเมืองให้จัดเรือใบตมารับพวกราชทูตสามลำ แล้ว
เชิญให้ขึ้นพักอยู่ในวัง ซอมูแซเพียชอนเนอ อาเลกซันเดอเรีย แล้วขุนนาง
ผู้ใหญ่ในเจ้าไกโรคนหนึ่งมาต้อนรับราชทูต แล้วแจ้งความว่าเจ้าไกโร
ไม่อยู่ ขึ้นไปกระซังปลายน้ำ เห็นจะช้ำอยู่สักสัปดาห์จึงจะกลับมา

เมื่อเจ้าโกโรจะไปได้สิ่งไว้ว่า ถ้าพวกราชทูตไทยมาถึงแล้วให้รับรอง
เหมือนอย่างแต่ก่อน แล้วให้ขุนนางมารับใช้ด้วยคนหนึ่ง ถ้าพวก
ราชทูตจะปราถนาสิ่งใด ก็ให้จัดแจงให้ แล้วสั่งว่า ถ้าพวกราชทูต
จะใคร่พบนกกับเจ้าโกโรขอเชิญคอยอยู่สักสี่ห้าวัน ราชทูตตอบว่า
อยากจะพบนกกับเจ้าโกโรอยู่ แต่จะรอช้าวันนั้นไม่ได้ ด้วยกลัวกำนันรบ
จะมาคอย ขุนนางในเจ้าโกโรจึงว่า ถ้าท่านจะไปเมื่อไร เจ้าโกโร
สั่งไว้กับขุนนางล่ามคนหนึ่ง ให้ตามไปส่งจนถึงกำนันรบด้วย พก
กันเท่านั้นแล้วก็ลาไป ราชทูตพักอยู่ที่วังสามคืน ฯ

๑ วันศุกร์ เดือน ๕ ขุน ๑๒ ค่ำ เวลาเช้าห้าโมงพร้อมกันขึ้น
รถไฟไปจนย้ายสี่โมงเศษถึงเมืองโกโร เจ้าพนักงานจราจรมารับมี
ทหารซัดกระบี่มีม้าหน้าหน้าคู่หนึ่ง ตำรวจเฝ้าถือหว่านคู่หนึ่ง นำไปส่ง
ถึงโฮเต็ล ชื่อโอเรียนเต็ล ราชทูตพักอยู่ที่นั่น ถึงวันจันทร์ เดือน ๕
ขุน ๑๕ ค่ำ ขุนนางล่ามที่เจ้าโกโรให้มาอยู่ด้วยราชทูตนั้นมาแจ้งความ
ว่า ที่เมืองสอเคศบอกเตลคราฟมาว่า กำนันรบซึ่งมารับราชทูตนั้น
บดคนถึงเมืองสอเคศแล้ว ฯ

๑ รุ่งขึ้นเวลาเช้าสี่โมงครึ่ง พวกราชทูตทั้งนายแลไพร่พร้อมกัน
ขึ้นรถไฟออกจากเมืองโกโร ไปจนย้ายสี่โมงครึ่ง ลั่นทางรถไฟแยกสิบ
ไมล์ คือสามพันหกร้อยเส้น ถึงที่รถเทียบมาเจ้าพนักงานจราจรให้
พวกราชทูตขึ้นรถม้าต่อไป จนเวลายามหนึ่งถึงเมืองสอเคศ ครั้น
เวลาเช้ากึ่งสี่ถึงกฤษฎียุทธ์ที่เมืองสอเคศมาบอกความว่า กำนันที่มานั้นมี

ใช้มารับราชทูต เป็นกำขันทมาเที่ยวหยั่งน้ำในทะเล ว่าที่ไหนฤท
 ไหนตน พวกตรเกล่องกลังดูเห็นเป็นเรือกลไฟ ก็สำคัญว่าจะมา
 รับราชทูต จึงได้บอกเตลคราฟขึ้นไปถึงกงสุลที่เมืองโกโร ไม่รอ
 รังฟังให้แน่ก่อน การอย่างนี้เป็นผลอยู่ อนึ่งเมืองนี้เป็นเมืองเล็กน้อย
 ไฮเตลก็คืบแคบทั้งอาหารก็กั้นการ ที่เมืองโกโรนั้นเป็นเมืองใหญ่
 อาหารจะบริโภคนั้นบริบูรณ์ ท้ายที่กินก็สุข ท่านจะกลับไปอยู่ที่เมือง
 โกโรหรือจะคอยอยู่ที่นั่นก็ตามแต่ใจ พวกราชทูตจึงปรึกษาเห็นพร้อม
 กันว่า ซึ่งจะกลับไปกลับมาอันจะเป็นที่รำคาญใจแก่เจ้าพนักงานด้วย
 ต้องรับต้องส่งบ่อย ๆ จึงบอกกับกงสุลว่าถึงจะลำบากอดอยากบ้าง ได้
 มาแล้วจะคอยอยู่ที่นั่นกว่ากำขันทมารับ กงสุลจึงว่าถ้าท่านมีอะไรอย่าง
 จะประสงค์สิ่งใด ขอจงใช้คนไปบอกข้าพเจ้าให้ทราบด้วย พวก
 แล้วกงสุลก็ลาไป ฯ

ตอนที่ ๑๓

ว่าด้วยพวกราชทูตอยู่เมืองสุเอศแขวงเมืองอาญชูป ไท
แล้วก็ไปเมืองมัททะแลเมืองคาล์แลเมืองสิงคโปร์

๑ ฦวันศักรเดือน ๕ แรม ๔ ค่ำ กำนันเมตมาถึลำนึง กงสุล
ที่เมืองสุเอศไ้รับหนังสือขยับหนึ่ง มาแต่กัปตันกำนันรยที่จะมารับพวก
ราชทูต ในหนังสือนั้นว่า กำนันไ้้ออกจากเมืองกาลกัตตาแล้ว แล
จะรับมาไ้ถึงเมืองสุเอศในวันแรม ๗ ค่ำ ๘ ค่ำ

ราชทูตต้องพักอยู่ไ้ยไ้เตลเมืองสุเอศจนถึงวันจันทร์เดือน ๕ แรม ๗ ค่ำ
เวลากลางคืนเรือกลไฟชื่อ ไปเลเกศ เปนกำนันรยมาถึท่าเมืองสุเอศ
รุ่งขึ้นกัปตันจึงมาหาราชทูตแล้วบอกว่า ข้าพเจ้าไ้รับคำสั่งไ้มารับพวก
ราชทูตไปส่งไ้ถึงกรุงสยาม แต่ขั้ต้นการที่ในเรือยังหาเรียบร้อยไม่
จะต้องจัดแจงชำระขั้ตไ้ให้คั้ก่อน วันพฤหัสบดี เวลาเช้าข้าพเจ้าจะขอ
ลาท่านไปซื้อเสบียงอาหารที่เมืองโกโร ต่อวันเสาร์เวลาเย็นจึงจะกลับมา
วันอาทิตย์จึงจะไ้ไ้เชิญท่านไปลงเรือ ถึงวันเสาร์เดือน ๕ แรม ๑๒ ค่ำ
เวลาเช้ากัปตันบอกเตลคราฟมาแต่เมืองโกโรว่า ขั้สัญญาไ้ไ้ว่าจะ
กลับมาในเวลาเย็นวันนั้น ยังมาหาไ้ไ้ไม่ ทั้ยรถไฟยังไ้ไ้ไป จะต้อง
คอยอยู่จนพรุ่งนี้ วันอาทิตย์เวลากลางคืนกัปตันจึงจะกลับมาถึท่า ฯ

๑ วันจันทร์ เดือน ๕ แรม ๑๔ ค่ำ เวลาบ่ายสี่โมง กัปตัน
ทิโกเช จึงเชิญพวกราชทูตลงเรือกลไฟไ้ก้กออกจากท่าเมืองสุเอศ

ถึงกำปั่นรบชื่อ ไปเลเดค จักรทำย ยาวสองร้อยสี่สิบฟุต คือเส้น
 สิบสามวาสามศอกกับห้านิ้ว ปากกว้างสามสิบเก้าฟุต คือหัววาสามศอก
 คืบสิบเอ็ดนิ้วกับกระเบียดหนึ่ง กินน้ำหกยี่สิบสามฟุต คือสามวาสอง
 ศอกสามนิ้วกับกระเบียดหนึ่ง กำลังสามร้อยห้าสิบแรงม้า คนในเรือ
 กับคันหนึ่ง ออฟฟิเชอร์สามสิบสาม ทหารลูกเรือคนใช้สองร้อยยี่สิบหก
 รวมสองร้อยหกสิบคน เมื่อราชทูตจะขึ้นบนกำปั่น มีทหารบนปลาย
 หอกยืนค้ำนับสองแถว ๆ ละสิบสองคน แล้วกับคันให้ยิงปืนใหญ่สุด
 ราชทูตสิบเก้าคน พวกออฟฟิเชอร์มาขึ้นรับพร้อมทุกตำแหน่ง ลุดเตน
 นันต์ให้จัดแจงรับของ ๆ พวกราชทูตขึ้นเสร็จแล้ว เวลาทุ่มเศษได้ใส่
 ไฟใช้จักรออกจากที่ทอดสมอหน้าเมืองสุเอซ ฯ

๑ วันจันทร์ เดือน ๖ ขึ้น ๗ ค่ำ เวลาบ่ายสองโมงครึ่งถึงท่าหน้า
 เมืองมักกะห์ เป็นเมืองแขกชาติอาหรับ ถิ่นศิลาห่มดง กับคันจึงให้
 แวะเข้าทอดสมออยู่ห่างตลิ่งประมาณสองร้อยเส้น แล้วกับคันลงเรือ
 โบกขึ้นไปบนเมืองเที่ยวชูด่านศิลาโก้ไม่ได้ ช่อใดแต่พื้นเล็กน้อย
 แล้วกลับมาให้รับพินชนเรือเสร็จ เวลายามเศษจึงให้ใช้จักรออกจาก
 หน้าเมืองมักกะห์ ฯ

๑ วันอังคาร เดือน ๖ ขึ้น ๘ ค่ำ เวลาทุ่มเศษถึงเมืองเฮเคน
 รุ่งขึ้นเช้าสี่โมงกับคันมายอกราชทูตว่า จะรับด่านลงเรือ ลอดจจะ
 ปลิวโยนนึก ถ้าท่านพากันขึ้นไปอยู่บนไฮเคิลเห็นว่าจะเป็นสุขกว่า
 อยู่ในกำปั่น ราชทูตก็รับคำ กับคันจึงให้มิคเคอไฮป เป็นขุนนาง

นายทหารในเรือรบขึ้นไปยังช่วยพวกราชทูต แล้วจึงจกเรือใบตให้ไป
ส่งพวกราชทูตที่โฮเต็ล ซ็อปรินส์ ออฟ เวสต์ ฯ

๑ วันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๑๐ ค่ำ บ่ายสองโมง กัปตันมา
แจ้งว่า ที่กำปั่นจัตแจงเครื่องจักรกล และรับถ่านลงเสร็จแล้ว พวก
ราชทูตก็พร้อมกันกลับมาถึงในกำปั่น แต่ลมยังพัดทวนหน้าแรงนัก ต้อง
รออยู่จนรุ่งขึ้นเวลาเช้าโมงเศษกัปตันให้ใส่ไฟใช้จักรออกจากหน้าเมือง
เอเดน ลมเป็นพายุทวนหน้าจันทัก เรือเดินได้แต่โมงละห้าหนอตหกนอต
ถึงวันอังคาร เดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำลมจึงแปรเปลี่ยนไปสักหน่อย พอใช้ใบได้
แต่ไม่สู้ได้มใบก็ ฯ

๑ วันศุกร์ เดือน ๖ แรม ๓ ค่ำ ได้ลมสลาตันเป็นขั้ตะโปก
ทำโมงเย็นกัปตันให้พวกเด็ก ๆ ขึ้นหัดริบใบ เมื่อจะลงมาเด็กคนหนึ่ง
พลัดตกจากรานชั้นล่างเสากระโคงกลาง มากระแทกกระดานที่ผูกออกข้าง
แล้วตกน้ำลงไป กัปตันกับพวกลูกเรือวิ่งไปข้างท้ายปล่อยทุ่นลอยไป
เด็กที่ตกน้ำก็ว่ายน้ำยึดทุ่นไว้ แล้วกัปตันให้เรือลงโดยเร็วรีบตีกระเชียง
ไปรับเด็กนั้นมาได้ เมื่อมาถึงหมอตระวจูเห็นซีโครงหักสองซี่ หมอก็
เอาผ้ารัดตัวเข้าไว้ แล้วให้นอนอยู่บนเปล ให้กินยามาประมาณสิบห้าวัน
ก็หายดี ฯ

๑ วันอังคาร เดือน ๖ แรม ๗ ค่ำ เวลาบ่ายสามโมงเกิดฝนตก
ลมสลาตันพัดนัก เสากระโคงหน้าชั้นบนหักสับลงมา ใบเสาคาน้ำ

เสากลางเสาท้ายขาดฉีกเป็นริ้วแรงยับย้อยยหมดทุกใบ คลื่นใหญ่ซัดเข้า
ในเรือ น้ำวนตกฟ้าชั้นล่างรุกเพียงเข้า หีบใส่ของพวกอังกฤษพวกไทย
ลอย เข้าของเขยยกน้ำเสียมาก ประมาณครึ่งโมงพายู้งสงข กัปตัน
ให้เปลี่ยนเสาแลใบใหม่แล้วเสร็จในเวลาเที่ยง ฯ

๑ วันพฤหัสบดีที่ ๖ แรม ๘ ค่ำ ย่ำโมงเศษถึงเมืองคาลิ^{๖๗}
อยู่ที่แหลมเกาะลังกาข้างทิศตะวันตกเฉียงใต้ เป็นที่ไว้ถ่านศิลาสำหรับ
ใช้ในการเรือกลไฟ ฝ่ายอังกฤษ ชื่อมิสเคอเซนรีโอเครที เป็นผู้สำเร็จ
ราชการที่เมืองคาลิ แจ้งว่าราชทูตไทยไปถึงก็ลงมาทักถาม แล้วเชิญ
ให้ ขึ้นพักอยู่บนเมือง เวลาบ่ายสี่โมงพวกราชทูตพร้อมกันลงเรือโยด
ไปถึงท่า ที่บนข้อมหน้าเมืองให้ ยิงสลุตคำนับสียแก่นันต์ แล้วเชิญ
ราชทูตไปที่พัก ตามทางสองข้างตั้งแต่ท่าขึ้น มีทหารคนค่าถือปืน
ปลายหอกยืนรายไปร้อยคน แล้วทหารอังกฤษเรียงต่อไปอีกห้าสิบคน
รวมร้อยห้าสิบคน ถึงคอกใหญ่เป็นที่สำหรับเจ้าเมืองมาพัก เจ้าพนักงาน
เชิญให้ราชทูตขึ้นอยู่ที่นี่ แล้วจัดโปลิศแมน คือคนรักษาดนมากคอย
ระวังรักษาอยู่สองคน เวลาค่ำผู้สำเร็จราชการมาเชิญว่า พຸ່ງนี้เวลา
สี่โมงเช้าขอเชิญท่านทั้งหกคนไปกินโต๊ะที่บ้านข้าพเจ้า ราชทูตก็รับว่า
จะไป พຸ່ງขึ้นเวลาเช้าสามโมงเศษ เจ้าพนักงานจัตราภรรยาสามารถ
พวกราชทูตหกคน กัปตันคิกอเซ มิสเคอโฮป เป็นนายทหารในกำปั่นรบ

๖๗ ชื่อที่เรียกนี้ เป็นภาษาโปรตุเกส เล่ากันว่า แต่โบราณ โปรตุเกสแล่นเรือมา
ถึงที่นั่นขึ้นไปได้ยินเสียงไก่ขัน ไม่รู้จักชื่อเมือง จึงเรียกว่า คอลี แปลว่า ไก่.

ไปเลสเตอร์ หนึ่ง พร้อมกันขึ้นรถไปกินโต๊ะที่บ้านผู้สำเร็จราชการ ครั้น
 กินโต๊ะเสร็จแล้วก็ลาไปกุโรงทำน้ำมันมะพร้าว ทำด้วยเครื่องจักร ชุก
 คั้นแล้วไปด้วยจักรทั้งนั้น ทำเร็วกว่าทำด้วยคนหลายเท่า แล้วเลยไป
 นมัสการพระที่วัดบนเนินเขา ที่วัดมีพระปฏิมากรเหมือนวัดไทย แต่
 พระสงฆ์ไม่ได้ปลงผมในวันสืบลีค่า ตามแต่จะปลงวันไรก็ได้ สุดแต่
 อยาให้ผมยาว ย่ายสามโมงก็กลับมากที่พัก จึงปรึกษากันว่า เราจำ
 จะไปถวายนมัสการพระที่วัดเขาตุงจะชอบ ด้วยเราได้มาถึงนี้แล้ว
 ครั้นปรึกษาเห็นพร้อมกัน พระยามนตรีสุริยวงศ์จึงให้ล่ามบอกกับตัน
 ตึกอเชฯ จึงตอบว่า การซึ่งท่านจะไปนั้น ข้าพเจ้าไม่ขัดขวางตามแต่ใจ
 แต่ข้าพเจ้าทราบว่พระที่วัดเขาตุงอยู่ถึงเมืองแกนดิ ถ้าจะไปด้วยรถ
 เตี้ยมม้าแต่เมืองคาลิ ไปจนถึงเมืองแกนดิที่พระที่วัดเขาตุง ทางถึงสอง
 วัน แล้วจะต้องหยุดพักที่นั่นสักวันหนึ่งหรือสองวัน ทั้งไปทั้งมาเป็นห้าวัน
 หกวัน ในฤดูนี้เป็นฤดูลมร้าย มักเกิดพายุใหญ่เนื่อง ๆ ถ้าเป็นดังนั้น
 ขรรดากำยันทที่ทอดอยู่ในอำวันลมก็พัดกระเทยโดนกันแตกเสียหลายลำ
 แล้ว พวกกัปตันมีความกลัวไม่อาจเข้าทอดสมอยู่ข้างสามวันได้
 ถ้าท่านจะไปเมืองแกนดิแล้วข้าพเจ้าจะเอากำยันทออกไปเล่นอยู่ในทะเลใหญ่
 ถึงจะเกิดพายุพัดจัดแรงประการใด พอจะแก้ไขได้ ไม่ขัดสน ด้วยท้อง
 ทะเลเป็นที่กว้าง ต่อถึงกำหนดหกวันข้าพเจ้าจึงจะกลับมารับท่านมิให้
 ผิดสัญญา ราชทูตมีความสงสัยว่า กัปตันเป็นคนอังกฤษไม่นับถือ
 พุทธศาสนาแก่งฟูคิพลีด้วยไม่อยากจะให้ไป ในขณะนั้น

พระสงฆ์เป็นเจ้าอธิการอยู่วัดในเมืองคาลิ ^{๖๘}ชอสิริสมณะ ^{๖๘}กับนาย
 คนหนึ่งเป็นชาวเมืองลังกา ^{๖๙}ชอกรณารัตน์ ทั้งสองคนพากันมาเยี่ยม
 ราชทูตซึ่งนั่งอยู่ทันทวย ^{๖๙}เจ้าหมื่นสรวเพธภักดี ^{๖๙}จึงถามเป็นภาษามคธ
 คนทั้งสองก็รับว่าจริงเหมือนคำกัปตันติกอเชื่อว่า พวกราชทูตจึงปรึกษา
 กันว่า เราจะไปเมืองแกนตี ^{๖๙}เป็นแต่เรามีความศรัทธาล้ำหระไปนมัสการ
 พระรัตนธะคุ ^{๖๙}มิใช่ไปด้วยราชการ ^{๖๙}ซึ่งเราจะให้กำปั่นต้องไปแล่นอยู่ใน
 ทะเล เสียอันตรายไฟใช้เงินคอบเงินแมนตลงมากนั้นหาชอยไม่ ครั้นเห็น
 พร้อมกันดังนั้น ^{๖๙}จึงว่าแก่กัปตันติกอเชื่อว่า ท่านจะต้องดอยกำปั่นเข้าออก
 ลำบากดังนั้น ^{๖๙}เราก็คงจะไม่ไปเมืองแกนตีแล้ว ^{๖๙}กัปตันติกอเช็กมีความ
 ยินดีเป็นอันมาก ๓

๐ วันศุกร์เดือน ๖ แรม ๓๐ ค่ำ ^{๖๙}เวลาเช้าสี่โมงพวกราชทูต
 จะกลับมากลางกำปั่น ^{๖๙}ผู้สำเร็จราชการกับกำมไคร์แลขุนนางฝ่ายทหารอีก
 หลายคนมาส่ง แล้วลากลับไป ^{๖๙}แต่ผู้สำเร็จราชการตามลงมาส่งจนถึง
 กำปั่น ^{๖๙}เมื่อราชทูตจะมาลงเรือมีทหารยืนแลยิงสลุตเหมือนเมื่อแรกมา
 ถึงเมือง ^{๖๙}เวลาเช้าห้าโมงเศษกัปตันติกอจะใช้จักรออกจากท่าหน้าเมือง
 คาลิ ^{๖๙}มาในทางทะเลเจ็ดวัน ^{๖๙}คลื่นลมก็เรียบเช่นปรกติ ^{๖๙}จนวันศุกร์
 เดือน ๗ ขึ้น ๔ ค่ำ ^{๖๙}ย้ายสองโมงครึ่งถึงเมืองสิงคโปร์ ^{๖๙}เมื่อราชทูต
 ถึงเมืองนั้นเจ้าเมืองไม่อยู่ ^{๖๙}ลงกำปั่นรบไปเที่ยวจับพวกฮัยอันสลัด

๖๘ พระสิริสมณะตีสระ เป็นสังฆนายกฝ่ายมรวัศที่เมืองคาลิ นับถือพระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแต่ทรงผนวช ได้เข้ามากรุงเทพฯ เมื่อในรัชกาลที่ ๕

รุ่งขึ้นเวลาเช้าสี่โมง ร่องเจ้าเมืองจัตแจ้งเรือโบทสามลำ มาเชิญพวกราชทูตขึ้นบนเมือง เมื่อราชทูตไปถึงท่าขึ้น ทหารบันใหญ่หน้าข้อมก็ยงสลตลียแก่นันท์ แต่ทหารบันปลายหอกที่จะยื่นค่านับจัดแจงหาทันไม่ แลโธ่ลตที่เคยพักแต่ก่อนคนก็เข้าอยู่เต็มหมด พระพิเทศพานิชจึงเชิญให้พวกราชทูตไปพักอยู่ที่ตักของพระพิเทศพานิชทำไว้บนยอดภูเขา แต่การเลี้ยงคนร่องเจ้าเมืองจัตแจ้งส่งมาทุกเวลา แล้วให้ทหารมาประจำ ผลักเปลี่ยนรักษายู่สืบสั่น ทัวร่องเจ้าเมืองก็ไปมาเยี่ยมเยียนราชทูตอยู่เนือง ๆ เวลาบ่ายสี่โมงจันจงขอตเชิญพวกราชทูตไปกินโต๊ะเลี้ยงตามอย่างจีน ฯ

๑ วันอาทิตย์ เดือน ๗ ขึ้น ๔ ค่ำ บ่ายห้าโมง เชอแมก กอศแลนตเชิญพวกราชทูตไปกินโต๊ะ เวลาสี่ทุ่มพระพิเทศพานิชเชิญไปกินอีกครั้งหนึ่ง ฯ

๑ วันจันทร์ เดือน ๗ ขึ้น ๕ ค่ำ เวลาเช้าโมงหนึ่ง พวกราชทูตพร้อมกันขึ้นรถมาลงกำปั่น ร่องเจ้าเมืองจัตทหารบันยื่นค่านับสองแถวประมาณร้อยเศษ แล้วให้ยิงสลตส่งลียแก่นันท์ ร่องเจ้าเมืองหนึ่ง เชอแมกกอศแลนตหนึ่ง พระพิเทศพานิชหนึ่ง จันจงขอตหนึ่ง ลงมาส่งถึงท่าแล้วลากลับไป ราชทูตก็ลงเรือมากำปั่น

พวกราชทูตกราบถวายบังคมลาออกไปแต่กรุงเทพ ฯ จนถึงเมืองลอนดอน ไต่แวะหยุดพักตามหัวเมืองรายทางเป็นหลายหัวเมือง แลไต่ไปเที่ยวตามหัวเมืองที่อยู่ในประเทศคือแกลนดักหลายเมือง เจ้าเมืองทั้งนั้นกรับรองให้เป็นเกียรติยศทุก ๆ เมือง การที่เจ้าเมืองค่านับ

รับรองทั้งนี้ ก็เพราะพระบารมีพระเจ้าย่หัวทั้งสองพระองค์ยกเกล้า
ปกกระหม่อมไป ถ้วนแลคอเวินแมนต้งมีคำสั่งให้จัดแจงรับรอง พวก
ข้าหลวงได้มีความสุขเป็นอันมาก ฯ

๑ เวลาสามโมงเศษ ก็ยัตันติกอเซให้ใส่ไฟใช้จักรออกจากเมือง
สิงคโปร์ วันศุกร์ เดือน ๗ ขึ้น ๙ ค่ำ เวลาเช้าห้าโมงเศษถึงที่
ทอดสมอชายชำแระนอกสันดอนปากน้ำเจ้าพระยา ก็ยัตันติกอเซให้เอา
เรือใบตลงสามลำ พร้อมด้วยเชือกเสาเพลลาใบ มีอफीเชอกำกับ
เรือลำละคน แลคนตีกระเชียงลำละสิบคน เข้ามาส่งพวกราชทูต
กับผู้ชอรวมยี่สิบเจ็ดคน บ่ายโมงหนึ่งพวกราชทูตก็ลากยัตันลงจาก
กำปั่นรบไปเลเคศ ยัตันให้ยิงสลตส่งราชทูตสิบเก้านัด บ่ายสามโมง
ถึงเมืองสมทปราการ แวะชนหยุคพิภทศาลากลาง พระยาสมุท
บุรานุรักษ์ผู้สำเร็จราชการเมืองสมทปราการ ไต่เสียงพวกราชทูตแล
อังกฤษที่มาส่งเสร็จแล้ว จัดแจงผลไม้ต่าง ๆ กับสุราแลบหรีให้แก
อังกฤษ ๆ ก็ลากลับออกไปกำปั่น พระยาสมุทบุรานุรักษ์ พระยา
มหาอรรณิกกร จัดเรือสำนแ่งทั้งสองลำ เรือใบตลำหนึ่ง ให้ชนมา
ส่งพวกราชทูตเวลาสองทุ่มเศษได้ออกจากเมืองสมทปราการ สองยาม
ถึงกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยาน รุ่งขึ้น
เวลาเช้าพร้อมกันเข้าเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท ทรงหน้าพระสังหิษุสร
ช้างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ฝ่ายทิศตะวันตกในพระบรมมหาราชวัง
สิ้นความแต่เท่านี้ ขอเดชะ ฯ

จดหมายเหตุของหม่อมราโชทัย จบเพียงนี้

ตอนที่ ๑๔

ว่าด้วยรับแขกเมืองที่มาส่งราชทูตเข้าเฝ้า

๑ ไทเนือความตามใบขอของ เซอร์รอเบิต จอมเบ็ค กงสุล
อังกฤษในกรุงเทพ ฯ มีไปยังกระทรวงต่างประเทศที่กรุงลอนดอน เรื่อง
ราชทูตไทยกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ แล้ว ว่ายังมีการรับพระราชสาส์น
แลเสด็จออกรับแขกเมืองนายเรือรบที่มาส่งทูต มีเนือความดังนี้

ราชทูตไทยกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ ณวันศุกร์เดือน ๗ ขึ้น ๘ ค่ำ
รุ่งขึ้นกรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ แลเจ้าพระยา
วิวงค์มหาโกษาธิบดี แจ้งความแก่เซอร์รอเบิต จอมเบ็ค ว่าจะโปรด
ให้เรือไฟหลวงลงไปรับพระราชสาส์น ซึ่งสมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย
มีตอบ แต่เรือรบอังกฤษเข้ามาจนเมืองสมุทรปราการแล้วจะจัดเรือพระ
ที่นั่งเอกไชย กับเรือกระบวรลงไปรับพระราชสาส์น แลให้ขึ้นมาจาก
เมืองสมุทรปราการจนถึงกรุงเทพ ฯ ๖๘ พวกขุนนางนายเรือรบนั้นก็จะจัด
เรือไฟหลวงลงไปรับขึ้นมา ด้วยจะโปรดให้เข้ามาเฝ้าเป็นการเต็มยศ

๖๘ จะเห็นได้ตรงนั้นว่า ประเพณีฝรั่งกับประเพณีไทย ถ้อยในเรื่องพระราชสาส์น
ผิดกันอย่างไรในสมัยนั้น ที่จริงพระราชสาส์นที่ถ้อยวิกตอเรียตอบ เขามอบให้ราชทูต
ไทยแต่ที่เมืองลอนดอน แต่ประเพณีไทยเราถือว่า ต้องแห่แห่นรับพระราชสาส์นเป็น
พระเกียรติยศ ทูตจึงมอบพระราชสาส์นไว้ในเรือรบอังกฤษที่มาส่ง เพราะจะต้องลง
ไปแห่แห่นพระราชสาส์นตามประเพณีไทย,

อนึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเสด็จลงไปเยี่ยมดวงเรือบ
ที่มาส่งราชทูตนั้นด้วย ฯ

๑ ครั้นวันจันทร์ เดือน ๗ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เวลาเช้า พระบาทสมเด็จพระ
ปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเรือไฟกระต่ายซึ่งเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์
ค่อแล้วใหม่ ออกจากกรุงเทพ ฯ ไปถึงเรือรบอังกฤษ ชื้อไปเล็ด
ซึ่งทอดสมออยู่ที่สันดอน กับต้นทิกอเซจทำการรับเสด็จตามสมควรแก่
พระเกียรติยศ เชิญเสด็จตรวจเรือ แล้วผูกหัตถ์ขึ้นใหญ่ถวายทอด
พระเนตร จนเวลาบ่ายสามโมงจึงเสด็จกลับ มีรับสั่งให้กับต้นทิกอเซ
กับนายเรือรบที่เป็นผู้ใหญ่ตามเสด็จมาในเรือพระที่นั่ง พวกขุนนาง
นายเรือรบอังกฤษนอกจากนั้นมาในเรือไฟหลวงที่ออกไปรับ ฯ

๒ ผนวันอังคาร เดือน ๗ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เรือกระบวรแห่งพระราชสาส์น
สมเด็จพระราชินีวิกตอเรียขึ้นมาถึงกรุงเทพ ฯ

๓ ผนวันพุธ เดือน ๗ ขึ้น ๑๔ ค่ำ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเป็นการเต็มยศ โปรด
ให้ เชอร์ร่อเบ็ตจอมเบ็ค พากับต้นทิกอเซแลพวกขุนนางนายเรือรบ
กับทั้งพวกอังกฤษในสถานกงสุลเข้าเฝ้า มีพระราชปฏิสันถารแลทรง
ขอยินนายเรือรบที่รับราชทูตมาส่งถึงกรุงโดยสวัสดิภาพ ครั้นเฝ้าเต็ม
ยศแล้วเสด็จออกที่แก่งกรنگ โปรดให้พวกนายเรือรบเข้าเฝ้าทูลหา
ทูลทักทายรายตัวทั่วกันแล้ว จึงโปรดให้จัดเลี้ยงอาหารเวลากลางวัน
ในที่นั้น แล้วจึงไปกลับ

ในเวลาที่พักนายเรือรบเข้ามาพักอยู่กรุงเทพฯ ๓ นั้น ปรากฏ
 ว่าเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์มีการเลี้ยงเวลาค่ำ แล้วมีละครขึ้นให้คนหนึ่ง
 เจ้าพระยารวบรวมวงศัมาโกษาธิบดีมีการเลี้ยงเวลาค่ำ แล้วมีโหรให้
 ฟังคนหนึ่ง พวกนายเรือรบกลับไปณวันพฤหัสบดีเดือน ๗ ขึ้น ๑๕ ค่ำ
 ยามเย็นสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๒๐ พ.ศ. ๒๔๐๑ ฯ

ใบเพิ่มที่ ๑

บัญชีคนที่ไปในกองทัพ ๒๗ คน

(๑) ราชทูต พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) เป็นบุตร
สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ร่วมมารดากับสมเด็จพระเจ้าพระยา
บรมมหาศรีสุริยวงศ์ ต่อมาได้เป็นที่สมุหกลาโหมฝ่ายเหนือ

(๒) อุปทูต เจ้าหมื่นสรรเพธภักดี (เพ็ง ต้นสกุล เพ็ญกุล)
เป็นข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมาได้เป็น
พระยาบรมมหารัชมังคลาภิเษก จางวางมหาดเล็ก ถึงรัชกาลที่ ๕ เป็นพระยา
ราชสุภาวดี แล้วเลื่อนเป็นเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง ข้าราชการ
กรมพระสุรัสวดี

(๓) ทริทูต (เดิมชื่อว่า หลวงชาญภูเบศร์ แล้วเปลี่ยนเป็น)
หมื่นมณเฑียรพิทักษ์ (ตัวง) เป็นข้าหลวงเดิม ร่วมพระนมในพระบาท
สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมามีความผิดต้องออกจากราชการ

(๔) ล่ามหลวง หม่อมราโชทัย ซื่อหม่อมราชวงศ์ กระต่าย
(ฉัตรวงกู ณ กรุงเทพ) บุตรกรมหมื่นเทวานุรักษ์ ในเจ้าฟ้ากรมขุน
อิศรานุรักษ์

(๕) ผู้กำกับเครื่องราชบรรณาการ หมื่นราชามาตย์ (ท้วม
บุนนาค) เป็นบุตรสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ กลับมาได้
เป็นที่พระเพ็ชรพิไลยศรีสวัสดิ์ ปลัดเมืองเพชรบุรี แล้วเลื่อนเป็นพระยา

เทพประชน ปลัดทูลฉลองกระทรวงกลาโหม ในรัชกาลที่ ๕ เป็น
เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี

(๖) ผู้กำกับเครื่องราชบรรณาการ นายพิจารณาสรพกิจ (ทองอยู่
กัลยาณมิตร) เป็นบุตรเจ้าพระยานิกรบดินทร์ ต่อมาได้เป็นหลวง
เทศนายเวร

(๗) ล้ามของราชทูต ขุนจรเจนทเล ชื่อนุน ได้ไปเรียนวิชา
เคีรเรื่อในยุโรป ในรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นหลวงชลธารพินิจัย แล้วเลื่อน
เป็นพระชลธารพินิจัย เจ้ากรมคลัง

(๘) ล้ามของอุปทูต ชื่อนายโนรี.

(๙) ล้ามของตรีทูต ขุนปรีชาชาญสมุท ชื่อกิศ เป็นนายเรือ
ในพระบรมราชวัง ภายหลังได้เป็นหลวงสุวิเศษ นายทหารหน้าในกรม
พระราชวังบวร ฯ เป็นครูสอนภาษาอังกฤษเจ้านายวังหน้าในรัชกาลที่ ๕

(๑๐) นายเทศ บุนนาค (คือ เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์) บุตร
สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ อายุ ๑๗ ปี เป็นนักเรียนส่งไป
เรียนวิชา

(๑๑) นายทศ บุนนาค บุตรพระยามนตรี ฯ ราชทูต อายุ ๑๖ ปี
เป็นนักเรียนส่งไปเรียนวิชา

นักเรียน ๒ คนนี้ เมื่อถึงเมืองอังกฤษราชทูตได้ขอให้รัฐบาลอังกฤษ
ช่วยหาที่เล่าเรียน กระทรวงต่างประเทศอังกฤษสืบทอดที่เล่าเรียน เติม
กว่าจะให้ ไปเรียนที่ราชวิทยาลัยในลอนดอน แต่จะเป็นด้วยเหตุใดไม่
ปรากฏ เมื่อทูตกลับมานักเรียนก็กลับมาหาได้อยู่เล่าเรียนไม่

- (๑๒) เสมียนของราชทูต นายบริบาลบรรยงก์
 (๑๓) เสมียนของอุปทูต ขุนบริณทามาตย์
 (๑๔) เสมียนของตรีทูต ไม่ปรากฏชื่อ
 (๑๕) หมอยา จะเป็นใครหาทราบไม่
 (๑๖) เข้าใจว่าหมอนวค
 คนใช้ ๑๑ คน
 รวมทั้งสิ้น ๒๗ คน

ใบเพิ่มเติมที่ ๒

ขานัญชีเครื่องราชบรรณาการ แลสิ่งของส่งไปพระราชทาน

- ที่ ๑ พระราชสาส์นจารึกในพระสุพรรณบัฏ ห่อในแผ่นทองคำ
 แล้วใส่ในฝักทองคำลงยา
- ที่ ๒ พระราชสาส์นทูลเกล้าฯ ถวายสองแผ่น แผ่นหนึ่งมีรูปพระ
 ราชฉายาของสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฏ พระจอม
 เกศาเจ้าแผ่นดินสยาม ทรงเครื่องต้นสำหรับพระเจ้า
 แผ่นดินพร้อมทุกสิ่ง เสด็จทรงนั่งเหนือพระบรมราชอาสน์
 ถวายไว้ในเครื่องถาดลายบนแผ่นโลหะ แผ่นหนึ่งมีรูป
 พระราชฉายาของสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฏ พระ
 จอมเกล้าเจ้าแผ่นดินสยาม ทรงเครื่องปรกติ เสด็จ
 ทรงนั่งเหนือราชอาสน์ปรกติ กับพระนางเธอฝ่ายใน แล
 พระเจ้าลูกเธอสองพระองค์บนพระเพลา ถวายไว้ในเครื่อง
 ถาดลายบนแผ่นโลหะ

- ท ๓ พระมหามงกุฎลงยาประดับเพชรข้าง ประดับทับทิมข้าง
 ท ๔ พระสังวาลลายกุดั่นประดับทับทิม ทับขนแผ่นแพรเฉลียง
 ซ้าย
 ท ๕ พระฉำหรงคันพรวิน
 ท ๖ ฉลองพระองค์พระกรน้อยมีตุ้มเพชรเจ็ด
 ท ๗ ฉลองพระองค์ครุยกรองทอง
 ท ๘ รัตพระองค์กุดั่นประดับเพชรข้าง ทับทิมข้าง มกรกุดั่น
 สายทองมีประจำยามประดับทับทิม
 ท ๙ รัตพระองค์รบาทคาดขี้กเลื่อม
 ท ๑๐ ประคตรัตพระองค์กรองทอง
 ท ๑๑ สันนิเพลลาเข็มซาบเชิงอนลายทองคำลงยาราชาวดี
 ท ๑๒ ผ้าทรงยกทองผืนหนึ่ง
 ท ๑๓ ผ้าทรงกรวยเกี้ยวเขียนทองผืนหนึ่ง
 ท ๑๔ ผ้าทรงปมอย่างคี่สามผืน
 ท ๑๕ สังขตราวัญเครื่องทองคำลงยาราชาวดีมีดอกนพรัตน์ มังสี
 ทองคำจำลองลงยาเป็นเครื่องรอง
 ท ๑๖ ชันน้ำกับพานรองทองคำลงยาราชาวดีสำรับหนึ่ง
 ท ๑๗ เครื่องชา ขันเลี่ยมทองคำ จานทองคำลงยารองขัน
 ถ้วยหยกมีฝา เรือทองคำรองถ้วย ถาดทองคำจำลอง
 รอง สำรับหนึ่ง

ท ๑๘ ถ้วยฝาทองคำลงยา ถ้วยฝาเงินถมยาค้ำตะทองรวม
เป็นสอง

ท ๑๙ ชองขบหรีทองคำลงยา

ท ๒๐ กันไกรเครื่องตัดผมอย่างไทย ช่นประดับเพชร ประดับ
ทับทิม รวมเป็นสอง

พระสังเวยคางกรวยแลค้ำทองคำลงยา ประดับพลอย
มรกตคู้หนึ่ง

ท ๒๑ เครื่อง ช้อน, ช้อน, มีด, ทองคำประสม ค้ำประดับเพชร
สำรับหนึ่ง

ท ๒๒ โต๊ะเงินใหญ่ ปากกาไหลทอง คู้หนึ่ง

ท ๒๓ คายเหล็กลายผักทองคำลงยา

ท ๒๔ คายเหล็กลายผักทองคำจำหลัก

ท ๒๕ กฤษณาก

ท ๒๖ หอกอย่างสยาม ผักเงินถมยาค้ำตะทอง

ท ๒๗ ง้าวผักเงินถมยาค้ำตะทอง

ท ๒๘ ทวนค้ำกาไหลทอง คู้หนึ่ง

ท ๒๙ พระกลตหนึ่ง บังพระสุริยหนึ่ง ฉัตรห้าชั้นคู้หนึ่ง ฉัตร
สามชั้นคู้หนึ่ง ชุมสายคู้หนึ่ง เครื่องพนแพรบยกทอง

แปดลวค

ท ๓๐ พระราชยานง

ที่ ๓๑ กลองมโหระทึกกนกยาลำ ขหนึ่ง

ที่ ๓๒ เครื่องน้ำทองคำประดับพลอยสำรับหนึ่ง

ที่ ๓๓ ฉากรูปพระแก้วมรกต ซึ่งเป็นต้นมัสการในพระบรมมหาราชวังเขียนสามรูป ตามอย่างทรงเครื่องในฤกษ์ทั้งสาม ซึ่งมีหนังสือแจ้งมาเป็นนิทานด้วยนั้น

ที่ ๓๔ ฉากเรื่องพระบรมราชาภิเษก ๔ แผ่น

ขานูชนได้มาจากห้องอาลักษณ์ เข้าใจว่าเป็นพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔

นอกจากสิ่งของเครื่องราชบรรณาการที่พรรณาในขานูชนยังมีตัวอย่างสิ่งสินค้าต่าง ๆ ซึ่งมีชื่อในหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี รวม ๖๗ สิ่ง ส่งไปในเครื่องราชบรรณาการด้วย

สิ่งของเครื่องราชบรรณาการส่งไปครั้งนั้น ที่เป็นเครื่องทองคำ เพชร พลอย กระจกไว้ในห้องเครื่องราชสมบัติที่พระราชวังวินด์เซอร์ ไทยที่ออกไปประเทศอังกฤษในชั้นหลัง ๆ ที่ได้รับอนุญาตไปถวายพระราชวังวินด์เซอร์ เจ้าพนักงานเขายังพาไปถวายเครื่องราชบรรณาการเหล่านั้น เข้าใจว่ายังอยู่ประจำที่จนทุกวันนี้

สิ่งของส่งไปพระราชทาน พระมารดา พระภักดา แลพระราชบุตร ราชธิดา ของสมเด็จพระราชินีวิกตอเรียจะกระอย่างไรวาทราบไม่ พยแต่ขานูชนสิ่งของ ดังนี้

จันทรภาพประดับเพชร ๓

แหวนครึ่งซึก เพ็ชร ๔

แหวนครึ่งซึกมรกต ๔

หีบทองคำลงยาใบใหญ่ ๓

หีบทองคำลงยาใบเล็กมีลั่นชัก ๕

คลังยานัตถ์ทองคำลงยา ๓๐

ซองบุหรีทองคำลงยา ๓

กล้องไม้ราชวงษ์ เครื่องทองคำลงยา ๒

คลังทองคำลงยา ใส่ยาสูบสำหรับใช้กับกล้อง ๒

บ้านใหญ่เลี่ยมทองคำ ๒

หีบปักทองคำ ๓

ของพระราชทานลอร์ดคัลลาเวนดอน เสนาบดีว่าการต่างประเทศ

ซองบุหรีทองคำลงยา ๓

คลังยานัตถ์ทองคำลงยาเลี่ยม ๓

คลังยานัตถ์ทองคำลงยากลม ๓

ทชานมตะทองสำหรับ ๓

สิ่งของพระราชทานให้ราชทูตไปสำหรับแจกผู้มีบรรดาศักดิ์ แต่

ไม่มีชื่อปรากฏ มีแต่มาณูซึ่งสิ่งของคือ

กฤษณกทองคำ ๓

ดาบฝกถมตะทอง ๒

ภาณมตะทอง ๒

หีบถมตะทอง ๒๐

ชองบุหรีถมตะทอง ๒๐

คลังถมตะทอง ๒๐

แพรลาย ๓๐ ม้วน

ของพระราชทานโปรเฟสเซอร์วิลสัน คือ

ฉากรูปพระแก้ว ๓

ฉากรูปพระเบญจา ๓

พระคัมภีร์ ๓

เครื่องราชบรรณาการฝ่ายพระบวรราชวัง

๑ ชี้น้ำทองลงยา มีพานรอง

๒ กระโถนทองคำลงยา

๓ ชองบุหรีทองคำลงยา

๔ ฉลองพระองค์กรวยทอง ๒ พระภูษา ๒

๕ พระกลด ๒

๖ พระแสงทวน ครว้าทอง เครื่องทองประดับทับทิม ๒

๗ พระแสงตรี ๒

๘ พระวอ

ของกรมหลวงวงศา ฯ ประทาน ลอรัศคคฺลาเรนคอน

หอกคร่ำทอง ๑

ของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ให้ลอรัศคคฺลาเรนคอน

ง้าว ๓

ของเจ้าพระยาวิฑูรย์ ให้ลอรัศคคฺลาเรนคอน

หีบขี้เหล็ก ๑

ที่ชาภาไหล่ทอง ประดับพลอย ๑
